SH.Z. ZOKIROV

HUQUQ TIZIMI

9 786630 026627

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
SARBON UNIVERSITETI

ZOKIROV SHOXRUXBEK ZOHIDJON O‘G‘LI

HUQUQ TIZIMI

MONOGRAFIYA

TOSHKENT-2026

UO‘K: 340.11(575.1)
KBK 67.0(5O)ya43
Z-77

Sh.Z., Zokirov
Huquq tizimi [Matn]: monografiya / Zokirov Shoxruxbek Zohidjon o‘g‘li – T.: Sarbon universiteti, 2026. – 168 b.

Mas’ul muxarrir:

F.A. Primov — yu.f.d (DSc), professor v.b.

Taqrizchilar:

B.J. Abdullayev — yu.f.f.d (PhD), dotsent v.b;

Sh. Kobilov — yu.f.f.d (PhD).

Ushbu monografiyada huquq tizimining tushunchasi, tuzilishi va tarkibiy elementlari, shuningdek, uning qonunchilik tizimi va huquqiy tizim bilan o‘zaro bog‘liqligi nazariy-huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Shu bilan birga O‘zbekiston respublikasi milliy huquq tizimining rivojlanish xususiyatlari, xorijiy davlatlar tajribasi hamda huquq tizimini takomillashtirishning dolzarb masalalari yoritilgan. Monografiya huquqshunos olimlar, tadqiqotchilar, professor-o‘qituvchilar, talabalar va amaliyotchi yuristlar uchun mo‘ljallangan.

Mazkur monografiya Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Sarbon universiteti kengashi yig‘ilishining 2026-yil 21-may kunidagi 5-son bayonnomasiga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-66-30-02662-7

© Sh.Z. Zokirov.
© Sarbon universiteti, 2026.

KIRISH

Jamiyat mavjud ekan, tartib ham zarur. Tartib mavjud ekan, uni ta’minlovchi qoidalar ham kerak. Ana shu qoidalar majmuasi, ularni yaratuvchi va qo‘llovchi institutlar hamda ularning asosini tashkil etuvchi tamoyillar birgalikda huquq tizimini vujudga keltiradi. Huquq tizimi insoniyatning ko‘p asrlik tajribasidan shakllangan, jamiyatni boshqarishning eng sinovdan o‘tgan usuli bo‘lib, u nafaqat qoidalar to‘plami, balki adolat, erkinlik va mas’uliyat o‘rtasidagi nozik muvozanatni ushlab turuvchi tirik mexanizmdir.

Dastlab bu tizim juda sodda ko‘rinishda bo‘ldi. Qabilaning oqsoqollari yig‘ilib, nizoni hal qilardi. Urf-odatlar va an’analar yozilmagan qonun sifatida amal qilardi. Kim nima qilishi mumkin, kim nima qilishi mumkin emas — bu savollarga jamoa o‘zining yashash tajribasi asosida javob topardi. Ammo jamiyat rivojlangan sari bu norasmiy qoidalar yetarli bo‘lmay qoldi. Odamlar ko‘paydi, shaharlar qurildi, savdo-sotiq rivojlandi, turli xalqlar o‘rtasida munosabatlar o‘rnatildi. Bu murakkab hayotni tartibga solish uchun ancha puxta, ancha keng qamrovli va ancha majburiy kuchga ega bo‘lgan tizim talab etildi. Shunday qilib, oddiy urf-odatlardan — yozma qonunlarga, og‘zaki kelishuvlardan — rasmiy shartnomalar va institucional tuzilmalarga o‘tildi.

Huquq tizimini tushunish uchun avvalo uning nima emasligini bilish ham muhim. U shunchaki taqiqlar ro‘yxati emas. U faqat jinoyat va jazolar haqida emas. U faqat sudlar va advokatlar uchun ham emas. Huquq tizimi — bu har bir fuqaroning kundalik hayotini tartibga soluvchi, uning huquqlarini himoya qiluvchi va majburiyatlarini belgilovchi umumiy asos. Uyga kirganda, do‘konda narsa sotib olganda, ish joyiga borganimizda, hatto yo‘lda yurib ketayotganimizda ham — huquq tizimi doirasida harakat qilyapmiz, faqat buni sezmasligimiz mumkin.

Huquq tizimi tarixan uzoq va murakkab yo‘lni bosib o‘tgan. Dastlabki qadimgi sivilizatsiyalarda yozma qonunlar vujudga kelishidan ancha oldin

jamiyatlar urf-odat va an’analarga tayangan holda yashagan. Kuchli oqsoqollar nizolarni o‘z tajriba va donoligiga asoslanib hal qilgan. Jamiyat kengaygani, savdo-sotiq rivojlangani, turli xalqlar o‘rtasida munosabatlar murakkablashgani sari bu norasmiy usul yetarli bo‘lmay qoldi. Shunday qilib, yozma qonunlar paydo bo‘ldi. Qadimgi Mesopotamiyada birinchi huquqiy hujjatlar tuzildi, Qadimgi Rimda huquqiy tafakkur yangi cho‘qqiga ko‘tarildi, islom olamida fiqh ilmi rivoj topdi va Yevropa falsafasida huquqiy davlat g‘oyasi shakllandi. Har bir davr huquq tizimiga o‘z hissasini qo‘shdi va bu jarayon bugun ham davom etmoqda.

Huquq tizimining tarixini o‘rganish — bu insoniyatning o‘z-o‘zini anglash tarixini o‘rganishdir. Har bir davr, har bir sivilizatsiya o‘z huquqiy tizimida o‘z dunyoqarashini, qadriyatlarini va ijtimoiy tuzilishini aks ettirgan.

Miloddan avvalgi taxminan 2100-yilda Qadimgi Shumyerda yozilgan Ur-Nammu qonunlari bizga ma’lum bo‘lgan eng qadimgi huquqiy hujjatlar sirasiga kiradi. Bu qonunlar juda sodda tilda yozilgan bo‘lsa-da, ularda bir muhim g‘oya mujassamlashgandi: kuchli ham, kuchsiz ham bir xil qoidaga bo‘ysunishi shart. Bu o‘sha davr uchun ulkan inqilobiy fikr edi, chunki ilgari faqat kuch hal qilardi.

Miloddan avvalgi 1754-yilda Bobil shohi Hammurapi o‘zining mashhur qonunlar to‘plamini yaratdi. 282 ta moddadan iborat bu to‘plam savdo, mulk, nikoh, meros, jinoyat va jazolar haqida batafsil qoidalarni o‘z ichiga olardi. “Ko‘zga ko‘z, tishga tish” tamoyili asosida qurilgan bu tizim bugungi nuqtai nazardan qo‘pol ko‘rinishi mumkin, ammo o‘z davrida bu tenglik tamoyilining ilk ko‘rinishi edi — jinoyat qilinsa, jazo kim bo‘lishidan qat’i nazar bir xil bo‘lishi kerak degan g‘oya ilgari surilardi.

Qadimgi Misrda fir’avnning irodasi eng oliy qonun hisoblansa ham, amalda murakkab ma’muriy tizim va sudlar faoliyat ko‘rsatardi. Qadimgi Hindistonda "Manu qonunlari" jamiyat tabaqalari o‘rtasidagi munosabatlarni aniq belgilab qo‘ydi. Qadimgi Xitoyda konfutsiylik ta’limoti asosida qurilgan huquqiy tizim axloq va huquqni uzviy bog‘liq holda ko‘rardi.

Biroq huquqiy tafakkur rivojida Qadimgi Gretsiya alohida oʻrin tutadi. Afinalik Solon miloddan avvalgi 594-yilda oʻtkazgan islohotlar orqali qullik uchun qarz majburiyatini bekor qildi, turli ijtimoiy tabaqalarga siyosiy vakillik huquqini berdi va yunon demokratiyasining huquqiy poydevorini yaratdi. Platon oʻzining “Davlat” asarida ideal jamiyat va ideal qonunlar haqida falsafiy mulohaza yuritdi[1]. Aristotel esa huquq va siyosatni birlashtirgan holda “qonunning hukmronligi” — ya’ni odamlar emas, qonunlar boshqarishi kerak — degan fundamental gʻoyani ilgari surdi[2]. Bu gʻoya keyinchalik huquqiy davlat konsepsiyasining asosiga aylandi.

Rim imperiyasi oʻzining huquqiy merosi bilan insoniyat tarixida beqiyos iz qoldirdi. Rim yuristlari — Gayus, Ulpian, Papinian, Modest — yuridik texnikani rivojlantirish, huquqiy tushunchalarni aniqlashtirish va tizimlashtirish yoʻlida ulkan ish qildilar. Miloddan avvalgi 450-yilda tuzilgan “Oʻn ikki jadval qonunlari” Rim huquqining birinchi yozma manbayi boʻldi. Milodiy VI asrda imperator Yustinian buyrugʻi bilan tuzilgan “Corpus Juris Civilis” toʻplami esa insoniyat huquqiy merosining oltin fondiga kirdi. Bu toʻplam bugungi kunda ham koʻplab davlatlarning fuqarolik kodekslariga bevosita ta’sir koʻrsatmoqda.

Oʻrta asrlarda islom huquqi — fiqh ilmi — jahon huquqiy tafakkurining eng muhim qoʻshmasiga aylandi. Qur’on va Sunna asosida qurilgan islom huquqi oʻz ichida nafaqat diniy, balki fuqarolik, jinoyat, oila va davlat huquqini ham qamrab olardi. Abu Hanifa, Imom Molik, Imom Shofeiy va Ahmad ibn Hanbal tomonidan asos solingan toʻrt yirik mazhabdan Hanafiy mazhabi Oʻrta Osiyo, shu jumladan oʻzbek xalqi hayotida asrlar davomida yetakchi oʻrin tutdi. Imom Buxoriy, Imom Termiziy kabi buyuk muhaddislarning ilmiy merosi esa hadis ilmi orqali islom huquqiy tafakkurini yanada boyitdi.

---

[1] Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений: в 4 т. / общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – Т. 3. – С. 79–420.

[2] Aristotle. Politics / translated by Benjamin Jowett. – The Internet Classics Archive, Massachusetts Institute of Technology. – Book III, Part XVI.

Yevropa o‘rta asrlarida kanon huquqi — cherkov huquqi — oddiy fuqaro hayotida katta rol o‘ynadi. Nikoh, meros, axloqiy masalalar ko‘p jihatdan cherkov sudlari tomonidan hal etilardi. Shu bilan bir vaqtda feodal huquq tizimi ham mavjud bo‘lib, u er egaligi munosabatlarni tartibga solardi.

Yangi davrga kelib Yevropa huquqiy tafakkurida tub burilish yuz berdi. Ugo Grotsiy “tabiiy huquq” nazariyasini ishlab chiqdi va xalqaro huquqning asoslarini yaratdi[3]. Jon Lokk shaxsning hayot, erkinlik va mulk huquqlari tabiiy olinib bo‘lmaydigan huquqlar ekanligini isbotladi[4]. Jan-Jak Russo “ijtimoiy shartnoma” nazariyasini ilgari surdi: “davlat fuqarolar bilan tuzilgan shartnomaga asoslanadi va bu shartnomani buzsa, fuqarolar hokimiyatni o‘zgartirishga haqli”[5] degan nazariyani ilgari surgan. Sharl Monteske esa “hokimiyatlarning bo‘linishi” tamoyilini asoslab berdi — unga ko‘ra, “qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari bir-biridan mustaqil bo‘lishi kerak”[6] deya fikr bildirgan. Bu g‘oyalar 1776-yildagi Amerika mustaqillik deklaratsiyasi va 1789-yildagi Fransiya inqilobi orqali amaliy hayotga tatbiq etildi.

Bugungi kunda dunyodagi turli davlatlar turlicha huquqiy tizimlarni qurgan. Bu farqlar tasodifiy emas — ular har bir xalqning tarixi, madaniyati, dini va ijtimoiy tuzilishi bilan bevosita bog‘liq. Kontinental Yevropada va O‘rta Osiyoda keng tarqalgan Romano-german tizimida huquqning asosiy manbai kodifikatsiyalangan yozma qonunlardir. Bu tizimda qonunlar aniq, tizimli va puxta yozilgan bo‘ladi, sudyaning vazifasi esa ularni muayyan holatga to‘g‘ri tatbiq etishdan iborat. Buyuk Britaniya, Amerika Qo‘shma Shtatlari va bir qator boshqa mamlakatlarda hukmron bo‘lgan Anglo-sakson tizimida esa sud pretsedenti — oldingi qarorlarning keyingi ishlar uchun majburiy namuna

[3] Grotius H. *The Rights of War and Peace* / Hugo Grotius; ed. by Richard Tuck. – Indianapolis: Liberty Fund, 2005. – 3 vols.
[4] Locke J. Two Treatises of Government / John Locke. – London, 1690. – Second Treatise.
[5] Rousseau J.-J. *The Social Contract; or, Principles of Political Right* / Jean-Jacques Rousseau. – 1762.
[6] Montesquieu Ch. de. *The Spirit of Laws* / translated by Thomas Nugent. – London, 1752. – Book XI, Chapter 6.

boʻlib xizmat qilishi — asosiy ahamiyat kasb etadi. Bu tizimda sudyaning roli ancha keng boʻlib, u amalda huquq yaratuvchi sifatida ham qaraladi. Islom huquqi tizimida Qur’on va Sunna asosiy manba hisoblanadi va huquq axloqdan, diniy talablardan ajratilmagan holda yaxlit bir tizim sifatida ishlaydi. Bugungi kunda esa koʻpchilik davlatlar bu tizimlarning sof koʻrinishlaridan koʻra ularning aralash, oʻziga xos shakli asosida faoliyat koʻrsatadi.

Huquq tizimi jamiyatda bir qator muhim vazifalarni bajaradi. Tartibga solish vazifasi — ijtimoiy munosabatlarni huquqiy normalar orqali ma’lum doiraga solish, ular uchun aniq qoidalar va chegaralar belgilashdan iborat. Bu vazifasiz jamiyatda har kim oʻz xohishiga koʻra ish tutgan boʻlardi va bu tartibsizlikka olib kelardi. Himoya vazifasi — shaxsning hayoti, sogʻligʻi, mulki, sha’ni, qadr-qimmati va boshqa huquqlarini tahdidlardan saqlashdan iborat. Sud, prokuratura, huquq-tartibot organlari va advokatlik instituti ana shu vazifani bajarishda birgalikda ishlaydigan mexanizm hisoblanadi. Tarbiyaviy vazifasi esa jamiyatda huquqiy madaniyatni shakllantiradi, fuqarolarni qonunni hurmat qilishga, majburiyatlarini bajarishga va oʻz huquqlaridan toʻgʻri foydalanishga oʻrgatadi. Siyosiy vazifasi nuqtai nazaridan esa huquq tizimi davlat hokimiyatini oʻrnatibgina qolmay, uni cheklaydi ham. Huquqiy davlatning asosiy gʻoyasi shundaki, hech kim — hattoki davlatning oʻzi ham — qonundan ustun boʻla olmaydi.

Huquq va axloq oʻrtasidagi munosabat koʻp munozaralarga sabab boʻlgan murakkab masaladir. Ularda oʻxshash jihatlar koʻp: ikkalasi ham inson xulq-atvorini tartibga soladi, ikkalasi ham qabul qilinadigan va qabul qilinmaydigan xatti-harakatlarni farqlaydi, ikkalasi ham jamiyat uchun ma’lum qadriyatlarni himoya qiladi. Biroq asosiy farq shundaki, axloq ichki vijdon ovoziga, huquq esa tashqi davlat majburiyatiga tayanadi. Axloqni buzgan odamni vijdoni qiynaydi, qonunni buzgan odamni esa davlat jazolaydigan mexanizm ishga tushadi. Bundan tashqari, qonuniy boʻlgan har narsa albatta axloqiy boʻlavermaydi, axloqiy hisoblangan har narsa esa doim qonuniy boʻlavermaydi. Buyuk huquqiy

tizimlar aynan shu ikki doiraning kesishmasida, ularning uyg‘unlashuvi asosida qurilgan.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillik yo‘lini boshlagan kundan beri huquq tizimini tubdan yangilash ishlarini izchil davom ettirmoqda. 1992-yilda qabul qilingan Konstitutsiya bu islohotlarning asosi va oliy huquqiy kafolati bo‘ldi. Unda inson qadr-qimmati va huquqlari ustuvorlik sifatida belgilandi, demokratik davlat qurilishi maqsad qilib qo‘yildi va fuqarolarning asosiy huquq hamda erkinliklari davlat himoyasiga olindi. Keyingi yillarda fuqarolik, jinoyat, mehnat, oila, soliq va boshqa sohalarda zamonaviy kodekslar ishlab chiqildi va ular doimiy takomillashtirib borilmoqda. Sud tizimini mustaqillashtirish, advokatlik institutini kuchaytirish, fuqarolik nazoratini oshirish va xalqaro huquqiy standartlarni joriy etish — bugungi kunda olib borilayotgan islohotlarning asosiy yo‘nalishlari hisoblanadi.

Jonajon Vatanimiz bugun yangicha siyosiy-huquqiy, ijtimoiy, ma’naviy munosabatlar asosida yashab, mehnat qilayotgan, mustaqil fikrlaydigan, ozod va erkin insonlar diyoriga aylanmoqda[7].

Bu o‘zgarish tasodifiy emas — uning zamirida mustaqillik yillarida qurilgan va doimiy takomillashtirib borilayotgan kuchli huquq tizimi yotadi. Zero, haqiqiy ozodlik va erkinlik so‘z bilan emas, balki qonun bilan kafolatlanadi. Mustaqil fikrlaydigan insonlar faqat mustaqil huquqiy tizim mavjud bo‘lgan davlatdagina yashay oladi.

Shu bilan birga yurtimizda huquqiy davlat asoslarini yanada takomillashtirish va aholining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish biz uchun hal qiluvchi vazifa bo‘lib qolmoqda[8].

---

[7] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 26.12.2025. https://president.uz/oz/lists/view/8834. Qaraldi: 21.03.2026.

[8] Karimov I. A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. Demokratiya islohotlarini yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish — mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir. T., 19–T.: “O‘zbekiston”, 2011. 53-b.

Darhaqiqat, huquqiy davlat qurish va fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish — bu ikki vazifa bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Davlat qanchalik huquqiy bo‘lmasin, fuqarolar o‘z huquqlarini bilmasa va undan foydalana olmasa — bu tizim havoda muallaq qoladi. Aksincha, fuqarolar qanchalik huquqiy savodli bo‘lmasin, davlat tizimi adolatli va mustaqil ishlamasa — bu bilim amalda qo‘l kelmaydi.

Zamonaviy davrda huquq tizimi oldiga butunlay yangi va murakkab muammolar kelib chiqmoqda. Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi kim javobgar, nima huquqiy shaxs hisoblanganligi haqidagi an’anaviy tushunchalarni qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda. Raqamli iqtisodiyot va kriptovalyuta mulk, soliq va moliyaviy munosabatlar haqidagi qonunlarni yangilashni zarur qilmoqda. Ekologik inqiroz “tabiatning huquqlari” kabi butunlay yangi tushunchalarni huquqiy lug‘atga kiritmoqda. Globallashuv esa milliy qonunchilik chegaralarini tobora noaniq qilmoqda va xalqaro miqyosdagi hamkorlikni talab qilmoqda. Bularning barchasi huquq tizimining hech qachon tugallanmagan, doimo rivojlanib, o‘zgarib boruvchi jarayon ekanligini isbotlaydi.

Demak, huquq tizimi insoniyat yaratgan eng murakkab va eng zarur institutlardan biridir. U mukammal emas va hech qachon mukammal bo‘lmagan. Ammo u adolat sari intilish, erkinlik va tartibni muvozanatlash, kuchsizni kuchli oldida himoya qilish uchun yaratilgan va ana shu maqsadiga xizmat qilib kelmoqda. Uni bilish, tushunish va unga amal qilish — bu faqat mutaxassislar uchun emas, har bir fuqaroning burchi va zaruratidir. Chunki huquq tizimini biladigan fuqaro — o‘z huquqini himoya qila oladigan, majburiyatlarini anglagan va adolat uchun kurasha oladigan fuqarodir. Aynan ana shunday fuqarolardan tashkil topgan jamiyatgina chinakam huquqiy davlat qurish imkoniga ega bo‘ladi.

I. HUQUQIY TIZIM VA HUQUQ TIZIMI TUSHUNCHASI

Huquqiy hodisalarni izohlashda tizimli yondashuv o‘tgan asrning o‘rtalaridan boshlab shakllanib, keyingi davrlarda tobora keng qo‘llanila boshladi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, obyektiv (pozitiv) huquq oddiygina normalar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan, ichki jihatdan mukammal tashkil topgan yuridik normalar tizimi sifatida talqin etiladi. Bunday qarash huquqning ichki mohiyatini, uning ijtimoiy vazifalari va tabiiy xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Huquqning mazmuni va ichki tuzilishi jamiyatning iqtisodiy hamda ijtimoiy tuzilishiga bevosita bog‘liq bo‘lib, u tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlarning xarakteri bilan uzviy aloqada shakllanadi.

Ijtimoiy munosabatlar turfa xil bo‘lishiga qaramay, ular ma’lum qonuniyatlar asosida rivojlanadi va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonunlariga bo‘ysunadi. Shu sababli ular ham tizimli xususiyatga ega bo‘lib, muayyan darajalar va sohalar kesimida shakllanadi, o‘zaro birlashadi va guruhlanadi. Aynan shu umumlashuv (integratsiya) va ajralish (differensiyatsiya) jarayonlari huquq tizimining ichki tuzilishini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Huquq normalarining mazmuniga qarab toifalarga ajratilishi, ularning o‘zaro bog‘liq holda guruhlarga birlashishi huquq tizimining mavjudligini va uning tizimlilik xususiyatini yaqqol namoyon etadi.

Yuridik adabiyotlarda “huquq” va “qonunchilik” tushunchalari ko‘pincha bir-biriga yaqin ma’noda ishlatiladi. Biroq ular o‘xshash bo‘lsa-da, mazmunan farqlanadi va nisbatan mustaqil kategoriyalar hisoblanadi. Ularning o‘zaro nisbatini “mazmun” va “shakl” munosabati orqali tushuntirish mumkin. Ya’ni, huquq — bu huquq normalarining majmui bo‘lsa, qonunchilik esa ushbu normalarni ifoda etuvchi normativ-huquqiy hujjatlar tizimidir. Shunga qaramay, har ikkisi ham alohida tizim sifatida faoliyat yuritadi. Shu bois huquq

tizimi va qonunchilik tizimi masalalarini alohida-alohida o‘rganish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Avvalo biz huquq tizimi va huquqiy tizim tushunchasi o‘rtasidagi farqlarni tahlil qilib keyinchalik huquq tizimi haqida chuqur fikr yuritsak maqsadga muvofiq. Huquq tizimi va huquqiy tizim o‘rtasidagi farqni chuqurroq anglash uchun ularni nazariy va amaliy jihatdan kengroq tahlil qilish zarur.

Huquq tizimi — bu huquqning ichki tashkil topish shakli bo‘lib, u huquq normalarining o‘zaro uyg‘unligi, mantiqiy bog‘liqligi va iyerarxiyasini ifodalaydi. Huquq tizimi obyektiv xarakterga ega, ya’ni u jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning tabiati va rivojlanish darajasiga qarab shakllanadi. U uch asosiy darajadan iborat: alohida huquq normalari, huquq institutlari (masalan, mulk huquqi instituti), va huquq tarmoqlari (fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi, ma’muriy huquq va boshqalar). Har bir tarmoq ma’lum turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi va o‘ziga xos tartibga solish usuliga ega (imperativ yoki dispozitiv usul). Shu jihatdan huquq tizimi huquqning ichki mantiqiy tuzilishini, uning “arxitekturasi”ni ifodalaydi.

Huquqiy tizim esa — bu jamiyatdagi huquqiy hayotning barcha elementlari va ularning o‘zaro ta’siridan iborat murakkab ijtimoiy tizimdir. U nafaqat normativ tarkib (ya’ni huquq tizimi), balki institutsional va mafkuraviy unsurlarni ham o‘z ichiga oladi. Huquqiy tizim tarkibiga quyidagilar kiradi: qonunchilik tizimi (normativ-huquqiy hujjatlar majmui), huquqni qo‘llovchi va muhofaza qiluvchi organlar (sudlar, prokuratura, ichki ishlar organlari), huquqiy amaliyot, huquqiy ong va huquqiy madaniyat. Bundan tashqari, huquqiy tizim tarixiy, milliy, diniy va madaniy omillar ta’sirida shakllanadi. Shu sababli turli davlatlarda huquqiy tizimlar farq qiladi (masalan, roman-german huquqiy tizimi, anglo-sakson huquqiy tizimi, diniy huquqiy tizimlar).

Yana bir muhim jihat shundaki, huquq tizimi ko‘proq nazariy va ichki tuzilmani ifodalasa, huquqiy tizim amaliyot bilan chambarchas bog‘liq. Huquq tizimi “qanday tartibga solingan?” degan savolga javob bersa, huquqiy tizim

“huquq jamiyatda qanday ishlaydi?” degan savolga javob beradi. Shuningdek, huquq tizimi huquqiy tizimning markaziy, lekin faqat bir qismi hisoblanadi.

Demak, huquq tizimi — huquqning ichki mantiqiy tuzilmasi va normativ bo‘linishi bo‘lsa, huquqiy tizim — jamiyatdagi huquqiy hayotning barcha tarkibiy qismlari, jarayonlari va institutlarini o‘z ichiga olgan keng qamrovli ijtimoiy tizimdir.

Huquqiy tizim deganda ma’lum bir davlat hududida amal qilayotgan obyektiv huquq tushuniladi. Ya’ni, har bir mamlakatning huquqiy tizimi — shu davlatda qo‘llaniladigan va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari majmuasidir. Hozirgi kunda dunyo siyosiy xaritasida 200 dan ortiq davlat mavjud bo‘lganligi sababli, shuncha turli huquqiy tizimlar ham shakllangan.

“Huquqiy tizim” tushunchasi uch xil ma’noda ishlatiladi: birinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy mazmunda bo‘lib, bunda u huquqning ijtimoiy-iqtisodiy turini anglatadi; ikkinchidan, alohida bir davlatning huquqiy tizimi sifatida; uchinchidan esa, turli mamlakatlar huquqiy tizimlarining umumiyligi yoki birligi ma’nosida qo‘llanadi[9].

Huquq tizimi – bu huquqning botiniy tuzilishi, uning ichki arxitekturasi, tarkibi bo‘lib, u huquqning qanday qismlardan iborat ekanligi va qismlari o‘rtasidagi munosabat, aloqadorlik hamda nisbatni ifodalaydi. Huquq tizimi obyektiv tabiatga ega. Buning ma’nosi shuki, mavjud ijtimoiy munosabatlar va ularning real manzarasi huquq tizimini belgilovchi omil hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlarning o‘zgarishi, yangilanishi huquq tizimida o‘zining aynan aksini, ifodasini topadi. Shu jihatdan har bir davlatning huquq tizimi mazkur jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning in’ikosi, ifodasi hisoblanadi[10].

[9] Saydullayev Sh. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. -TDYU. 2024. 169-b.
[10] Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent. “Adolat”, 2018. 310-311-betlar.

“Tizim” yunoncha “systema” so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zbek tilida “yaxlit”, “qismlardan iborat” degan ma’nolarni anglatadi.

Huquqiy tizim tarkibiy qismlarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. normativ xususiyatga ega bo‘lgan tarkibiy elementlar: huquq; huquq tizimi; huquqiy prinsiplar; huquqning manbalari;

2. harakatda (muayyan jarayon orqali) ifodalanadigan tarkibiy elementlar: huquq ijodkorligi; huquqni amalga oshirish, qo‘llash jarayoni; huquqiy munosabatlar; huquqiy tartibga solish mexanizmi;

3. g‘oyaviy-mafkuraviy mazmunga ega bo‘lgan elementlar: huquqiy ong; huquqiy madaniyat; huquqiy mafkura; huquqiy siyosat; yuridik fan; qonuniylik muhiti va huquqiy tartib rejimi;

4. tashkiliy-tarkibiy elementlar: yuridik muassasalar, ya’ni huquqiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi davlat organlari va huquqni muhofaza qiluvchi idoralar[11].

Huquq tizimi jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalarining ichki tuzilishi, ularning o‘zaro bog‘liqligi va uyg‘unligidan iborat yaxlit tizimdir. U davlat tomonidan yaratiladi va jamiyat hayotining barcha muhim sohalarini tartibga solishga xizmat qiladi. Huquq tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji, siyosiy tuzumi va tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi hamda doimiy ravishda takomillashib boradi.

Huquq tizimi o‘z ichiga bir nechta asosiy tarkibiy qismlarni oladi. Eng avvalo, uning asosini huquq normalari tashkil etadi. Huquq normalari — bu davlat tomonidan belgilangan va umummajburiy bo‘lgan xulq-atvor qoidalaridir. Ushbu normalar bir-biri bilan bog‘lanib, muayyan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq institutlarini vujudga keltiradi. Huquq institutlari esa o‘z navbatida kengroq ko‘lamdagi ijtimoiy munosabatlarni

[11] Odilqoriyev X.T., Yakubov Sh.U. Milliy huquq tizimi va huquqiy qadriyatlar: Monografiya. -T.: SMI-ATSIA, 2010. – 27-30-betlar.

qamrab oluvchi huquq sohalarini shakllantiradi. Demak, huquq tizimi ichki jihatdan norma, institut va sohalarning o‘zaro uyg‘un tizimidan iboratdir.

Jamiyatda barcha huquq sohalari yagona huquq tizimini tashkil etadi. Ushbu huquq sohalari odatda ikki asosiy huquq tizimlariga ajratiladi: ommaviy huquq va xususiy huquq tizimlari. Sovet huquq tizimi davrida huquq sohalari asosan davlat manfaatlarini ustuvor qo‘ygan holda shakllangan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvda huquq sohalari jamiyat va shaxs manfaatlari uyg‘unligiga asoslanadi. Huquq tizimi doirasida barcha huquq sohalari o‘zaro bog‘liq holda faoliyat yuritib, yagona tartibga solish mexanizmini hosil qiladi[12].

Huquq tizimi turli mezonlarga ko‘ra tasniflanadi. Eng muhim tasniflardan biri — huquqning ommaviy va xususiy tarmoqlarga bo‘linishidir. Ommaviy huquq davlat manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo‘lib, unga konstitutsiyaviy, ma’muriy va jinoyat huquqi kiradi. Xususiy huquq esa asosan shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi va fuqarolik, oila hamda mehnat huquqi kabi sohalarni o‘z ichiga oladi.

Shuningdek, huquq tizimi moddiy va protsessual huquqqa ham ajratiladi. Moddiy huquq bevosita huquq va majburiyatlarni belgilasa, protsessual huquq ularni amalga oshirish tartibini, ya’ni huquqlarni himoya qilish va tiklash mexanizmlarini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, zamonaviy huquq tizimida kompleks (majmuaviy) huquq sohalari ham muhim o‘rin egallaydi. Bunday sohalar bir nechta huquq tarmoqlarining normalarini birlashtirgan holda, murakkab ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Masalan, ekologiya, bank yoki agrar huquq shular jumlasidandir.

Huquq tizimi jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega. U ijtimoiy tartibni ta’minlaydi, qonuniylikni mustahkamlaydi, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qiladi hamda davlat va jamiyat o‘rtasidagi

[12] X.Rahmonqulov. O‘zbekiston Respublikasining milliy huquq tizimi. O‘quv-qo‘llanma. TDYU. Toshkent-2005-y. 6-b.

munosabatlarni muvozanatlashtiradi. Shu bois huquq tizimi har qanday demokratik davlatning asosiy tayanchlaridan biri hisoblanadi.

Huquq tizimi huquqiy tizimning ichki tuzilishi bo‘lib, u huquqiy normalarning qanday qismlardan iborat ekanligi, ular o‘rtasidagi bog‘liqlik va munosabatlarni ifodalaydi. Bu tizim obyektiv xarakterga ega bo‘lib, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar uning shakllanishida muhim omil hisoblanadi. Ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar huquq tizimida ham o‘z aksini topadi.

Shu bois har bir davlatning huquq tizimi o‘sha jamiyatning ijtimoiy munosabatlari bilan bevosita bog‘liq holda shakllanadi. Ma’lumki, har qanday huquq davlat tomonidan yaratilgan va bajarilishi ta’minlanadigan normalar majmuasidan iborat. Ammo bu normalar tartibsiz yig‘indi emas, balki o‘zaro moslashgan, uyg‘unlashgan va birlashgan yaxlit tizimni tashkil etadi. Bu tizimning har bir qismi nisbatan mustaqil bo‘lsa-da, ular o‘zaro bog‘langan holda faoliyat yuritadi. Huquq tizimining tarkibiy qismlari uni tashkil etuvchi normalarning birligi hamda ularning maqsad va vazifalaridagi umumiylik orqali belgilanadi.

Huquq tizimini turli jihatlardan tavsiflash mumkin:

birinchidan, u ijtimoiy munosabatlarning mazmunidan kelib chiqib shakllanadi va rivojlanadi;

ikkinchidan, u jamiyatning yaxlit tizim sifatida mavjudligi bilan bog‘liq holda huquqning ham ichki tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi;

uchinchidan, huquq tizimi yuridik normalarning muayyan tartibda birlashuvidan iborat;

to‘rtinchidan, u huquqiy normalarning guruhlanishi va o‘zaro bog‘liqligini aks ettiradi;

beshinchidan, tizimning mazmuni, xususiyatlari va vazifalari undagi normalarning umumiy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Huquq tizimining ichki tuzilmasi turli elementlardan iborat bo‘lib, ular o‘zaro aloqadorlikda mavjud bo‘ladi. Bu tuzilma gorizontal, vertikal va boshqa

shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Hozirgi zamon huquq tizimi asosan huquq tarmoqlari, huquq institutlari va huquq normalaridan tashkil topgan.

Ijtimoiy munosabatlarning mohiyati va mazmuniga qarab, huquq tizimi turli huquq sohalariga ajratiladi. Har bir soha o‘ziga xos tartibga solish predmeti va uslubiga ega. Huquq sohalari esa ichki jihatdan kichikroq tuzilmalarga — institutlar (yoki kichik sohalar) va normalarga bo‘linadi. Shu tariqa, har bir huquq sohasi umumiy va maxsus qismlardan iborat bo‘ladi.

Huquq sohalari jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida shakllanadi va rivojlanadi. Jamiyat rivoji davomida yangi huquq sohalari paydo bo‘lishi mumkin, ayrimlari esa o‘z ahamiyatini yo‘qotishi ehtimoldan xoli emas.

Huquq sohasining mohiyati o‘zgarib borishi — ya’ni huquq tizimi va huquq institutlarida yuz berayotgan yangilanishlar — tasodifiy holat emas. Bu jarayon jamiyatning turli qatlamlarida mavjud bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning qanchalik rivojlanganligi bilan bevosita bog‘liq holda shakllanadi.

Huquq tizimi esa tarkibiy tuzilishiga ko‘ra *huquq normasi*, *huquq instituti* va *huquq sohasidan* iborat bo‘ladi.

Huquq normasi huquq tizimining eng muhim va asosiy tarkibiy elementi hisoblanadi. U davlat tomonidan yaratiladi, majburiy kuchga ega bo‘ladi va hokimiyat xususiyatini o‘zida mujassam etadi. Huquq normalari jamiyat hayotidagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Shu bois huquq tizimining barcha tarkibiy qismlari, avvalo, aynan huquq normalarining o‘zaro uyg‘unligi va birligi asosida shakllanadi.

Huquq normasi — bu jamiyatda amal qiluvchi xulq-atvor qoidasi bo‘lib, u davlat tomonidan o‘rnatiladi va ta’minlanadi. Bunday norma umumiy xarakterga ega bo‘lib, ko‘p marotaba qo‘llanishi mumkin va barcha uchun majburiydir.

Har bir huquqiy norma jamiyat va davlat tomonidan muhim deb topilgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo‘ladi. U odatda aniq

tuzilishga ega bo‘lib, xulq-atvor qoidasi, huquq va majburiyatlarni belgilaydi. Masalan, konstitutsiyaviy normalar fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklarini belgilasa, moliyaviy normalar soliqlarni to‘lash majburiyatini yuklaydi. Shu tarzda, huquq normalari turli huquq sohalari doirasida o‘z vazifasini bajaradi va tartibga solish mexanizmini ta’minlaydi.

Huquq normasining ahamiyati shundaki, u ijtimoiy munosabatlarni tartibga solibgina qolmay, balki ularning rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Chunki jamiyatdagi har qanday ijtimoiy jarayonlar muayyan darajada huquqiy tartibga muhtoj bo‘ladi.

Huquq normalari majburiy xususiyatga ega bo‘lib, ular davlat tomonidan kafolatlanadi va zarur hollarda majburiy tarzda amalga oshiriladi. Shu orqali huquq normalari ijtimoiy munosabatlarning barqarorligini ta’minlaydi va huquqiy tizimning samarali ishlashiga xizmat qiladi.

Huquq normasining tuzilishi (strukturasi) — bu huquqiy normaning ichki tuzilmasi bo‘lib, u normaning mazmunan qanday qismlardan tashkil topganini va bu qismlarning o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi. Boshqacha aytganda, huquq normasi qanday elementlar orqali shakllanishi va amalda qanday ishlashini aynan uning strukturasi belgilab beradi.

An’anaviy yondashuvga ko‘ra, huquq normasi uch asosiy tarkibiy qismdan iborat bo‘ladi:

- **Gipoteza** — norma qaysi sharoitlarda amal qilishini, ya’ni qachon va qanday holatda qo‘llanilishini belgilaydi.
- **Dispozitsiya** — huquq subyektlarining qanday xatti-harakat qilishi kerakligini, ularning huquq va majburiyatlarini ko‘rsatadi.
- **Sanksiya** — dispozitsiya talablari buzilgan taqdirda qo‘llaniladigan jazo yoki ta’sir choralarini belgilaydi.

Ushbu elementlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, birgalikda huquq normasining to‘liq mazmunini tashkil etadi. Oddiy qilib aytganda:

- gipoteza — “qachon?”,

- dispozitsiya — “nima qilish kerak?”,
- sanksiya — “bajarilmasa nima bo‘ladi?” degan savollarga javob beradi.

Shu bilan birga, barcha huquq normalarida ham bu uch element to‘liq va aniq ko‘rinishda ifodalanavermaydi. Ba’zi hollarda ularning ayrimlari yashirin (implitsit) shaklda bo‘lishi yoki boshqa normativ hujjatlar orqali to‘ldirilishi mumkin.

Gipoteza — huquq normasining boshlang‘ich tarkibiy qismi bo‘lib, u norma qaysi sharoitlarda amal qilishini hamda dispozitsiyada nazarda tutilgan xatti-harakatlar qachon va qanday vaziyatda bajarilishi lozimligini belgilaydi. Boshqacha aytganda, gipoteza huquqiy normaning “qachon?”, “qanday holatda?” va “kimga nisbatan?” qo‘llanilishini ko‘rsatib beradi.

Gipoteza huquqiy normaning ajralmas elementi sifatida unda dispozitsiya kuchga kirishi uchun zarur bo‘lgan aniq hayotiy holatlar — voqea, hodisa yoki harakatlar ifodalanadi. Ya’ni, unda norma amal qilishi uchun zarur shart-sharoitlar bayon etiladi. Masalan, fuqarolik huquqida fuqaroning muomala layoqati qachon to‘liq yuzaga kelishi aniq ko‘rsatib beriladi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 22-moddasiga ko‘ra, fuqaro 18 yoshga to‘lgach, to‘liq muomala layoqatiga ega bo‘ladi. Shu erda “18 yoshga etgach” degan qism gipoteza hisoblanadi.

Yana bir misol sifatida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan “voyaga etgan, mehnatga layoqatli farzandlar ota-onalariga g‘amxo‘rlik qilishga majbur” degan normani keltirish mumkin. Bu erda “voyaga etgan, mehnatga layoqatli farzandlar” iborasi gipotezani tashkil etadi, chunki aynan shu shartlar mavjud bo‘lgandagina norma amal qiladi.

Demak, gipoteza huquqiy normaning hayotga tatbiq etilish sharti bo‘lib, u normani “harakatga keltiruvchi omil” vazifasini bajaradi. Unda ifodalangan abstrakt holatlar xulq-atvor qoidalariga real mazmun bag‘ishlab, ularni amaliy darajaga olib chiqadi.

Huquq normasining tuzilishida gipoteza bir necha turlarga bo‘linadi:

Oddiy gipoteza — bunda norma amal qilishi bitta holatning mavjudligi yoki mavjud emasligiga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, agar bolaning ota-onasi uning tug‘ilish vaqtida fuqarolik maqomiga ega bo‘lsa, bola qayerda tug‘ilishidan qat’i nazar, shu davlat fuqarosi hisoblanadi.

Murakkab gipoteza — bunda norma amal qilishi bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq shartlarning mavjudligiga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, bola ma’lum hududda tug‘ilishi va uning ota-onasi ham fuqarolik maqomiga ega bo‘lishi kabi bir nechta shartlar birgalikda talab etiladi.

Alternativ (muqobil) gipoteza — bunda norma bir nechta shartlardan birining mavjudligiga qarab amal qiladi. Ya’ni, sanab o‘tilgan holatlardan biri yuzaga kelsa kifoya, norma kuchga kiradi.

Dispozitsiya deb ijtimoiy xavfli qilmishning belgilarini ifodalovchi modda qismiga aytiladi.

Ushbu belgilar aniq ko‘rinishdagi jinoyat tarkibini ifodalaydi. Dispozitsiyaning besh turi mavjud bo‘lib, ular:

- oddiy;
- tasvirlovchi;
- blanket;
- havolaki;
- aralash[13].

Oddiy dispozitsiya — jinoyat tarkibining belgilarini batafsil ochib bermasdan, qilmishning faqat nomini ko‘rsatish orqali ifodalanadi. Bunday dispozitsiya turi, masalan, JK 97-moddasi 1-qismida (“Qasddan odam o‘ldirish”), shuningdek 267-modda 1-qismida (“Transport vositasini olib qochish”) uchraydi.

[13] Jinoyat huquqi (Umumiy qism). O‘quv qo‘llanma. Ochilov X.R. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar Publish, 2022-y.

Tasvirlovchi dispozitsiya esa jinoyatni nafaqat nomi bilan, balki uning muhim belgilari orqali ham yoritib beradi. Ya’ni, qilmishning asosiy xususiyatlari aniq ko‘rsatib beriladi (masalan, JK 169-moddasi 1-qismi — “O‘g‘rilik”, ya’ni o‘zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilish).

Blanket dispozitsiya — jinoyat tarkibini aniqlashda boshqa huquq sohalariga oid normativ hujjatlarga murojaat qilishni talab etadigan dispozitsiya turidir. Masalan, JK 259-moddasi 1-qismida (“Yong‘in xavfsizligi qoidalarini buzish”) mazkur qoidalar alohida normativ hujjatlar bilan belgilanadi. Shu sababli, qilmishning jinoyat ekanligini aniqlash uchun tegishli qoidalarga murojaat qilish zarur bo‘ladi.

Havolaki dispozitsiya — modda mazmunini tushunish uchun boshqa moddaga murojaat etishni nazarda tutadi. Bunda jinoyatning barcha belgilarini aniqlash uchun boshqa norma bilan bog‘lanish talab qilinadi. (masalan, JK 105-moddasi 1-qismi).

Aralash dispozitsiya — bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq dispozitsiya belgilarini o‘zida mujassam etadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 137-moddasida (“Odam o‘g‘irlash”) jinoyat nomi keltirilishi bilan birga, uning sodir etilish usullari, sharoitlari yoki og‘irlashtiruvchi holatlari ham ko‘rsatiladi.

Sanksiya — yuridik normaning uchinchi tarkibiy qismi bo‘lib, u huquqiy talablar buzilganda yoki majburiyat bajarilmaganda shaxsga nisbatan qo‘llaniladigan davlat ta’sir choralarini ifodalaydi. Ushbu tushuncha odatda yuridik fanlar, xususan davlat va huquq nazariyasida shu mazmunda talqin etiladi. Biroq falsafa va sotsiologiya nuqtai nazaridan sanksiya nafaqat salbiy oqibatlar (jazolash, tanbeh berish), balki ijobiy natijalar (rag‘batlantirish, qo‘llab-quvvatlash)ni ham o‘z ichiga oladi. Ya’ni, ijtimoiy ahamiyatga ega xatti-harakatlar ham ijobiy baholanib, muayyan tarzda rag‘batlantirilishi mumkin.

Sanksiya huquq normasining ajralmas qismi sifatida dispozitsiyada belgilangan talablar bajarilmaganida qo‘llaniladigan jazo choralarini yoki

aksincha, tavsiya etilgan xatti-harakat bajarilganda beriladigan rag‘batlantirish turlarini va ularning miqdorini belgilaydi. Shu jihatdan u normaning mantiqiy yakunlovchi elementi hisoblanadi. Unda davlat, jamiyat va shaxsning huquqbuzarlikka nisbatan salbiy munosabati o‘z ifodasini topadi.

Huquqiy norma sanksiyasi umumiy tushuncha bo‘lib, huquqbuzarga nisbatan yuzaga keladigan salbiy oqibatlarning xususiyatiga qarab turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Jumladan:

Javobgarlik choralarini belgilovchi sanksiyalar — bunga ozodlikdan mahrum qilish, jarima solish, moddiy zararni undirish kabi jazolar kiradi. Ular jazolovchi yoki javobgarlikka tortuvchi sanksiyalar deb yuritiladi.

Ogohlantiruvchi ta’sir choralari — masalan, shaxsni ushlab kelish, mulkni hisobga olish, jinoyat sodir etishda gumon qilib ushlash, ayrim davlat yoki ma’muriy aktlarni bekor qilish, majburiy davolash, noqonuniy qurilgan inshootlarni buzish va boshqalar.

Muhofaza choralari — buzilgan huquqlarni tiklashga qaratilgan choralar bo‘lib, masalan, noqonuniy ishdan bo‘shatilgan shaxsni avvalgi ishiga qayta tiklash, aliment undirish va boshqalar. Bu choralar orqali etkazilgan zarar bartaraf etiladi va buzilgan huquqlar tiklanadi.

Shaxsning o‘z xulq-atvori oqibatida yuzaga keladigan noxush holatlar — masalan, kasalxona tartibini buzgan bemorning vaqtincha mehnatga layoqatsizlik nafaqasidan mahrum bo‘lishi kabi holatlar.

Shuningdek, sanksiyalar huquqbuzar uchun yuzaga keladigan noxush oqibatlarning darajasi va miqdoriga qarab ham tasniflanadi:

Mutlaq aniq sanksiyalar — bunda jazoning miqdori yoki turi aniq belgilab qo‘yiladi (masalan, ishdan bo‘shatish yoki jarimaning qat’iy miqdori).

Nisbiy aniq sanksiyalar — bunda jazoning eng kam va eng ko‘p chegaralari yoki faqat maksimal miqdori ko‘rsatiladi (masalan, ma’lum muddatgacha ozodlikdan mahrum qilish).

Alternativ sanksiyalar — bunda bir nechta jazo turlari “yoki”, “yoxud” bog‘lovchilari orqali beriladi va huquqni qo‘llovchi organ ulardan vaziyatga eng mos keladigan bittasini tanlaydi (masalan, ozodlikdan mahrum qilish yoki axloq tuzatish ishlari yoki qamoq jazosi).

Huquq normasining tartibga solish usuli — bu huquqiy normalar orqali ijtimoiy munosabatlarga qanday tarzda ta’sir ko‘rsatilishini, ya’ni subyektlarning xulq-atvori qanday yo‘l bilan boshqarilishini ifodalovchi usullar majmuidir. Boshqacha aytganda, bu huquqning odamlar va tashkilotlar faoliyatini tartibga solishda qo‘llaydigan yondashuvi va ta’sir mexanizmidir. H. Kelsen huquqni normativ tizim sifatida ko‘rib, tartibga solish usullarini normaning majburiylik darajasi bilan bog‘laydi. U ko‘proq imperativ yondashuvni asoslab beradi, chunki huquq — bu majburiy qoidalar tizimidir[14] — deb tariflaydi.

A. Saidov fikricha esa, huquqiy tartibga solish usullarini huquq tizimining asosiy elementlaridan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha, imperativ normalar ijtimoiy tartibni saqlashda muhim bo‘lsa, dispozitiv normalar shaxs erkinligini ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi[15] — deya fikr bildirgan.

Imperativ normalar — bu qat’iy buyruq va taqiqlarga asoslangan huquqiy qoidalar bo‘lib, ular xatti-harakat subyektlariga belgilangan modeldan chetga chiqishga yo‘l qo‘ymaydi. Bunday normalar majburiy xarakterga ega bo‘lib, hokimiyat va bo‘ysunish munosabatlarini tartibga soladi. Shu sababli ular, asosan, jinoiy va ma’muriy huquqda keng qo‘llaniladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 44-moddasiga ko‘ra, jarima jazosi eng kam oylik ish haqining kamida 5 baravari, eng ko‘pi bilan esa 600 baravari miqdorida belgilanadi. Sud ushbu chegaralardan chiqib ketishga haqli emas, bu esa imperativ normaning qat’iyligini yaqqol ko‘rsatadi.

[14] Kelsen, The Pure Theory of Law, transl. M. Knight (Berkeley, 1967).
[15] Saidov A. X. Davlat va huquq nazariyasi: akademik darislik.birinchi jild.- Sirdaryo: “Ziyo nashr-matbaa”, 2024.

Shuningdek, Jinoyat kodeksining Maxsus qismi moddalarida (masalan, 97-modda — qasddan odam o‘ldirish, 169-modda — o‘g‘irlik) ham aniq sanksiyalar belgilangan bo‘lib, ular ham imperativ normalar jumlasiga kiradi. Bu normalar huquqbuzarlik uchun javobgarlikni qat’iy tarzda belgilaydi va ularni o‘zgartirish yoki chetlab o‘tish mumkin emas.

Dispozitiv normalar esa imperativ normalardan farqli ravishda moslashuvchan bo‘lib, huquqiy munosabat ishtirokchilariga o‘zaro kelishuv asosida xatti-harakat variantlarini tanlash imkonini beradi. Ular huquq va majburiyatlar hajmini tomonlarning o‘z ixtiyoriga qoldiradi. Faqat tomonlar o‘zaro kelishuvga erishmagan taqdirda, qonunda ko‘rsatilgan umumiy qoida qo‘llaniladi. Odatda bunday normalar “agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa” degan iboralar bilan ifodalanadi.

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining tegishli normasiga muvofiq, agar mehnat shartnomasi muddati tugaganidan keyin ham mehnat munosabatlari davom etsa va tomonlardan biri uni bekor qilishni talab qilmasa, shartnoma noma’lum muddatga uzaytirilgan hisoblanadi. Bu dispozitiv norma bo‘lib, taraflarga munosabatni o‘zaro kelishuv asosida davom ettirish imkonini beradi.

Yana bir misol sifatida, O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 73-moddasini keltirish mumkin. Ushbu moddaga ko‘ra, ota-onalar o‘z farzandlarini tarbiyalash, ularning sog‘lom va barkamol voyaga etishini ta’minlash majburiyatiga ega. Biroq, farzand tarbiyasining aniq usullarini tanlash ota-onalarning ixtiyoriga qoldirilgan. Bu esa dispozitiv normaning mohiyatini — erkinlik va tanlash imkoniyatini — yaqqol ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, imperativ normalar huquqiy tartib va qat’iylikni ta’minlasa, dispozitiv normalar esa huquqiy munosabatlarda moslashuvchanlik va taraflarning erkinligini kengaytiradi. Shu ikki turdagi normalarning uyg‘unligi huquq tizimining samarali faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

Huquq normasining turlari (mazmuniga koʻra). ***Vakolat beruvchi (huquq beruvchi) normalar*** — huquq subyektiga qanday harakatlarni amalga oshirish mumkinligini koʻrsatadi. Ya'ni, ular shaxsga ma'lum huquqlarni beradi. Masalan, Konstitutsiyaga koʻra, har bir inson vijdon erkinligiga ega: u istagan diniga e'tiqod qilishi yoki umuman e'tiqod qilmasligi mumkin. Shuningdek, jinoyat-protsessual qonunchilikda tergovchiga jinoyat ishini qoʻzgʻatish, tergov harakatlarini olib borish kabi vakolatlar berilgan.

Majburiyat yuklovchi normalar — subyekt qanday harakatlarni bajarishi shart ekanini belgilaydi. Bunday normalar aniq burchlarni yuklaydi. Masalan, fuqarolar tabiatga ehtiyotkorona munosabatda boʻlishga majbur. Yoki qonun qayta koʻrib chiqilib, parlament tomonidan yana qabul qilinsa, Prezident uni belgilangan muddatda imzolashi shart.

Man etuvchi (Taqiqlovchi) normalar — muayyan xatti-harakatlarni sodir etishni taqiqlaydi. Ular huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan. Masalan, Konstitutsiyada maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlangan.

Ba'zi huquq normalari bir vaqtning oʻzida bir nechta xususiyatni oʻzida mujassam etadi. Masalan, jinoyat-protsessual qonunchilikka koʻra, vakolatli organlar jinoyat alomatlari mavjud boʻlsa, jinoyat ishini qoʻzgʻatishga ham haqli, ham majburdir. Bu erda norma ham vakolat beradi, ham majburiyat yuklaydi.

Rag'batlantiruvchi normalar — ijtimoiy foydali xatti-harakatlarni qoʻllab-quvvatlaydi. Ular yaxshi natijalarga erishgan shaxslarni mukofotlash, imtiyozlar berish orqali ragʻbatlantiradi. Masalan, davlat mukofotlari yoki ilgʻor xodimlarni taqdirlash tizimi shular jumlasidandir.

Tavsiyaviy normalar — majburiy emas, balki eng maqbul xatti-harakat variantini tavsiya qiladi. Ular koʻpincha tashkilotlar, korxonalar yoki jamoat tuzilmalariga yoʻnaltiriladi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan sari bunday normalarning ahamiyati ortib, avval qat'iy boʻlgan ayrim qoidalar ham tavsiyaviy shaklga oʻtmoqda.

Shuningdek, huquq normalari huquq sohalari bo‘yicha (konstitutsiyaviy, fuqarolik, jinoyat va boshqalar) hamda moddiy va protsessual normalarga bo‘linadi. Moddiy normalar huquq va majburiyatlarning mazmunini belgilasa, protsessual normalar ularni amalga oshirish tartibini ko‘rsatadi.

Moddiy va protsessual huquq huquq tizimining o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan ikki muhim qismi hisoblanadi. Ular huquq normalarini ularning mazmuni, vazifasi va amaliy qo‘llanishiga ko‘ra ajratishga xizmat qiladi. Ushbu tasnif huquqni chuqurroq tushunish va huquqiy tartibga solish mexanizmini to‘liq anglashda muhim ahamiyatga ega.

Moddiy huquq — bu huquq subyektlarining huquq va majburiyatlarini bevosita belgilab beruvchi huquq normalari yig‘indisidir. U jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning mazmunini aniqlaydi va “kim nima huquqqa ega?”, “kimga qanday majburiyat yuklatilgan?” degan savollarga javob beradi. Moddiy huquq orqali shaxslarning huquqiy maqomi, ularning huquq va erkinliklari hamda majburiyatlari mustahkamlanadi. Masalan, fuqarolik huquqida mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi moddiy huquq normalari bilan tartibga solinadi. Jinoyat huquqida esa jinoyat tushunchasi, uning turlari va ularga nisbatan qo‘llaniladigan jazo choralari belgilab qo‘yiladi. Mehnat huquqida ishga kirish, mehnat shartnomasi tuzish va mehnat sharoitlari ham moddiy huquq normalari orqali aniqlanadi.

Protsessual huquq esa moddiy huquq normalarini amalda qo‘llash tartibini belgilovchi huquq normalari tizimidir. U huquqiy munosabatlarning qanday tartibda amalga oshirilishi, huquqlar qanday himoya qilinishi va nizolar qanday hal etilishini ko‘rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, protsessual huquq “qanday qilib amalga oshiriladi?” degan savolga javob beradi. U sud, tergov va boshqa vakolatli organlarning faoliyatini tartibga soladi hamda huquqiy normalarning hayotga tatbiq etilishini ta’minlaydi.

Masalan, jinoyat-protsessual huquq jinoyat ishini qo‘zg‘atish, tergov o‘tkazish, ayblov qo‘yish va sudda ko‘rib chiqish tartibini belgilaydi. Fuqarolik-

protsessual huquq esa fuqarolik nizolarini sud tartibida hal qilish, da’vo arizalarini ko‘rib chiqish va sud qarorlarini ijro etish jarayonini tartibga soladi. Ma’muriy-protsessual huquq esa ma’muriy huquqbuzarliklar bo‘yicha ish yuritish tartibini belgilaydi.

Moddiy va protsessual huquq o‘rtasidagi asosiy farq shundaki, moddiy huquq huquq va majburiyatlarning mazmunini belgilasa, protsessual huquq ularni amalga oshirish mexanizmini belgilaydi. Biri “nima bor?” degan savolga javob bersa, ikkinchisi “qanday amalga oshiriladi?” degan savolga javob beradi.

Shu bilan birga, ular bir-birisiz to‘liq ishlay olmaydi. Moddiy huquq protsessual huquqsiz amalda himoya qilinmaydi, protsessual huquq esa moddiy huquqsiz mazmunsiz qoladi. Masalan, agar fuqaroga qandaydir huquq berilgan bo‘lsa, uni himoya qilish va amalga oshirish tartibi bo‘lmasa, bu huquq amalda ishlamaydi. Aksincha, protsessual tartib bo‘lib, moddiy huquq bo‘lmasa, u nimani himoya qilishini bilib bo‘lmaydi.

Moddiy huquq shaxslarning huquq va majburiyatlarini belgilovchi asosiy huquqiy poydevor bo‘lsa, protsessual huquq ushbu huquqlarni amalga oshirish va himoya qilish mexanizmini tashkil etadi. Ularning uyg‘unligi huquq tizimining samarali, adolatli va barqaror ishlashini ta’minlaydi.

Umuman olganda, bu tasnif huquq normalarining vazifasi va rolini aniqroq tushunishga yordam beradi hamda huquq tizimining murakkab, lekin izchil ishlashini ta’minlaydi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, huquq normasi, huquq institutining yadrosi hisoblanadi. Huquq institutlari umumlashib huquq sohasini tashkil qiladi.

Huquq instituti — bu huquq tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u o‘zaro bog‘liq bo‘lgan va muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquq normalari yig‘indisidan iboratdir. Har bir huquq instituti jamiyat hayotidagi aniq bir sohani tartibga soladi va shu jihatdan u huquq tizimining ichki tuzilmasida alohida o‘rin egallaydi. Huquq instituti

huquq tarmog‘iga nisbatan torroq tushuncha bo‘lib, u aynan bitta yo‘nalishdagi munosabatlarni qamrab oladi, lekin shu bilan birga o‘z ichida yaxlit va tizimli normalar majmuasini birlashtiradi.

Huquq institutining shakllanishi jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi va ularni yanada aniqroq tartibga solish zaruriyati bilan bog‘liq. Chunki har bir ijtimoiy munosabat turi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi va ularni umumiy normalar orqali emas, balki maxsus qoidalar yordamida tartibga solish samaraliroq hisoblanadi. Shu sababli huquq normalari mazmunan yaqinligiga ko‘ra guruhlanib, alohida institutlarni tashkil etadi.

Huquq institutining asosiy belgilaridan biri shundaki, u bir xil yoki o‘xshash ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Bundan tashqari, u o‘zaro uzviy bog‘langan huquq normalaridan tashkil topadi va ularning barchasi yagona maqsadga xizmat qiladi. Huquq instituti nisbatan mustaqil bo‘lsa-da, u albatta muayyan huquq tarmog‘i tarkibida faoliyat yuritadi va shu tarmoqning umumiy prinsiplari hamda usullariga bo‘ysunadi.

Amaliyotda huquq institutlariga ko‘plab misollar keltirish mumkin. Masalan, fuqarolik huquqida mulk huquqi instituti shaxslarning mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga soladi. Shuningdek, shartnoma instituti tomonlar o‘rtasidagi bitimlarni tuzish, bajarish va bekor qilish tartibini belgilaydi. Oila huquqida nikoh instituti er-xotin o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solsa, ota-ona va bola o‘rtasidagi munosabatlar alohida institut sifatida ajratiladi. Mehnat huquqida mehnat shartnomasi instituti xodim va ish beruvchi o‘rtasidagi munosabatlarning asosini tashkil etadi. Jinoyat huquqida esa jazo instituti jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan qo‘llaniladigan choralarni belgilaydi.

Shunday qilib, huquq instituti huquq tizimining ichki tuzilmasini tartibga solishda muhim rol o‘ynaydi. U huquq normalarini tartibli ravishda guruhlash, ularni tizimlashtirish hamda ijtimoiy munosabatlarni yanada aniq va samarali

tartibga solishga xizmat qiladi. Huquq institutlari mavjud boʻlmaganida huquq tizimi tartibsiz va murakkab koʻrinish olgan boʻlar edi. Shu bois ular huquq tizimining barqarorligi va izchilligini ta’minlovchi asosiy elementlardan biri hisoblanadi.

Huquq sohasi — bu huquq tizimining yirik tarkibiy qismi boʻlib, u ijtimoiy munosabatlarning muayyan, nisbatan mustaqil va bir turdagi sohasini tartibga soluvchi huquq normalari majmuasidan iboratdir. Ya’ni, huquq sohasi jamiyat hayotining alohida yoʻnalishiga oid munosabatlarni yagona usul va prinsiplarga asoslanib tartibga soladi.

Huquq sohasi huquq tizimida eng muhim boʻgʻinlardan biri hisoblanadi. U huquq institutlariga nisbatan kengroq tushuncha boʻlib, bir nechta institutlarni oʻz ichiga oladi. Masalan, har bir huquq sohasi ichida turli institutlar mavjud boʻlib, ular birgalikda shu sohaning yaxlit tizimini tashkil etadi.

Huquq sohasining shakllanishi, avvalo, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning xilma-xilligi va murakkabligi bilan bogʻliq. Har bir soha oʻziga xos predmetga (nimani tartibga solishi) va uslubga (qanday tartibga solishi) ega boʻladi. Masalan, ba’zi sohalarda imperativ usul ustun boʻlsa, boshqalarida dispozitiv usul keng qoʻllaniladi.

Huquq sohasining asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

u ijtimoiy munosabatlarning muayyan turini tartibga soladi; oʻziga xos huquqiy tartibga solish predmetiga ega;

maxsus usul va prinsiplarga asoslanadi; ichki jihatdan huquq institutlaridan tashkil topadi.

Amaliy jihatdan huquq sohalariga koʻplab misollar keltirish mumkin. Masalan, konstitutsiyaviy huquq davlat tuzumi, inson huquq va erkinliklari bilan bogʻliq munosabatlarni tartibga soladi. Fuqarolik huquqi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. Jinoyat huquqi jinoyat va jazoga oid munosabatlarni belgilaydi. Mehnat huquqi ish beruvchi va xodim

o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Oila huquqi esa oilaviy munosabatlarni qamrab oladi.

Shunday qilib, huquq sohasi huquq tizimining yirik va muhim elementi bo‘lib, u jamiyatdagi muayyan turdagi munosabatlarni kompleks tarzda tartibga soladi. Huquq sohalari orqali huquq tizimi tizimli, tartibli va samarali faoliyat yuritadi.

II. OMMAVIY HUQUQ TIZIMI SOHALARI

Ommaviy huquq huquq tizimining davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan muhim sohasi bo‘lib, u davlat hokimiyati organlari bilan fuqarolar yoki tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlarni hamda davlatning ichki boshqaruv tizimidagi aloqalarni tartibga soladi. Ommaviy huquqda asosiy maqsad jamiyatda umumiy tartib-intizomni ta’minlash, davlat hokimiyatini amalga oshirish va umumiy manfaatlarni himoya qilish hisoblanadi.

Ommaviy huquqni davlatning umumiy manfaatlarni ta’minlash, jamoat tartibini saqlash va fuqarolarning asosiy huquqlarini himoya qilishga qaratilgan majburiy huquqiy normalar tizimi sifatida talqin qilish mumkin. Ommaviy huquqning legitimligi davlat vakolatlari bilan inson huquqlari o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashga bog‘liq[16].

Ommaviy huquqning asosiy xususiyati shundaki, unda davlat manfaatlari ustuvor o‘rin egallaydi. Bu sohadagi huquqiy munosabatlar tenglik asosida emas, balki hokimiyat va bo‘ysunish tamoyiliga asoslanadi. Ya’ni davlat yoki uning vakolatli organlari muayyan vakolatlarga ega bo‘lib, fuqarolar va boshqa subyektlar ushbu talab va qarorlarga rioya qilishga majbur bo‘ladi. Shu sababli ommaviy huquqda imperativ, ya’ni qat’iy majburiy normalar ustunlik qiladi.

Bu sohada imperativ usul (qat’iy buyruq) asosiy o‘rin tutadi. Ommaviy huquq davlat boshqaruvi va jamoat tartibini ta’minlashga xizmat qiladi[17].

Ommaviy huquq bir nechta asosiy huquq sohalarini o‘z ichiga oladi. Jumladan, konstitutsiyaviy huquq davlat tuzumi, inson huquq va erkinliklari hamda davlat organlari tizimini belgilaydi. Ma’muriy huquq davlat boshqaruvi va ijro etuvchi organlar faoliyatini tartibga soladi. Jinoyat huquqi esa jinoyat va unga nisbatan qo‘llaniladigan jazolarni belgilaydi. Shuningdek, moliyaviy va

[16] Picozza E. Public law and private law issues //Neurolaw: An Introduction. – Cham : Springer International Publishing, 2016. – S. 119-165.

[17] Лазарев, В. В. Теория государства и права : учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липен. — 5-е изд., испр. и доп. — Москва : Издателство Юрайт, 2025. — 521 с. — (Высшее образованийе). — ISBN 978-5-534-06539-8.

soliq huquqi davlat budjeti, soliqlar va moliyaviy munosabatlarni tartibga solishda muhim o‘rin tutadi. Jinoyat-protsessual va ma’muriy-protsessual huquq esa tegishli ishlarni ko‘rib chiqish va hal etish tartibini belgilaydi.

Ommaviy huquqda tartibga solishning asosiy usuli imperativ usul hisoblanadi. Bu usulda huquq normalari qat’iy belgilangan bo‘lib, ulardan chetga chiqish yoki ularni o‘zgartirish imkoniyati juda cheklangan. Masalan, jinoyat huquqida jinoyat uchun belgilangan jazo miqdori va turlari aniq ko‘rsatilgan bo‘lib, sud organlari ushbu chegaralardan chiqib keta olmaydi.

Xususiy huquqdan farqli ravishda, ommaviy huquqda davlatning roli juda kuchli bo‘lib, u huquqiy munosabatlarning majburiy ishtirokchisi hisoblanadi.

Ommaviy huquq davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qiluvchi, hokimiyat va bo‘ysunish munosabatlariga asoslangan huquq tizimi bo‘lib, u jamiyatda tartibni saqlash, davlat boshqaruvini amalga oshirish va umumiy xavfsizlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Konstitutsiyaviy huquq — huquq tizimining eng muhim va etakchi tarmoqlaridan biri bo‘lib, u davlatning tuzilishi, hokimiyatni tashkil etish tartibi hamda inson va fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklarini belgilovchi huquqiy normalar majmuasidir. Bu huquq sohasi jamiyatdagi eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi va boshqa barcha huquq tarmoqlari uchun asos vazifasini bajaradi.

“Konstitutsiyaviy huquq” fani konstitutsiyaviy huquqni huquq tarmog‘i sifatida ham, fuqarolarning asosiy huquqlari sifatida ham o‘rganadi[18].

Konstitutsiyaviy huquq milliy huquq tizimining eng etakchi sohasi hisoblanadi. Chunki, ushbu huquq sohasi bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar o‘zining salmog‘i va ahamiyati bilan alohida ajralib turadi. Konstitutsiyaviy huquq davlat va jamiyat tuzumining asoslarini tashkil etuvchi hamda davlat hokimiyatini amalga oshirish, shuningdek inson va fuqarolarning

[18] Husanov O.T., Konstitutsiyaviy huquq: darslik. To‘ldirilgn va qayta ishlangan ikkinchi nashr. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar punlish, 2020. 6-b.

asosiy huquq va erkinliklarini o‘rnatish va muhofazalash bilan bog‘liq munosabatlarini tartibga soladi[19].

Konstitutsiyaviy huquqning predmeti davlat tuzilishi, hokimiyat organlarining tizimi va vakolatlari, fuqarolarning huquqiy maqomi, saylov tizimi hamda davlat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlardan iborat. U davlatning qanday shaklda tashkil etilganini, hokimiyat kimga tegishli ekanini va fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini belgilaydi. Shu bilan birga, fuqarolarning shaxsiy, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy huquqlari ham aynan shu huquq sohasi orqali mustahkamlanadi.

Konstitutsiyaviy huquq – shaxs, jamiyat va davlat o‘rtasida vujudga keladigan va davlat hokimiyatini amalga oshirish jarayonida paydo bo‘ladigan, inson huquqlari va erkinliklarini ta’minlashga qaratilgan munosabatlarni tartibga soluvchi konstitutsiyaviy huquqiy normalar tizimi (yig‘indisi)dir[20].

Konstitutsiyaviy huquqning asosiy manbai — O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hisoblanadi. Ushbu hujjat oliy yuridik kuchga ega bo‘lib, barcha boshqa qonun va normativ-huquqiy hujjatlar unga mos kelishi shart. Bundan tashqari, konstitutsiyaviy qonunlar, oddiy qonunlar, Prezident farmonlari va hukumat qarorlari ham ushbu huquq sohasining manbalari hisoblanadi.

Mazkur huquq sohasi bir qator muhim prinsiplar asosida faoliyat yuritadi. Ular qatoriga xalq suvereniteti, qonun ustuvorligi, hokimiyatlar bo‘linishi, demokratizm va inson huquqlarining ustuvorligi kiradi. Bu prinsiplar davlat boshqaruvida adolat va muvozanatni ta’minlashga xizmat qiladi hamda fuqarolarning erkin yashashi uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

Konstitutsiyaviy huquq asosan imperativ usul orqali tartibga solinadi, ya’ni davlat tomonidan qat’iy majburiy qoidalar belgilanadi. Shu bilan birga,

[19] Mualliflar jamoasi. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. — Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2023. 6-b.
[20] Dadasheva A.A. Egamberdiyeva N.X., Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. – T.: “Lesson Press” nashriyoti, 2024-y.

ayrim hollarda fuqarolarga tanlash imkonini beruvchi dispozitiv usul ham qo‘llaniladi. Masalan, saylovda ishtirok etish fuqarolarning huquqi hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy huquq subyektlariga davlat, uning organlari, fuqarolar, siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari kiradi. Ushbu subyektlar o‘rtasidagi munosabatlar aynan konstitutsiyaviy normalar orqali tartibga solinadi. Bu normalar odatda umumiy xarakterga ega bo‘lib, uzoq muddat amal qiladi va jamiyat hayotidagi eng muhim masalalarni qamrab oladi.

Konstitutsiyaviy huquq davlatning huquqiy asosini belgilaydi, hokimiyat faoliyatini tartibga soladi va fuqarolarning asosiy huquq hamda erkinliklarini kafolatlaydi. Shu sababli u huquq tizimining poydevori hisoblanadi va jamiyat barqarorligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

Avvalo, konstitutsiyaviy huquqning rivojlanishi tarixiy jarayon bilan chambarchas bog‘liq. Dastlab davlat hokimiyati cheklanmagan bo‘lib, mutlaq monarxiya shaklida namoyon bo‘lgan. Keyinchalik jamiyat taraqqiyoti natijasida inson huquqlarini himoya qilish zarurati paydo bo‘ldi va yozma konstitutsiyalar vujudga keldi. Shu tariqa konstitutsiyaviy huquq shakllanib, bugungi zamonaviy demokratik davlatlarning asosi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Konstitutsiyaviy huquq tizimida “konstitutsiyaviy tuzum asoslari” degan tushuncha alohida ahamiyatga ega. Bu — davlatning eng muhim tamoyillari majmui bo‘lib, ular davlatning demokratik, huquqiy va ijtimoiy xarakterini belgilaydi. Masalan, O‘zbekistonda davlat xalq manfaatlariga xizmat qilishi, qonun ustuvorligi va inson huquqlarining ustunligi kabi qoidalar asosiy tamoyillar sifatida mustahkamlangan.

Yana bir muhim tushuncha — fuqarolik institutidir. Fuqarolik shaxsning davlat bilan barqaror huquqiy aloqasini bildiradi. Fuqarolar davlat himoyasida bo‘ladi va o‘z navbatida davlat oldida muayyan burchlarga ega bo‘ladi. Konstitutsiyaviy huquq aynan fuqarolik masalalarini ham tartibga soladi, jumladan fuqarolikni olish, yo‘qotish va o‘zgartirish tartibini belgilaydi.

Konstitutsiyaviy nazorat ham ushbu sohaning muhim elementi hisoblanadi. Bu — qonunlar va boshqa normativ hujjatlarning konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish tizimidir. O‘zbekistonda bu vazifani Konstitutsiyaviy sud amalga oshiradi. U davlat organlari tomonidan qabul qilingan hujjatlarning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mos kelishini nazorat qiladi.

Shuningdek, konstitutsiyaviy huquqda inson huquqlarini himoya qilish mexanizmlari ham muhim o‘rin tutadi. Fuqarolar o‘z huquqlari buzilgan taqdirda sudga murojaat qilish, davlat organlari ustidan shikoyat qilish va boshqa huquqiy vositalardan foydalanish imkoniyatiga ega. Bu esa huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biridir.

Konstitutsiyaviy huquqning yana bir muhim jihati — saylov huquqi hisoblanadi. Saylovlar orqali fuqarolar davlat boshqaruvida bevosita ishtirok etadi. Saylovlarning erkin, adolatli va oshkora o‘tkazilishi demokratik jamiyatning muhim belgisi sanaladi. Referendum esa xalqning muhim masalalar bo‘yicha bevosita qaror qabul qilish shaklidir.

Bundan tashqari, konstitutsiyaviy huquq davlat ramzlarini (bayroq, gerb, madhiya), davlat tilini va poytaxtni ham belgilaydi. Bu belgilar davlat suvereniteti va mustaqilligining ifodasidir.

Konstitutsiyaviy huquq nafaqat davlat tuzilishini belgilaydi, balki jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va huquqiy hayotini tartibga soluvchi asosiy mezon hisoblanadi. U orqali davlat va fuqaro o‘rtasidagi muvozanat ta’minlanadi, inson huquqlari himoya qilinadi va demokratik boshqaruv amalga oshiriladi.

Ma’muriy huquq huquq tizimining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, u davlat boshqaruvi, ya’ni ijro etuvchi hokimiyat faoliyati sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Bu huquq sohasi orqali davlat organlari o‘z vakolatlarini amalga oshiradi, jamoat tartibi ta’minlanadi hamda fuqarolarning huquq va erkinliklari himoya qilinadi.

“Ma’muriy huquq” atamasi arabcha “ma’muriy” – boshqaruv, lotincha “administration” so‘zidan olingan bo‘lib, “boshqaruv huquqi” ma’nosini anglatadi[21].

Ma’muriy huquq XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida ilk bor Fransiyada vujudga kelgan hamda Yevropaning boshqa davlatlariga tarqalib borgan. Ma’muriy huquq vujudga kelgunga qadar politsiya huquqi mavjud bo‘lgan. Ma’muriy huquq shakllanishi va vujudga kelishida tarixiy omillar katta ahamiyat kasb etadi. Ma’muriy huquq turli davlatlarda har xil shaklda namoyon bo‘lgan. Lekin uni ma’muriy huquq nazariyasini ishlab chiqqan olimlar tizimlashtirgan[22].

Ma’muriy huquqning asosiy mohiyati shundan iboratki, u davlat boshqaruvi jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga soladi. Bunday munosabatlar, odatda, davlat organlari bilan fuqarolar yoki tashkilotlar o‘rtasida vujudga keladi. Masalan, fuqarolarga pasport berish, tadbirkorlik faoliyati uchun litsenziya ajratish, jamoat tartibini saqlash yoki yo‘l harakati xavfsizligini ta’minlash kabi jarayonlar ma’muriy huquq doirasiga kiradi.

Ma’muriy huquqning predmeti davlat boshqaruvi sohasidagi ijtimoiy munosabatlardan iborat. Bu munosabatlar vazirliklar, davlat qo‘mitalari, mahalliy hokimliklar, ichki ishlar organlari va boshqa ijro etuvchi tuzilmalar faoliyati bilan bog‘liq. Ushbu organlar boshqaruv qarorlarini qabul qiladi, nazoratni amalga oshiradi va qonunlarning bajarilishini ta’minlaydi.

Ma’muriy huquq davlat organlari faoliyatini tartibga soluvchi muhim huquqiy sohalardan biridir[23].

---

[21] Sh.T. Ikramov va I.A.Xamedov., Ma’muriy huquq. Darslik. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2021. 6-b.

[22] Nematov, J.N. Ma’muriy huquq: umumiy qism (I): Darslik. – T.: TDYU nashriyoti, 2026. 10-b.

[23] Rustamovich I. T. Ma’muriy huquq sohasining konstitutsiyaviy asoslari //“ZA NAIVЬISSHIE ZASLUGI”. – 2024. – T. 1. – №. 1.

Ma’muriy huquq asosan imperativ usul orqali tartibga solinadi. Bu degani, davlat tomonidan qat’iy va majburiy qoidalar o‘rnatiladi va ularni bajarish hamma uchun shart hisoblanadi. Masalan, yo‘l harakati qoidalariga amal qilish yoki sanitariya talablariga rioya etish majburiydir. Shu bilan birga, ayrim holatlarda fuqarolarga tanlash imkoniyati berilishi mumkin, lekin umumiy tartib baribir davlat tomonidan belgilanadi.

Ma’muriy huquqning manbalari turli normativ-huquqiy hujjatlardan iborat. Ularning eng muhimlari qatoriga O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, qonunlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va vazirlik hamda idoralarning buyruqlari kiradi. Shu bilan birga, ma’muriy javobgarlikni belgilovchi asosiy hujjatlar — O‘zbekiston Respublikasi Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi va O‘zbekiston Respublikasining “Ma’muriy tartib-taomillar to‘g‘risida”gi O‘RQ-457-sonli qonuni hisoblanadi.

Ma’muriy tartib-taomillar to‘g‘risidagi qonunchilik — bu davlat organlari tomonidan qarorlar qabul qilish, arizalarni ko‘rib chiqish va fuqarolar hamda tashkilotlar bilan munosabatlarni amalga oshirish tartibini belgilovchi huquqiy normalar majmuasidir. Ushbu qonunchilik davlat boshqaruvida shaffoflik, adolat va qonuniylikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Mazkur qonunchilikning asosiy maqsadi — davlat organlari tomonidan qaror qabul qilish jarayonini aniq tartibga solish, mansabdor shaxslarning o‘zboshimchalik bilan ish yuritishining oldini olish va fuqarolar uchun qulay hamda adolatli boshqaruv tizimini yaratishdir.

Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks — ma’muriy huquqbuzarliklar, ularning turlari, sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun javobgarlik choralari hamda ularni qo‘llash tartibini belgilovchi asosiy normativ-huquqiy hujjat hisoblanadi. O‘zbekistonda ushbu sohani tartibga soluvchi asosiy hujjat — O‘zbekiston Respublikasi Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi hisoblanadi.

Ushbu kodeksning asosiy vazifasi jamiyatda qonuniylik va tartibni ta’minlash, huquqbuzarliklarning oldini olish hamda fuqarolar, mansabdor shaxslar va tashkilotlarning huquqiy majburiyatlarini belgilashdan iborat. Kodeks orqali davlat ma’muriy huquqbuzarliklarga nisbatan javobgarlik choralarini qo‘llaydi va shu yo‘l bilan jamiyatda intizomni mustahkamlaydi.

Ma’muriy huquq subyektlari keng doirani tashkil etadi. Ular qatoriga davlat boshqaruvi organlari, mansabdor shaxslar, fuqarolar, shuningdek korxona va tashkilotlar kiradi. Bu subyektlar o‘rtasida boshqaruv, bo‘ysunuv va nazoratga asoslangan huquqiy munosabatlar yuzaga keladi.

Ma’muriy huquqda muhim institutlardan biri — ma’muriy javobgarlikdir. Bu huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarga nisbatan davlat tomonidan qo‘llaniladigan majburlov choralaridir. Ma’muriy huquqbuzarliklar odatda katta ijtimoiy xavf tug‘dirmaydi, ammo belgilangan tartib va qoidalarning buzilishiga olib keladi. Bunday huquqbuzarliklar uchun quyidagi choralar qo‘llaniladi: ogohlantirish, jarima, ma’muriy qamoq, muayyan huquqlardan mahrum qilish (masalan, transport vositasini boshqarish huquqidan mahrum etish) va boshqalar.

Shuningdek, ma’muriy huquqda davlat xizmatini tashkil etish masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Davlat xizmatchilarining huquq va majburiyatlari, ularning xizmatga qabul qilinishi, faoliyati va javobgarligi aynan shu huquq sohasi orqali tartibga solinadi. Bu esa davlat boshqaruvining samarali ishlashini ta’minlaydi.

Ma’muriy huquq yana nazorat va javobgarlik tizimi bilan ham ajralib turadi. Davlat organlari o‘z faoliyati ustidan nazorat olib boradi, qonunbuzarliklar aniqlansa, tegishli choralar ko‘riladi. Bu tizim jamiyatda qonuniylik va tartibni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Demak, ma’muriy huquq davlat boshqaruvi sohasini tartibga soluvchi, jamoat tartibini ta’minlovchi va fuqarolarning kundalik hayotida muhim o‘rin tutuvchi huquq tarmog‘idir. U orqali davlat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar

tartibga solinadi, qonun ustuvorligi ta’minlanadi va barqaror ijtimoiy muhit yaratiladi.

Moliya huquqi. Moliya huquqi mustaqil huquq tarmog‘i hamda O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligining alohida sohasi sifatida izchil rivojlanib bormoqda. Bu jarayonda moliyaviy-huquqiy tartibga solishning predmeti tobora aniqroq belgilab olinmoqda, uning ichki tuzilmasi va institutlari esa takomillashib, yangilanmoqda.

Moliya haqida so‘z borar ekan, eng avvalo, bu atama qanday paydo bo‘lgan, degan haqli savol tug‘ilishi tabiiy. “Moliya” arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida eng umumiy tarzda “pul mablag‘lari” ma’nosini anglatadi[24].

Huquq tizimidagi tarmoqlar, avvalo, huquqiy tartibga solish predmetiga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Shu bois “moliya huquqi” tushunchasini izohlashdan oldin, uning predmetini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlarni aniqlab olish zarur.

Davlatning moliyaviy faoliyatni amalga oshirishi ushbu jarayonda ishtirok etuvchi subyektlarning huquq va majburiyatlari, shuningdek, ularning javobgarligini huquqiy jihatdan tartibga solishni talab qiladi. Aynan shu vazifa moliya huquqining asosiy mazmunini tashkil etadi. Moliya huquqi normalari orqali davlat moliyaviy tizimni shakllantiradi, uni boshqaradi va samarali faoliyat yuritishini ta’minlaydi.

Moliya sohasi turli huquq sohalari normalari bilan tartibga solinadi. Moliya sohasi moliya huquqini butunlay qamrab olsa ham, moliyaviy tizimning turli pog‘onalarida uning normalari turlicha qo‘llaniladi. Bu holat shu bilan izohlanadiki, moliya huquqi predmetini – davlat va ma’muriy-hududiy tuzilmalarning moliyasi tashkil etadi. Moliya huquqi moliyaviy tizimning boshqa bo‘g‘inlari bilan chambarchas bog‘liqdir[25].

---

[24] Malikov T.S., Olimjonov O.O. Moliya. Darslik / Toshkent Moliya instituti. – Toshkent: 2019. 6-b.

[25] Moliya huquqi: Ma’ruzalar kursi / E.Hojiyev, O. Kamalov, B. Artikov. –T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. 5-b.

Davlat va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan pul mablag‘larini jamg‘arish hamda ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar moliya huquqi normalari orqali tartibga solinadi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, davlatning moliyaviy faoliyati jarayonida faqat moliyaviy munosabatlargina emas, balki boshqa turdagi ijtimoiy munosabatlar — masalan, mehnat yoki fuqarolik-huquqiy munosabatlar ham vujudga keladi. Biroq ular tegishli ravishda boshqa huquq tarmoqlari bilan tartibga solinadi. Moliya huquqining doirasi esa faqat moliyaviy munosabatlar bilan cheklanadi.

Moliyaviy tizimning barqarorligini ta’minlash, ushbu sohadagi vazifalarni to‘g‘ri taqsimlash hamda moliyaviy faoliyat davomida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solish moliya huquqining bevosita predmetini tashkil etadi. Ushbu predmetga kiruvchi munosabatlar mazmun jihatidan keng va rang-barang bo‘lib, ijtimoiy ishlab chiqarish hamda taqsimot jarayonining barcha bo‘g‘inlarini qamrab oladi. Shuningdek, bu munosabatlar unda ishtirok etuvchi subyektlar sonining ko‘pligi bilan ham ajralib turadi.

Moliyaviy munosabatlarning asosiy mohiyati davlat va mahalliy darajadagi pul jamg‘armalarini shakllantirish, ularni taqsimlash va ulardan samarali foydalanishga qaratilgan. Bu jarayonlar, tabiiyki, davlatning bevosita ishtiroki va ta’siri ostida amalga oshiriladi.

Moliya huquqi normalari yordamida davlat moliyaviy faoliyatining asosiy prinsiplari va shakllari belgilanadi. Shuningdek, pul mablag‘larini jamlash usullari, ularning turlari, undirish tartibi, davlat jamg‘armalaridan foydalanish qoidalari hamda korxona, tashkilot va muassasalarning moliyaviy resurslari manbalari huquqiy jihatdan tartibga solinadi. Shu orqali davlat organlari, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolarning huquq hamda majburiyatlari aniq belgilab beriladi.

Xulosa qilib aytganda, moliya huquqining predmeti — davlat o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarni amalga oshirish maqsadida markazlashgan va

markazlashmagan pul jamg‘armalarini shakllantirish, taqsimlash hamda ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlardir.

Mazkur munosabatlar bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

- ular mulkiy xarakterga ega;
- davlat va mahalliy pul resurslarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishga qaratilgan;
- ushbu munosabatlarda davlat yoki uning vakolatli organlari majburiy ishtirokchi sifatida qatnashadi.

Moliyaviy faoliyatning funksiyalaridan kelib chiqib, moliya huquqining predmetiga kiruvchi munosabatlar quyidagi yo‘nalishlarga bo‘linadi: davlat va mahalliy byudjetlarga mablag‘lar jalb etish; ushbu mablag‘larni taqsimlash; ulardan foydalanish; moliyaviy nazoratni amalga oshirish; shuningdek, pul emissiyasi bilan bog‘liq munosabatlar.

Shu asosda moliya huquqini davlat va mahalliy hokimiyat organlarining o‘z vazifalarini bajarishlari uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar majmui sifatida ta’riflash mumkin.

Moliya huquqining manbalari ham o‘ziga xos jihatlarga ega. Bir tomondan, moliyaviy munosabatlarni tartibga solishda davlat va huquqning turli vositalari keng qo‘llaniladi. Ikkinchi tomondan esa, ushbu manbalar son jihatdan ko‘p va mazmunan xilma-xil bo‘lib, ularni yagona tizimga keltirish natijasida murakkab huquqiy tizim shakllanadi.

Moliyaviy qonunchilik quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat:

a) moliya huquqining konstitutsiyaviy asoslari;

b) moliya sohasiga oid qonunlar;

d) qonunosti normativ-huquqiy hujjatlar.

Soliq huquqi. Soliq huquqi moliyaviy huquqning tarkibiy qismi bo‘lib, u soliqlarni belgilash, joriy etish va ularni undirish jarayonida yuzaga keladigan

ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi moliyaviy-huquqiy normalar majmuasini o‘z ichiga oladi. Ushbu huquq sohasi tashkilotlar hamda jismoniy shaxslardan davlat byudjeti va byudjetdan tashqari jamg‘armalarga soliqlar va yig‘imlarni undirish bilan bog‘liq munosabatlarni qamrab oladi.

Soliq huquqi soliq qonunchiligi buzilgan taqdirda moliyaviy-huquqiy javobgarlik choralarini qo‘llash, soliq nazoratini amalga oshirish, soliq organlari tomonidan chiqarilgan hujjatlar hamda ularning mansabdor shaxslarining harakatlari yoki harakatsizligi ustidan shikoyat qilish bilan bog‘liq ijtimoiy munosabatlarni ham tartibga soladi[26].

Soliq huquqi moliyaviy huquqning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, davlat tomonidan soliqlarni belgilash, joriy etish, undirish hamda ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig‘indisidir.

Soliq huquqi – bu soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni belgilash, joriy etish, hisoblab chiqarish, to‘lash hamda soliq majburiyatlarini bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig‘indisidan iboratdir[27].

Ushbu huquq sohasi orqali davlat byudjeti daromadlari shakllantiriladi, ya’ni tashkilotlar va jismoniy shaxslar zimmasiga soliq va yig‘imlarni to‘lash majburiyati yuklanadi. Shu bilan birga, soliq huquqi soliq to‘lovchilarning huquq va majburiyatlarini, soliq organlarining vakolatlarini hamda ularning faoliyatini belgilaydi.

Soliq huquqining mazmunini ochib berishda u orqali tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar doirasi (predmeti), tartibga solish uslubi, tizimi va manbalari to‘g‘risida tushunchalarga ega bo‘lish lozimdir. Soliq huquqi ma’lum

[26] Normuratov Aktam Tulaboy o‘g‘li. Soliq huquqiy munosabatlarni tartibga solishning o‘ziga xos xususiyati // ORIENSS. 2023. №8.
[27] Axmedova M.T., Urmonov J.J., M.A.Usmonova, Said-Gaziyeva N.Sh., D.J.Suyunova, Bozorov A.A, Gaziyev Sh.M, Isayeva F.B. Soliq huquqi. Darslik. – T.: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022. 18-b.

bir ijtimoiy munosabatlar guruhini tartibga solib, mazkur munosabatlar uning predmetini tashkil etadi[28].

Soliq huquqi quyidagi asosiy munosabatlarni tartibga soladi:

- soliqlar va yig‘imlarni belgilash va joriy etish;
- soliqlarni hisoblash va undirish;
- soliq nazoratini amalga oshirish;
- soliq qonunchiligi buzilganda javobgarlik choralarini qo‘llash;
- soliq organlari va ularning mansabdor shaxslarining harakatlari (yoki harakatsizligi) ustidan shikoyat qilish.

Soliq huquqi davlatning moliyaviy faoliyatini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydigan huquq sohasidir. U orqali davlat soliqlarni belgilaydi, ularni undirish tartibini o‘rnatadi va soliq tizimining samarali ishlashini nazorat qiladi.

Soliq huquqining asosiy maqsadi — davlat byudjetini zarur moliyaviy resurslar bilan ta’minlash hamda soliq to‘lovchilar va davlat o‘rtasidagi munosabatlarni adolatli va qonuniy asosda tartibga solishdir. Shu bois, bu soha nafaqat davlat manfaatlarini, balki soliq to‘lovchilarning huquqlarini ham himoya qiladi.

Jinoyat huquqi — huquq tizimining alohida va murakkab tarmog‘i bo‘lib, u jamiyat uchun xavfli bo‘lgan qilmishlarni jinoyat sifatida belgilaydi, ularni sodir etgan shaxslarga nisbatan jinoiy javobgarlik va jazo choralarini o‘rnatadi hamda jinoyatchilikning oldini olishga xizmat qiladi. Ushbu huquq sohasi davlatning huquqiy siyosatini ifodalab, ijtimoiy adolatni ta’minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish va jamiyatda barqarorlikni mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi.

Jinoyat huquqi huquq tizimi tarmog‘i, sohasi sifatida jinoyat qonuniga nisbatan ancha keng tushuncha hisoblanadi. Jinoyat huquqi huquq sohasi

[28] Isayeva F.B. Soliq huquqi. Darslik. // Mas’ul muharrir: prof.v. b. X.S.Islamxodjayev – Toshkent: TDYU, 2017. 36-b.

sifatida qonun ijodkorligi va huquqni qo‘llash bilan bog‘liq bo‘lgan jinoyat qonunchiligi va jinoyat-huquqiy munosabatlarni ham o‘z ichiga oladi[29].

Jinoyat qonunining asosiy manbasi “Jinoyat kodeksi” bo‘lib, Umumiy qismi 7 bo‘lim, 17 bob hamda 1–96-moddalarni o‘z ichiga oladi. Maxsus qismi esa 8 bo‘lim, 26 bob va 97–302-moddalardan iborat. Jinoyat qonuniga kiritiladigan har qanday o‘zgartirish va qo‘shimchalar uning umumiy tizimiga ta’sir ko‘rsatmaydi[30].

Jinoyat huquqining predmeti jinoyat sodir etilishi bilan bog‘liq ijtimoiy munosabatlardan iborat. Bu munosabatlar shaxs tomonidan qonunda taqiqlangan qilmish sodir etilganda yuzaga keladi va davlat bilan jinoyatchi o‘rtasidagi huquqiy aloqalarni o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan jinoyat huquqi davlatning majburlov kuchiga asoslangan bo‘lib, unda imperativ (buyruq beruvchi) tartibga solish usuli ustuvor hisoblanadi. Ya’ni, jinoyat huquqi normalari qat’iy xarakterga ega bo‘lib, ularga rioya etmaslik muqarrar ravishda jazo qo‘llanishiga olib keladi.

Jinoyat tushunchasi jinoyat huquqining markaziy kategoriyasi hisoblanadi. Jinoyat — bu ijtimoiy xavfli, aybli, qonunga xilof va jazoga loyiq qilmishdir. Ushbu ta’rifdan kelib chiqib, jinoyatning asosiy belgilari aniqlanadi: ijtimoiy xavflilik — qilmish jamiyatga zarar etkazadi yoki zarar etkazish xavfini tug‘diradi; qonunga xiloflik — qilmish jinoyat qonunchiligida taqiqlangan bo‘ladi; ayblilik — shaxsning o‘z qilmishiga nisbatan psixik munosabati mavjud bo‘ladi (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqali); jazolanishi — qilmish uchun qonunda jazo nazarda tutilgan bo‘ladi.

Har qanday jinoyat o‘zining tarkibiga ega bo‘lib, u to‘rt elementdan iborat: obyekt, obyektiv tomon, subyekt va subyektiv tomon. Obyekt — bu jinoyat

[29] Rustambayev M.X. O‘zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 1. Jinoyat haqida ta’limot. Darslik. 2-nashr, to‘ldirilgan va qayta ishlangan – T.: O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2018. 8-b.

[30] Ochilov X.R. Jinoyat huquqi (umumiy qism). O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar Publish, 2022-y. 12-b.

orqali zarar etkaziladigan ijtimoiy munosabatlar (masalan, inson hayoti, sog‘ligi, mulki yoki davlat xavfsizligi). Obyektiv tomon — jinoyatning tashqi ifodasi bo‘lib, unda qilmishning sodir etilish shakli, oqibatlari va ular o‘rtasidagi sababiy bog‘liqlik aks etadi. Subyekt — jinoyat sodir etgan shaxs bo‘lib, u muayyan yoshga etgan va aqli raso bo‘lishi lozim. Subyektiv tomon esa shaxsning jinoyatga bo‘lgan ichki munosabatini ifodalaydi, ya’ni qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida namoyon bo‘ladi.

Jinoyat huquqi tizimi ikki asosiy qismdan iborat: umumiy va maxsus qism.

Jinoyat huquqining Umumiy qismi quyidagilarni qamrab oladi: unda qonunning asosiy prinsip va vazifalari, jinoyat tushunchasi, ayb, aqli norasolik, tugallanmagan jinoyatlar, ishtirokchilik, bir nechta jinoyat sodir etish kabi muhim tushunchalar yoritiladi. Shuningdek, jinoiy javobgarlikning yuzaga kelish asoslari, javobgarlikdan va jazodan ozod qilish shartlari, jinoiy-huquqiy ta’sir choralari hamda jinoyat qonunining vaqt va hudud bo‘yicha amal qilishi, qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi holatlar, sudlanganlik kabi masalalarni tartibga soluvchi normalar ham shu qismga kiradi.

Umumiy qism normalari va institutlarining asosiy xususiyati shundaki, ular keng doirada qo‘llanadi, ya’ni jinoyat-huquqiy tartibga solish va muhofaza qilishning barcha sohalariga tatbiq etiladi[31].

Jazo jinoyat huquqining muhim institutlaridan biri bo‘lib, u jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan davlat tomonidan qo‘llaniladigan majburiy ta’sir chorasi hisoblanadi. Jazoning asosiy maqsadi nafaqat jinoyatchini jazolash, balki uni tuzatish, ijtimoiy foydali hayotga qaytarish hamda yangi jinoyatlar sodir etilishining oldini olishdan iboratdir. Jazo turlari turlicha bo‘lib, ular ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab belgilanadi. Jumladan, jarima, majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari, ozodlikni cheklash va ozodlikdan mahrum qilish kabi choralar qo‘llaniladi.

[31] Mas’ul muharrir Sh. T. Ikramov. Jinoyat huquqi. Maxsus qism. O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2016. 10-b.

Jinoyat huquqida javobgarlikning muhim jihatlaridan biri — jinoyat sodir etish bosqichlari hisoblanadi. Jinoyat tayyorgarlik koʻrish, suiqasd qilish va tamom boʻlgan jinoyat shakllarida namoyon boʻlishi mumkin. Har bir bosqichning oʻziga xos huquqiy bahosi mavjud boʻlib, jazo tayinlashda bu holat inobatga olinadi. Shuningdek, ayrim hollarda shaxs jinoyat sodir etgan boʻlsada, uni javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish mumkin. Bunday holatlarga chin koʻngildan pushaymon boʻlish, jabrlanuvchi bilan yarashish, amnistiya yoki afv aktlari kiradi.

Maxsus qismda esa jinoyat deb topilgan aniq ijtimoiy xavfli qilmishlar (harakat yoki harakatsizlik) hamda ularni sodir etishda aybdor boʻlgan shaxslarga nisbatan tayinlanishi mumkin boʻlgan aniq jazo choralari belgilanadi[32].

Jinoyat huquqi oʻz faoliyatida bir qator muhim prinsiplarga tayanadi. Qonuniylik prinsipi — faqat qonunda koʻrsatilgan qilmishlar jinoyat deb topilishini anglatadi. Fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipi barcha shaxslar bir xil huquqiy maqomga ega ekanini bildiradi. Adolat prinsipi jazolar jinoyatning ogʻirligiga mos boʻlishini talab qiladi. Insonparvarlik prinsipi esa jazo qoʻllashda ortiqcha shafqatsizlikka yoʻl qoʻymaslikni nazarda tutadi. Javobgarlikning muqarrarligi prinsipi esa har bir jinoyat albatta javobsiz qolmasligini ta’minlaydi.

Zamonaviy jinoyat huquqi rivojlanishida xalqaro huquq normalari ham muhim oʻrin tutadi. Inson huquqlarini himoya qilish, adolatli sudlovni ta’minlash, qiynoqlarga qarshi kurashish kabi masalalar xalqaro standartlar asosida tartibga solinadi. Shu bois milliy jinoyat qonunchiligi xalqaro huquq talablariga mos ravishda takomillashtirib borilmoqda.

Jinoyat huquqi jamiyatda qonun ustuvorligini ta’minlash, ijtimoiy adolatni qaror toptirish va fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini himoya qilishda

[32] R. Kabulov, A. Otajonov va boshq. Jinoyat huquqi. Umumiy qism: Darslik (Toʻldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri). – T., 2012. – 46-b.

hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan huquq tarmog‘idir. U nafaqat jinoyatchilikka qarshi kurashadi, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan huquqiy muhitni yaratadi.

Jinoyat protsessual huquqi. Jinoyat protsessual huquqi – jinoyat ishlari bo‘yicha surishtiruv, dastlabki tergov va sud muhokamasini o‘tkazish bilan bog‘liq faoliyatni tartibga soluvchi tartib qoida va normalarning qonunda mustahkamlangan tizimini, ya’ni jinoyat ishi yurituvi vazifalari amalga oshiriladigan zarur huquqiy tartib-taomillarni ifodalaydi[33].

Jinoyat protsessi jinoyat ishi bilan bog‘liq barcha jarayonlarning qonun asosida olib borilishidir. Bu jarayonda surishtiruv organlari, tergovchilar, prokurorlar, sud va boshqa ishtirokchilar jinoyat ishini boshlashdan tortib, uni tekshirish, sudda ko‘rib chiqish, chiqarilgan qaror va hukmlarni qayta ko‘rib chiqish hamda ularni ijro etishgacha bo‘lgan bosqichlarda faoliyat yuritadi.

Jinoyat protsessi bir necha ketma-ket bosqichlardan iborat. Birinchi bosqichda jinoyat to‘g‘risidagi ariza yoki xabar qabul qilinadi va ish qo‘zg‘atiladi. Keyin dastlabki tergov bosqichi boshlanib, dalillar yig‘iladi, shubhalilar aniqlanadi va ulardan so‘roq olinadi. Tergov yakunlangach, prokuratura nazorat olib borib, ayblov xulosasini tuzadi. So‘ngra ish sudga o‘tkaziladi va birinchi instansiya sudi tomonidan ko‘rib chiqiladi. Agar tomonlardan biri sud qaroriga rozi bo‘lmasa, apellyatsiya yoki kassatsiya tartibida yuqori sudga murojaat qilish huquqiga ega. Eng oxirgi bosqich esa chiqarilgan hukmning ijro etilishidir.

Bu tizimning asosiy maqsadi — jabrlanuvchilarning huquqlarini himoya qilish, ayblanayotgan shaxsga nisbatan adolatni ta’minlash va qonunlarning to‘g‘ri qo‘llanishiga erishishdir.

Jarayonda bir necha tomon ishtirok etadi. Ayblov tomonini prokuror, tergovchi va so‘roqchi vakillari ifodalaydi. Mudofaa tomonida esa advokat va

[33] Jinoyat-protsessual huquqi. Umumiy qism. Darslik. // Mualliflar jamoasi. –Toshkent: TDYU nashriyoti, 2016.

ayblanuvchining o‘zi turadi. Sud va sudya neytral tomon sifatida harakat qiladi. Bundan tashqari, jarayonda guvohlar, jabrlanuvchilar, ekspertlar va zarur hollarda tarjimonlar ham ishtirok etadi.

Shuningdek, ushbu soha bir qator muhim tamoyillarga asoslanadi. Qonuniylik tamoyiliga ko‘ra, barcha protsessual harakatlar faqat qonun asosida amalga oshirilishi shart. Aybsizlik prezumpsiyasi tamoyili esa sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi chiqmaguncha hech bir shaxs aybli deb hisoblanmasligini anglatadi. Har bir shaxs advokat yordamiga ega bo‘lish huquqiga ega bo‘lib, bu himoya huquqi tamoyilida ifodalanadi. Sud majlislari oshkora o‘tkaziladi, tomonlar esa sudda teng huquqli hisoblanadi. Shuningdek, har bir shaxs sud jarayonida o‘z ona tilida ishtirok etish huquqiga ega, va bir jinoyat uchun ikki marta hukm chiqarilishi taqiqlanadi — bu qoida lotincha "non bis in idem" deb ataladi.

Jinoyat protsessida shaxsni majburlash vositalari ham muhim o‘rin tutadi. Ehtiyot chorasi sifatida hibsga olish, til xati berish, garov to‘lash, uy qamog‘i yoki kafillikka topshirish kabi usullardan foydalaniladi. Bu choralar jinoyat ishi ko‘rilayotgan vaqtda shaxsning qochib ketmasligi yoki dalillarni yo‘q qilmasligi uchun qo‘llaniladi.

O‘zbekistonda jinoyat protsessual munosabatlar 1994-yilda qabul qilingan Jinoyat-protsessual kodeksi orqali tartibga solinadi. Tergov organlari sifatida Ichki ishlar vazirligi, Prokuratura va Davlat xavfsizlik xizmati faoliyat yuritadi. 2017-yildan boshlab mamlakat huquq tizimida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda va jinoyat protsessual qonunchiligi ham takomillashtirib borilmoqda.

Jinoyat protsessual huquqini jinoyat huquqidan farqlash muhimdir. Jinoyat huquqi qaysi harakat jinoyat hisoblanishini va unga qanday jazo belgilanishini tartibga solsa, jinoyat protsessual huquqi shu jinoyat bo‘yicha ish qanday tartibda yuritilishini belgilaydi. Birinchisi moddiy huquq, ikkinchisi esa protsessual huquq hisoblanadi. Birinchisining asosiy manbai Jinoyat kodeksi

bo‘lsa, ikkinchisiniki Jinoyat-protsessual kodeksidir. Ikkalasi bir-birini to‘ldiradi va birgalikda adolatli hamda qonuniy sud ishini ta’minlaydi.

Jinoyat ijroiya huquqi. Jinoyat ijroiya huquqi — bu sud tomonidan chiqarilgan hukm va qarorlarning ijro etilishi jarayonini tartibga soluvchi huquq tarmog‘idir. U jinoyat huquqi va jinoyat protsessual huquqining mantiqiy davomi bo‘lib, jazoning amalda qanday va qaysi tartibda o‘tkazilishini belgilaydi. Boshqacha aytganda, agar jinoyat huquqi “qanday jazo?” degan savolga javob bersa, jinoyat ijroiya huquqi “u jazo qanday ijro etiladi?” degan savolga javob beradi.

O‘z navbatida jinoyat-ijroiya huquqi huquqning mustaqil sohasi bo‘lib, mamlakatimizdagi zamonaviy huquq tizimining tarkibiy qismini tashkil etadi. U huquqning umumiy nazariyasiga mos tarzda umuman huquqqa xos bo‘lgan zarur belgilarga ega. Binobarin, jinoyat-ijroiya huquqi mustaqil soha sifatida o‘z predmeti, usullari va vazifalari bilan boshqa fanlardan ajralib turadi[34].

Bu huquq tarmog‘ining asosiy maqsadi bir nechta: mahkum etilgan shaxsni qayta tarbiyalash va jamiyatga qaytarish, yangi jinoyatlarning oldini olish, jabrlanuvchining huquqlarini ta’minlash, shuningdek jazoni insonparvarlik tamoyillari asosida ijro etish. Jazo shaxsni jazolash bilan birga, uni tuzatish vositasi sifatida ham qaraladi.

Jinoyat-ijroiya huquqi huquqning boshqa tarmoqlari bilan uzviy bog‘langan. Huquqning bu tarmoqlarini yagona umumiy vazifa – jinoyatchilikka qarshi kurash birlashtiradi. Masalan, jinoyat huquqi – jazoning mazmunini belgilab beradi, uni tayinlash va sud tartibida jazodan ozod qilishni tartibga soladi, jinoyat-ijroiya huquqi esa axloq tuzatish – mehnat ta’siri bilan bog‘liq jazoning mazmunini va uni ijro etish tartibini belgilaydi[35].

[34] Ismailov I., Yuldashev M., Mirzaraimov I. Jinoyat-ijroiya huquqi: Darslik. – T., 2010. – 6-b.
[35] Jinoyat-ijroiya huquqi: Darslik / I.Ismailov, Q.R.Abdurasulova, J.S.Muxtorov, D.M.Usmonov, R.N.Raxmanov, Q.A.Saitqulov; Mas’ul muharrir Sh.T.Ikramov. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2016. 7-b.

Jinoyat ijroiya huquqi tartibga soladigan jazolar turli xil bo‘ladi. Ozodlikdan mahrum etish — eng og‘ir va keng qo‘llaniladigan jazo turi bo‘lib, mahkum ma’lum muddat davomida jazoni ijro etish muassasasida, ya’ni koloniyada saqlanadigandir. Ozodlikni cheklash jazosi esa mahkumni muassasaga joylashtirmay, uning harakatini va yashash joyini cheklash orqali amalga oshiriladi. Majburiy mehnat jazosida mahkum erkin yuradi, lekin belgilangan joyda ixtiyorsiz ravishda ishlashga majbur etiladi. Jarimaga tortish pul shaklidagi jazo bo‘lib, davlat foydasiga undiriladi. Muayyan lavozimni egallash yoki muayyan faoliyat bilan shug‘ullanish huquqidan mahrum etish esa jinoyat kasb-faoliyat bilan bog‘liq bo‘lganda qo‘llaniladi. O‘lim jazosi ba’zi mamlakatlarda eng og‘ir jinoyatlar uchun saqlanib qolgan bo‘lib, O‘zbekistonda 2008-yildan buyon to‘liq bekor qilingan.

Jazoni ijro etish muassasalari ham mahkumning xavflilik darajasiga qarab farqlanadi. Umumiy rejimli koloniyalar birinchi marta va o‘rtacha og‘irlikdagi jinoyat uchun hukm qilinganlar uchun mo‘ljallangan. Qattiq rejimli koloniyalar qayta jinoyat sodir etgan yoki og‘ir jinoyatlar uchun hukm qilinganlar uchun, maxsus rejimli koloniyalar esa juda xavfli retsidivistlar va umrbod ozodlikdan mahrum etilganlar uchun belgilangan. Bundan tashqari, voyaga etmaganlar uchun alohida tarbiya muassasalari va tibbiy xarakter kasallikka chalingan mahkumlar uchun maxsus muassasalar mavjud.

Mahkumning jazoni o‘tash jarayonida muayyan huquq va majburiyatlari bo‘ladi. Huquqlari jumlasiga tibbiy yordam olish, yuridik maslahat va advokat yordamidan foydalanish, ota-ona va yaqinlari bilan uchrashish, xat-xabar almashish, diniy e’tiqodini amalga oshirish, muassasa ma’muriyati harakatlaridan shikoyat qilish kiradi. Majburiyatlari esa muassasa tartib-qoidalariga rioya qilish, belgilangan ishlarda qatnashish va xodimlar ko‘rsatmalariga bo‘ysunishdan iborat.

Jinoyat ijroiya huquqida isloh qilish tamoyili alohida ahamiyat kasb etadi. Bu tamoyilga ko‘ra, jazoni o‘tash davomida mahkumga nisbatan ta’lim, mehnat

va psixologik yordam koʻrsatiladi. Mahkumlar oʻqishi, kasb oʻrganishi va mehnat qilishi mumkin. Yaxshi xulq-atvor koʻrsatgan va tuzalish belgilarini namoyon etgan mahkumlar erta ozod qilish, ya’ni muddatidan oldin ozodlikka chiqarish imkoniyatiga ega boʻlishi mumkin. Bu mexanizm “shartli-muddatidan oldin ozod qilish” deb ataladi.

Probatsiya instituti ham jinoyat ijroiya huquqining muhim qismi hisoblanadi. Probatsiya — ozodlikdan mahrum etmasdan, lekin maxsus nazorat ostida jazoni oʻtashning bir shaklidir. Bunda mahkum jamiyat ichida yashaydi, lekin belgilangan qoidalarga rioya qilishi, muntazam nazorat organiga hisobot berishi va qoʻshimcha majburiyatlarni bajarishi shart boʻladi.

Oʻzbekistonda jinoyat ijroiya munosabatlari 1997-yilda qabul qilingan Jinoyat-ijroiya kodeksi orqali tartibga solinadi. Jazoni ijro etish ustidan nazoratni prokuratura, sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlar amalga oshiradi. Fuqarolik jamiyati vakillari va jamoat kuzatuv komissiyalari ham nazorat jarayonida ishtirok etadi. Soʻnggi yillarda Oʻzbekistonda jazoni ijro etish tizimini insonparvarlashtirish, mahkumlarning huquqlarini kengaytirish va muassasalardagi sharoitlarni yaxshilash borasida sezilarli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, jinoyat ijroiya huquqi nafaqat jazoni ijro etish mexanizmini belgilaydi, balki insonning qadr-qimmatini hurmat qilgan holda, uni jamiyatga foydali a’zo sifatida qaytarish uchun sharoit yaratishni ham ta’minlaydi. Bu huquq tarmogʻi jinoyat huquqi tizimining yakunlovchi va amaliy boʻgʻini hisoblanadi.

Xalqaro ommaviy huquq. Xalqaro ommaviy huquq — davlatlar, xalqaro tashkilotlar va boshqa xalqaro huquq subyektlari oʻrtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar tizimidir. U ichki davlat huquqidan tubdan farq qiladi, chunki bu tizimda barcha ishtirokchilar rasman teng huquqli boʻlib, ulardan yuqorida turadigan yagona umumiy hokimiyat mavjud emas. Xalqaro

ommaviy huquq normalarini davlatlar o‘zlari yaratadi, o‘zlari qabul qiladi va o‘zlari ijro etadi.

Xalqaro huquq – tinchlik va hamkorlikni ta’minlash maqsadida xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik prinsiplar va normalar majmuidir[36].

Xalqaro huquq subyektlari, ya’ni davlatlar, xalqlar, xalqaro tashkilotlar ishtirok etadigan munosabatlarda ularning harakatlari xalqaro huquq bilan tartibga solinadi, individual xarakter kasb etmaydi. Xalqaro huquq nazariy jihatdan xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq shaklida o‘rganiladi. Biroq adabiyotlarda “xalqaro ommaviy huquq” tushunchasi o‘rnida “xalqaro huquq” atamasi keng qo‘llaniladi[37].

Xalqaro ommaviy huquqning asosiy manbalari bir necha turga bo‘linadi. Xalqaro shartnomalar — davlatlar o‘rtasida tuzilgan ikki tomonlama yoki ko‘p tomonlama bitimlar bo‘lib, eng muhim manba hisoblanadi. Xalqaro odatlar — uzoq vaqt davomida davlatlar tomonidan qonuniy majburiyat sifatida tan olingan va amalda qo‘llaniladigan tartiblar. Huquqning umumiy tamoyillari — sivilizatsiyalashgan xalqlar tomonidan e’tirof etilgan asosiy huquqiy qoidalar. Sud qarorlari va huquqshunos-olimlarning ilmiy asarlari esa yordamchi manba sifatida qaraladi. Bu manbalar birgalikda xalqaro huquqning normativ asosini tashkil etadi.

Xalqaro ommaviy huquqning subyektlari, ya’ni uning ishtirokchilari, avvalambor davlatlardir. Davlat xalqaro huquqning asosiy va to‘liq huquqli subyekti hisoblanadi. Davlatdan tashqari, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Xalqaro Mehnat Tashkiloti, Jahon Savdo Tashkiloti kabi xalqaro hukumatlararo tashkilotlar ham xalqaro huquqiy munosabatlarda ishtirok etadi. Bundan tashqari, ozodlik uchun kurashayotgan xalqlar va millatlar, shuningdek,

[36] Xalqaro huquq – tinchlik va hamkorlikni ta’minlash maqsadida xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik -prinsiplar va normalar majmui. 7-b.

[37] See e.g. Malcolm N. Shaw. International law. Sixth edition. Development of International law. Cambridge University Press. New York. 2008. P 169. This term was first used by J. Bentham: see Introduction to the Principles of Morals and Legislation, London, 1780.

muayyan hollarda xalqaro huquq normalariga bo‘ysunuvchi jismoniy shaxslar ham subyekt sifatida qaralishi mumkin.

Xalqaro ommaviy huquq bir qator asosiy tamoyillarga tayanadi. Davlatlarning suveren tengligi tamoyiliga ko‘ra, barcha davlatlar, qanchalik kichik yoki katta bo‘lishidan qat’i nazar, xalqaro munosabatlarda teng huquqqa egadir. Kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik tamoyili — zamonaviy xalqaro huquqning eng muhim tamoyillaridan biri bo‘lib, birinchi marta BMT Nizomida mustahkamlangan. Ichki ishlarga aralashmaslik tamoyili har bir davlatning ichki siyosatiga boshqa davlatlar tomonidan aralashilishi taqiqlanishini anglatadi. Xalqlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqi — har bir xalq mustaqil ravishda o‘z davlat tuzumi va rivojlanish yo‘lini tanlash huquqiga egadir. Kelishilgan majburiyatlarni bajarish tamoyili — "pacta sunt servanda" deb ataladigan bu qoida davlatlarning xalqaro shartnomalardagi majburiyatlarini vijdonan bajarishini taqozo etadi. Xalqaro nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish tamoyili esa mojarolarni muzokaralar, vositachilik, arbitraj yoki sud orqali hal qilishni nazarda tutadi.

Davlatlar irodasi uning organlari faoliyatida o‘z aksini topadigan mutlaqo asosli voqelikdir. Bu xalqaro amaliyotda, shu jumladan sudlov amaliyotida azaldan e’tirof etilgan qoidalardan hisoblanadi. Xalqaro odil sudlov doimiy palatasining “Lotos” paroxodi ishi bo‘yicha 1926 yildagi qarorida shunday deyilgan: “Xalqaro huquq mustaqil davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turadi. Shu bois, davlatlar uchun majburiy bo‘lgan huquq normalari ana shu davlatlarning konvensiyalar yoki hammaga rasm bo‘lib qolgan urf odatlarda o‘z ifodasini topgan erkin xohish irodasi tufayli dunyoga keladi”[38].

Xalqaro ommaviy huquq bir necha muhim sohalarga bo‘linadi. Diplomatik va konsullik huquqi davlatlar o‘rtasidagi rasmiy muloqot va vakillik

[38] Lukashuk I.I., Saidov A.X., Xalqaro huquq nazariyasi asoslari: Darslik — T. «Sharq«, 2004. 8-b.

munosabatlarini tartibga soladi. Xalqaro shartnomalar huquqi shartnomalarning tuzilishi, kuchga kirishi, talqin etilishi va bekor qilinishi tartibini belgilaydi. Xalqaro dengiz huquqi okeanlar, dengizlar, qit’a shelfi va dengiz tubi ustidagi huquqiy tartibni tartibga soladi. Xalqaro ekologik huquq esa tabiatni muhofaza qilish, iqlim o‘zgarishi va ekologik muammolarga doir xalqaro majburiyatlarni o‘z ichiga oladi. Xalqaro inson huquqlari huquqi — bu soha insonning asosiy huquq va erkinliklarini xalqaro miqyosda himoya qilishga qaratilgan bo‘lib, 1948-yilda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi uning asosini tashkil etadi. Xalqaro gumanitar huquq qurollangan mojarolar vaqtida qo‘llaniladigan qoidalarni belgilab, tinch aholini, harbiy asirlarni va yaralangan jangchilarni himoya qiladi. Xalqaro jinoiy huquq esa urush jinoyatlari, insoniyatga qarshi jinoyatlar va genotsid kabi og‘ir xalqaro jinoyatlar uchun javobgarlikni tartibga soladi.

Xalqaro huquqni amalga oshirish mexanizmlari ichki huquqdan farqli va murakkabroqdir. Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning organlari — Bosh Assambleya, Xavfsizlik Kengashi, Xalqaro Sud — xalqaro huquq normalarining bajarilishini ta’minlashda markaziy rol o‘ynaydi. Xalqaro Sud Gaagada joylashgan bo‘lib, davlatlar o‘rtasidagi nizolarni ko‘rib chiqadi. Xalqaro jinoiy sud esa og‘ir xalqaro jinoyatlarni sodir etgan shaxslarni javobgarlikka tortadi. Bundan tashqari, sanksiyalar, diplomatik bosim, xalqaro arbitraj va ixtisoslashgan tribunal va komissiyalar ham ijro mexanizmlari sifatida xizmat qiladi.

Xalqaro ommaviy huquqning tarixiy rivojlanishiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu tizimning ilk asoslari XVII asrda gollandiyalik huquqshunos Ugo Grotsiy asarlarida yaratilgan. 1648-yildagi Vestfaliya sulhi zamonaviy davlatchilik va xalqaro munosabatlar tizimining boshlanishiga asos soldi.

Birinchi va Ikkinchi Jahon urushlaridan keyin, ayniqsa 1945-yilda BMT[39] tashkil etilgandan so‘ng, xalqaro huquq tizimi keskin rivojlandi va mustahkamlandi. Bugun xalqaro ommaviy huquq globallashuv, terrorizmga qarshi kurash, kiberxavfsizlik va iqlim o‘zgarishi kabi yangi muammolarga moslashib, doimiy ravishda takomillashib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng, 1991-yildan boshlab xalqaro huquq tizimiga to‘liq qo‘shildi. O‘zbekiston BMT, MDH[40], SHHT[41], YUNESKO[42] va ko‘plab boshqa xalqaro tashkilotlar a’zosi hisoblanadi. O‘zbekiston Konstitutsiyasiga ko‘ra, xalqaro shartnomalar va qabul qilingan xalqaro huquq normalari mamlakat huquqiy tizimining ajralmas qismini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro ommaviy huquq davlatlar va boshqa subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, tinchlik, xavfsizlik va hamkorlikni ta’minlovchi global huquqiy tizim bo‘lib, zamonaviy dunyoda uning ahamiyati tobora ortib bormoqda. U hech qanday yagona kuch tomonidan majburan qo‘llanilmasa-da, davlatlarning o‘zaro manfaatlari va tan olishi asosida hayotda o‘z o‘rnini topib kelmoqda.

---

[39] **BMT** — dunyo tarixidagi eng katta va eng nufuzli xalqaro tashkilot. 1945-yilda Ikkinchi Jahon Urushi tugagach, bunday dahshatli urush boshqa takrorlanmasin degan maqsadda tashkil etilgan. Hozirda 193 davlat a’zo bo‘lib, bu deyarli butun dunyo demakdir. Shtab-kvartirasi Nyu-York shahrida joylashgan.

[40] **MDH** — sobiq Sovet Ittifoqi parchalanib ketgach, 1991-yilda uning o‘rnida tashkil etilgan mintaqaviy tashkilot. Asosiy maqsad — yangi mustaqil davlatlar o‘rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy hamkorlikni davom ettirish edi. Shtab-kvartirasi Minsk shahrida (Belarus) joylashgan.

[41] **SHHT** — 2001-yilda Shanxayda tashkil etilgan nisbatan yangi, lekin tobora kuchayib borayotgan xalqaro tashkilot. Dastlab Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va O‘zbekiston asos solgan. Keyinchalik Hindiston va Pokiston 2017-yilda, Eron 2023-yilda qo‘shildi. Shtab-kvartirasi Pekin shahrida joylashgan.

[42] **YUNESKO** inglizcha UNESCO — United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. 1945-yilda tashkil etilgan bo‘lib, shtab-kvartirasi Parij shahrida joylashgan. Hozirda 194 davlat a’zo. YUNESKOning asosiy ishi — ta’lim, fan va madaniyatni himoya qilish va rivojlantirish orqali xalqlar o‘rtasida tinchlik o‘rnatish.

Xususiy huquq — huquq tizimining shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy qismi bo‘lib, u ommaviy huquqdan tubdan farq qiladi. Ommaviy huquqda davlat hokimiyat egasi sifatida yuqorida turadi va o‘z irodasini boshqalarga majburan o‘tkazadi. Xususiy huquqda esa bunday iyerarxiya yo‘q — tomonlar bir-biriga nisbatan teng huquqli va erkin harakat qiladi.

Xususiy huquqning asosiy g‘oyasi shaxs erkinligiga asoslanadi. Har bir inson o‘z hayotini, mulkini va munosabatlarini mustaqil ravishda tartibga solish huquqiga ega. Davlat bu sohadagi munosabatlarga bevosita aralashmaydi — u faqat tomonlar o‘rtasidagi nizolar yuzaga kelganda hakam sifatida ishga tushadi. Bu xususiyat xususiy huquqni boshqa huquq tarmoqlaridan ajratib turuvchi eng muhim belgi hisoblanadi.

Ayrim olimlar fikricha, xususiy huquq faqat shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig‘indisi sifatida emas, balki adolat, erkinlik va avtonomiya kabi fundamental falsafiy qadriyatlarning huquqiy ifodasi sifatida talqin qilinadi[43].

Xususiy huquqning ildizlari qadimgi Rim huquqiga borib taqaladi. Rimliklar “jus privatum”[44] tushunchasini “jus publicum”[45] dan, ya’ni xususiy huquqni ommaviy huquqdan farqlagan holda ko‘rib chiqqanlar. Rim huquqshunosi Ulpian bu farqni quyidagicha ta’riflagan: ommaviy huquq davlat manfaatlariga, xususiy huquq esa alohida shaxslar manfaatlariga xizmat qiladi[46]. Bu ta’rif asrlar davomida o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va zamonaviy huquqshunoslikda ham asosiy mezon sifatida qabul qilingan.

[43] Pereira Fredes E. Philosophy of private law //Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy, Dordrecht, Springer. – 2023.
[44] **Jus privatum** “xususiy huquq” — alohida shaxslar manfaatlarini tartibga soluvchi huquq normalari majmui. Bu yerda markazda inson va uning manfaati turadi.
[45] **Jus publicum** so‘zma-so‘z “ommaviy huquq” degani. Rim huquqshunosi Ulpian ta’rifiga ko‘ra, bu — davlat manfaatlarini himoya qiluvchi huquq normalari majmui. Ya’ni bu yerda markazda davlat turadi.
[46] Ulpianus D. Digesta Iustiniani Augusti. – Weidmann, 1870. – T. 1.

Xususiy huquq bir necha muhim tamoyillar asosida qurilgan. Birinchisi — tomonlarning huquqiy tengligi. Bu shuni anglatadiki, xususiy huquqiy munosabatda hech bir tomon boshqasidan rasman ustun emas. Ikkinchisi — ixtiyor erkinligi, ya’ni shaxsning o‘z xohishi bilan munosabatga kirishish yoki kirmaslik, hamkorini tanlash va shartlarni belgilash huquqi. Uchinchisi — mulk daxlsizligi, ya’ni shaxsning qonuniy yo‘l bilan orttirgan mulkiga hech kim asossiz ravishda tajovuz qila olmasligi. To‘rtinchisi — buzilgan huquqni sud orqali himoya qilish imkoniyati, chunki xususiy huquq o‘z-o‘zicha ijro etilmaydi, uni amalga oshirish ko‘pincha shaxsning o‘z tashabbusiga bog‘liq.

Xususiy huquqning eng muhim xususiyatlaridan biri — dispozitivlik tamoyili. Bu tamoyilga ko‘ra, qonunda aks ettirilgan normalar asosan tavsiya xarakterida bo‘lib, tomonlar o‘zaro kelishgan holda boshqacha tartib belgilashi mumkin. Masalan, qonun shartnoma bajarilishi uchun ma’lum muddat belgilab qo‘ygan bo‘lishi mumkin, ammo tomonlar o‘zaro roziligi bilan boshqa muddatni ham belgilashga haqli. Bu ommaviy huquqdagi imperativ normalardan, ya’ni tomonlarning irodasidan qat’i nazar bajarilishi shart bo‘lgan qoidalardan tubdan farq qiladi.

Xususiy huquqda huquqiy munosabat doimo ikki asosiy element asosida quriladi: huquq va majburiyat. Bir tomon huquqqa ega bo‘lsa, ikkinchi tomon unga mos majburiyatni zimmasiga oladi. Masalan, bir kishi mol-mulkka egalik qilish huquqiga ega bo‘lsa, boshqa hamma o‘sha mulkka aralashmaslik majburiyatini bajarishi lozim. Bu o‘zaro bog‘liqlik xususiy huquqiy munosabatlarning strukturasini tashkil etadi.

Zamonaviy huquqshunoslikda xususiy huquqni ommaviy huquqdan ajratish masalasi hamon munozarali bo‘lib qolmoqda. Ba’zi sohalar ikkalasining xususiyatlarini birga mujassamlashtiradi va ularni faqat biriga mansub deb bo‘lmaydi. Biroq shunga qaramay, xususiy huquq va ommaviy huquq o‘rtasidagi farq huquqiy tizimni tushunishda asosiy yo‘nalish beruvchi mezon sifatida o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Bugungi kunda xususiy huquq shaxsiy tashabbus va mulkiy erkinlikni kafolatlash bilan birga, huquqiy standartlari bilan uyg‘unlashgan zamonaviy kodifikatsiyalashgan tizim sifatida ham rivojlangan[47].

Xususiy huquq shaxs erkinligi, teng huquqlilik va o‘z irodasini erkin ifoda etish g‘oyasiga tayanuvchi huquqiy tizimning mustaqil va muhim bo‘lagidir. U davlatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri aralashuvisiz shaxslar o‘rtasida adolatli, erkin va tartibli munosabatlarning yuzaga kelishini ta’minlaydi.

Fuqarolik huquqi. Fuqarolik huquqi — huquq tizimining eng qadimiy va keng qamrovli tarmoqlaridan biri bo‘lib, u shaxslar, tashkilotlar va davlat o‘rtasidagi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. Bu huquq tarmog‘i odamlarning kundalik hayotiga eng yaqin soha hisoblanadi, chunki xarid qilish, ijara shartnomasi tuzish, meros olish, nikoh va oila munosabatlari, qarz berish va olish — bularning barchasi fuqarolik huquqi doirasida tartibga solinadi.

Fuqarolik huquqi – huquqiy jihatdan tenglikka, mulkiy jihatdan mustaqillikka va erk muxtoriyatiga asoslangan subyektlar o‘rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig‘indisidir[48].

Fuqarolik huquqining asosiy predmeti ikki turdagi munosabatlardan iborat. Birinchisi — mulkiy munosabatlar bo‘lib, ular mol-mulk, pul, tovar va xizmatlar bilan bog‘liq barcha iqtisodiy munosabatlarni o‘z ichiga oladi. Ikkinchisi — shaxsiy nomulkiy munosabatlar bo‘lib, bular moddiy mazmun kasb etmaydi, ya’ni pul bilan o‘lchanmaydi. Masalan, shaxsning sha’ni, qadr-qimmati, ish faoliyati mahsuli bo‘lgan muallif huquqi va shu kabilar shaxsiy nomulkiy munosabatlarga kiradi.

[47] Grünberg E. et al. Private Law //The Law of the Baltic States. – Cham : Springer International Publishing, 2017. – S. 101-148.
[48] Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism/ Mualliflar jamoasi –T.: TDYU nashriyoti, 2016. 15-b.

Fuqarolik huquqi huquq sohasining asosiy, muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Mazkur fanning elementlari insoniyat paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, lekin “fuqarolik huquqi” atamasining paydo bo‘lishi qadimgi Rim davriga borib taqaladi. “Fuqarolik huquqi” atamasi qadimgi rim huquq tizimidagi lotincha jus civile (sivil huquqi) – “grajdanlik huquqi” atamasidan olingan bo‘lib, u rim fuqarolari – kviritlarning huquqi (cives) va davlat (shahar)ning (civitas) huquqi ma’nolarini anglatgan[49].

Zamonaviy huquq tizimida bugun keng qo‘llaniladigan fuqarolik huquqi tushunchasi aslida juda qadimiy ildizlarga ega. Uning Zivilrecht, droit civil yoki civil law kabi nomlari bevosita qadimgi Rim xususiy huquqidan kelib chiqqan bo‘lib, bu atamalar asrlar davomida turli xalqlar huquqiy tafakkuriga singib borgan.

Buning sababi tasodifiy emas. Yevropa mamlakatlarida savdo-sotiq va pul muomalasi rivojlanib borgan sari, mavjud qonunchilik bu munosabatlarni tartibga solishda yetarli bo‘lmay qola boshladi. Yangi iqtisodiy sharoitga mos, puxta va sinovdan o‘tgan qonuniy asoslar kerak edi. Aynan shu ehtiyoj Yevropa davlatlarini qadimgi Rim huquqiga, xususan uning mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalariga nazar tashlashga undadi. Rim huquqi ularga tayyor andoza, ya’ni amaliyotda o‘z samaradorligini isbotlagan huquqiy model bo‘lib xizmat qildi.

Vaqt o‘tishi bilan civil law, ya’ni dastlab Rim huquqidan olingan bu tushuncha, zamonaviy huquq tizimlaridan birining rasmiy nomiga aylandi. O‘zbek huquqshunosligi tilida u fuqarolik huquqi deb atala boshladi. Bu sohaning mutaxassislari esa o‘sha qadimgi lotincha “civilis” so‘ziga nisbat berilgan holda bugun ham “sivilistlar” deb ataladi — bu nom o‘z ichida butun bir tarixiy merosni saqlaydi.

[49] Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism. I.B.Zokirov; Mas’ul muharrir: H.Rahmonqulov: Qayta ishlangan va to‘ldirilgan beshinchi nashr. –T.: TDYUI nashriyoti, 2009. 6-b.

Fuqarolik huquqi bir qator asosiy tamoyillarga tayanadi. Tomonlarning tengligi tamoyili fuqarolik munosabatlarida hech bir tarafning ikkinchisidan ustun yoki quyi bo‘lmasligini bildiradi. Bu fuqarolik huquqini ma’muriy huquqdan tubdan farqlaydi, chunki ma’muriy huquqda davlat organi doimo yuqori turuvchi tomon hisoblanadi. Ixtiyor erkinligi tamoyiliga ko‘ra, tomonlar shartnoma tuzish yoki tuzmaslik, hamkor tanlash va shartnoma shartlarini belgilashda erkin harakat qiladilar. Mulkchilik daxlsizligi tamoyili esa shaxsning o‘z mulkiga nisbatan huquqi qonun bilan himoya qilinishini va uni o‘zboshimchalik bilan tortib olish taqiqlanishini anglatadi. Shartnoma majburiyligi tamoyili — tuzilgan shartnoma tomonlar uchun qonun kuchiga ega bo‘lib, uni bajarish shart. Buzilgan huquqni sud orqali himoya qilish tamoyili esa har bir fuqaro o‘z huquqi buzilgan taqdirda sudga murojaat qila olishini kafolatlaydi.

Fuqarolik huquqining subyektlari, ya’ni ishtirokchilari, jismoniy shaxslar va yuridik shaxslardan iborat. Jismoniy shaxslar — bu oddiy fuqarolar bo‘lib, ular fuqarolik huquqiy layoqatiga tug‘ilgandan boshlab ega bo‘ladilar va fuqarolik muomala layoqatiga to‘liq hajmda 18 yoshga to‘lganda erishadilar. Yuridik shaxslar esa qonun asosida tashkil etilgan korxona, muassasa, tashkilot va kompaniyalar bo‘lib, ular ham fuqarolik munosabatlarida mustaqil ishtirokchi sifatida qatnashadi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi va uning hududiy birliklari ham muayyan hollarda fuqarolik huquqiy munosabatlarda ishtirok etishi mumkin.

Fuqarolik huquqida obyekt tushunchasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Fuqarolik huquqiy munosabatlarning obyektlari — bu tomonlarning huquq va majburiyatlari yo‘naltirilgan narsalar. Ularga ko‘chmas mulk, ya’ni yer, uy, bino kabi obyektlar, ko‘char mulk, ya’ni avtomobil, tovar, pul va qimmatli qog‘ozlar, shuningdek intellektual faoliyat natijalari, xizmatlar va ishlar kiradi.

Fuqarolik huquqining eng muhim institutlaridan biri shartnoma huquqidir. Shartnoma — ikki yoki undan ortiq tomon o‘rtasidagi kelishuv

boʻlib, unda tomonlarning huquq va majburiyatlari belgilanadi. Shartnomalar ogʻzaki yoki yozma shaklda tuzilishi mumkin, lekin koʻchmas mulk bilan bogʻliq, katta miqdordagi pul aylanmasini oʻz ichiga oluvchi yoki qonunda maxsus koʻrsatilgan shartnomalar albatta yozma shaklda tuzilishi va koʻpincha notarial tasdiqlanishi shart. Shartnoma tuzishda tomonlarning ixtiyori erkin boʻlishi, ya’ni aldov, zoʻravonlik yoki tahdid ostida tuzilgan shartnoma haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Mulk huquqi fuqarolik huquqining markaziy institutlaridan biri hisoblanadi. Mulk huquqi egasiga uch asosiy vakolatni beradi: mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, ya’ni sotish, hadya qilish, ijaraga berish yoki meros qoldirish. Mulk huquqi davlat tomonidan himoya qilinadi va uni qonunsiz buzgan shaxs javobgarlikka tortiladi.

Meros huquqi ham fuqarolik huquqining muhim qismini tashkil etadi. Meros — vafot etgan shaxsning mol-mulki, huquqlari va ayrim majburiyatlarining uning merosxoʻrlariga oʻtishidir. Meros ikki yoʻl bilan ochiladi: vasiyatnoma asosida yoki qonun boʻyicha. Vasiyatnoma boʻlmagan taqdirda, meros qonunda belgilangan navbat tartibida taqsimlanadi. Birinchi navbatda farzandlar, turmush oʻrtogʻi va ota-onalar meros oladi.

Fuqarolik huquqiy javobgarlik masalasi ham alohida oʻrin tutadi. Agar bir tomon boshqasiga zarar yetkazsa yoki shartnoma majburiyatlarini bajarmasa, u fuqarolik-huquqiy javobgarlikka tortiladi. Bu javobgarlik jinoyat javobgarligidan farqli ravishda asosan mulkiy xarakter kasb etadi, ya’ni javobgar tomon yetkazilgan zararni qoplashi yoki belgilangan jarimani toʻlashi lozim.

Oʻzbekistonda fuqarolik munosabatlari 1996-yilda qabul qilingan Fuqarolik kodeksi orqali tartibga solinadi. Fuqarolik kodeksi ikki qismdan iborat: umumiy qism fuqarolik huquqining asosiy tushunchalari, tamoyillari va institutlarini, maxsus qism esa alohida shartnoma turlari, meros va intellektual mulk kabi muayyan sohalardagi munosabatlarni tartibga soladi. Bundan

tashqari, uy-joy munosabatlari, er huquqi, oila huquqi kabi sohalarga doir alohida qonunlar ham mavjud bo‘lib, ular Fuqarolik kodeksini to‘ldiradi.

Demak, fuqarolik huquqi — shaxs erkinligi, mulk daxlsizligi va tomonlar tengligi g‘oyalariga asoslangan, odamlarning kundalik hayoti va iqtisodiy faoliyatini huquqiy jihatdan ta’minlovchi eng muhim huquq tarmoqlaridan biridir. U jamiyatdagi mulkiy munosabatlarni tartibga solib, fuqarolar va tashkilotlar o‘rtasida huquqiy barqarorlik va ishonchni ta’minlaydi.

Oila huquqi. Oila huquqi — fuqarolik huquqining eng insoniy va hayotga yaqin tarmog‘i bo‘lib, u nikoh, oila, qarindoshlik va shu bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga soladi. Bu soha har bir insonning shaxsiy hayotiga bevosita daxldor bo‘lganligi sababli, uning normalari nafaqat huquqiy, balki axloqiy va ijtimoiy ahamiyat ham kasb etadi. Oila huquqi davlat tomonidan oilani himoya qilish va mustahkamlash zaruriyatidan kelib chiqadi, chunki oila jamiyatning asosiy hujayrasi hisoblanadi.

Oila huquqi – er-xotin, ota-ona, farzandlar, qarindosh-urug‘lar hamda oilaning boshqa a’zolari o‘rtasida yuzaga keladigan nikoh, oila, qarindoshlik, shuningdek, oilaviy munosabatlar doirasida yuzaga keladigan shaxsiy va mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi va mustahkamlovchi huquq normalari yig‘indisi hisoblanadi[50].

Oila huquqi tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar nikoh, qarindoshlik, farzandlikka olish, vasiylik va homiylik, bolalarni oilaga tarbiyaga olishdan kelib chiqadi. Oila huquqi predmeti tarkibiga kiradigan munosabatlar subyektlari jismoniy shaxslar bo‘lishi bilan ham mazkur munosabatlar xarakterlidir. Shu bilan birga, oila qonunchiligida boshqa shaxslar (masalan, vasiylik va homiylik organlari)ga “qaratilgan” bir qator normalar ham mavjud[51].

[50] Yuldashev, J.I. Vorisilik va oila huquqi: darslik / T.: TDYU nashriyoti, 2024. 103-b.
[51] Babajanova., D.I. Oila huquqi: o‘quv qo‘llanma / – T.: TDYU nashriyoti, 2024. 4-b.

Oila huquqining markaziy instituti — nikohdir. Nikoh erkak va ayol o‘rtasida qonun tomonidan belgilangan tartibda tuzilgan ixtiyoriy ittifoq bo‘lib, u er-xotin o‘rtasida o‘zaro huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi. O‘zbekiston qonunchiligiga ko‘ra, nikoh faqat fuqarolik holati daftarxonasi, ya’ni FXDYO organlari orqali rasmiylashtiriladigan nikohgina huquqiy kuchga ega. Diniy nikoh, ya’ni faqat nikoh marosimi o‘tkazilgan, lekin davlat organida ro‘yxatdan o‘tkazilmagan ittifoq, huquqiy jihatdan nikoh hisoblanmaydi va tomonlarga hech qanday huquqiy oqibatlar tug‘dirmaydi. Nikoh tuzish uchun bir qator shartlar bajarilishi lozim: tomonlarning o‘z xohishi bilan roziligi, nikoh yoshiga yetganlik, ya’ni 18 yoshga to‘lganlik, va avvalgi nikohning mavjud emasligi.

Nikoh buzilishi, ya’ni ajralish masalasi oila huquqining murakkab va amaliyotda ko‘p uchraydigan sohasini tashkil etadi. Nikoh er-xotindan birining vafoti, uni o‘lik deb e’lon qilish yoki ajralish orqali bekor bo‘ladi. Ajralish o‘z navbatida ikki yo‘l bilan amalga oshirilishi mumkin: FXDYOda, ya’ni davlat ro‘yxatxonasida, yoki sud orqali. Agar er-xotinning voyaga etmagan farzandlari bo‘lmasa va ikkalasi ham roziligi bilan ajrashishni istasa, ajralish FXDYOda rasmiylashtiriladi. Ammo farzandlar bo‘lsa yoki tomonlardan biri qarshilik qilsa, ajralish faqat sud orqali amalga oshiriladi. Sud nikohni buzishdan avval tomonlarni yarashtirishga harakat qiladi va bu maqsadda muayyan muddat berishi mumkin.

Er-xotin mulkiy munosabatlari oila huquqining alohida muhim qismini tashkil etadi. Qonunga ko‘ra, nikoh davomida orttirilgan mol-mulk er-xotinning umumiy qo‘shma mulki hisoblanadi. Bu shuni anglatadiki, agar boshqacha shartnoma tuzilmagan bo‘lsa, nikoh davomida xarid qilingan uy, avtomobil, bank hisobvarag‘idagi mablag‘lar va boshqa mulk ikkalasiga teng taalluqlidir. Bunda mulkni kim rasmiylashtirganligining ahamiyati yo‘q. Ajralish bo‘lganda umumiy mulk odatda teng ikki qismga bo‘linadi. Biroq er-xotinlar nikohgacha

tuzilgan bitim, ya’ni nikoh shartnomasi orqali boshqa tartib belgilashi ham mumkin.

Farzandlar va ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlar oila huquqining eng nozik va muhim qismidir. Ota-ona farzandini tarbiyalash, boqish, o‘qitish va sog‘lig‘ini ta’minlash majburiyatini zimmasiga oladi. Bu majburiyat nafaqat axloqiy, balki qonuniy majburiyat hamdir. Ota-onalik huquqidan foydalanish faqat farzand manfaatlarini ko‘zlab amalga oshirilishi shart. Ota-onalik huquqini suiiste’mol qilgan, farzandini qarovsiz qoldirgan yoki unga nisbatan shafqatsizlik qilgan ota-ona sudning qarori bilan ota-onalik huquqidan mahrum etilishi mumkin.

Alimentlar instituti oila huquqida alohida o‘rin tutadi. Alimentlar — bir oila a’zosining boshqa oila a’zosiga to‘lashi lozim bo‘lgan majburiy moddiy ta’minot. Eng ko‘p uchraydigan holat — ajralishdan keyin farzand bilan birga yashayotgan ota-onaga ikkinchi ota-ona tomonidan to‘lanadigan alimentlardir. Farzand uchun alimentlar miqdori qonunda belgilangan: bir farzand uchun — daromadning to‘rtdan bir qismi, ikki farzand uchun — uchdan bir qismi, uch va undan ko‘p farzand uchun — yarmidan kam bo‘lmaydigan miqdorda. Alimentlar nafaqat farzandlar, balki mehnatga qodir bo‘lmagan ota-ona, er yoki xotin uchun ham to‘lanishi mumkin.

Vasiylik va homiylik instituti ham oila huquqining muhim tarkibiy qismidir. Ota-onasini yo‘qotgan yoki ota-onalik huquqidan mahrum etilgan ota-onaning farzandlari himoyasiz qolmasligi uchun ularga vasiy yoki homiy tayinlanadi. 14 yoshgacha bo‘lgan bolalarga vasiy, 14 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lganlarga esa homiy tayinlanadi. Vasiy bolani to‘liq boqish va tarbiyalash majburiyatini oladi hamda bolaning manfaatlarini vakillik qiladi.

O‘zbekistonda oila munosabatlari 1998-yilda qabul qilingan Oila kodeksi orqali tartibga solinadi. Ushbu kodeks nikoh, er-xotin munosabatlari, farzandlar huquqi, alimentlar, vasiylik va homiylik masalalarini to‘liq qamrab olgan. So‘nggi yillarda oila huquqi sohasida ham bir qator islohotlar amalga

oshirilmoqda, xususan oilada zo‘ravonlikka qarshi kurashish, bolalar huquqlarini kuchaytirish va alimentlarni undirish mexanizmini takomillashtirish borasida yangi qonunchilik normalari kiritilmoqda.

Oila huquqi — shaxsning eng intim va muhim hayotiy munosabatlarini tartibga soluvchi, oilani davlat tomonidan himoya qilishni ta’minlovchi hamda farzandlar va ojiz oila a’zolarining manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘yuvchi huquq tarmog‘idir. U qonuniy normalar bilan birga inson qadr-qimmatini, mehr-muhabbatni va oilaviy birdamlikni asrab-avaylash g‘oyasiga tayanadi.

Mehnat huquqi. Mehnat huquqi O‘zbekiston Respublikasi milliy huquq tizimida o‘ziga xos o‘rin tutadigan huquq sohalaridan biri sifatida huquq tizimining mustaqil tarmog‘ini tashkil etadi hamda ijtimoiy munosabatlarning bir xil guruhini tartibga soladi[52].

Mehnat huquqi — xodim va ish beruvchi o‘rtasidagi munosabatlarni, shuningdek mehnat jarayoni bilan bog‘liq boshqa ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq tarmog‘idir. Bu soha bir tomondan xodimning huquqlari va manfaatlarini himoya qilsa, ikkinchi tomondan ish beruvchining qonuniy manfaatlarini ham ta’minlaydi. Mehnat huquqi iqtisodiy va ijtimoiy hayotning kesishgan nuqtasida turadi — u nafaqat ish haqi va ish vaqtini, balki insonning qadr-qimmati va sog‘lig‘ini ham himoya qiladi.

Mehnat huquqining predmetini mehnat shartnomasi asosida vujudga keladigan mehnat munosabatlari va u bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa munosabatlar tashkil qiladi[53].

Mehnat huquqining asosiy tamoyillari ushbu soha maqsad va ruhini belgilaydi. Mehnat erkinligi tamoyiliga ko‘ra, har bir inson o‘z qobiliyati va ishtiyoqiga mos kasb tanlash huquqiga ega va uni majburan mehnat qilishga majburlab bo‘lmaydi. Mehnat huquqlarining davlat tomonidan kafolatlanishi tamoyili xodimga ish haqi, ta’til, mehnat muhofazasi kabi asosiy huquqlarning

[52] Y. Tursunov, M.A. Usmanova. Mehnat huquqi. Darslik. -T.: TDYI nashriyoti. 2006. 6-b.
[53] Mualliflar jamoasi. Mehnat huquqi. Darslik. -T.: TDYU nashriyoti. 2021. 13-b.

qonun bilan belgilanishi va davlat himoyasida ekanligini anglatadi. Tomonlarning tengligi tamoyili mehnat munosabatlarida xodim va ish beruvchi bir-biriga nisbatan huquqiy jihatdan teng bo‘lishini bildiradi, garchi amalda iqtisodiy jihatdan teng bo‘lmasalar ham. Mehnat nizolarini hal etish kafolati tamoyili esa har bir xodimga o‘z huquqi buzilgan taqdirda sud yoki boshqa vakolatli organ orqali himoya qilish imkoniyatini beradi.

Mehnat munosabatlarining asosi — mehnat shartnomasi. Mehnat shartnomasi xodim va ish beruvchi o‘rtasida tuzilgan ikki tomonlama bitim bo‘lib, unda xodimning muayyan mehnat funksiyasini bajarish majburiyati va ish beruvchining xodimga ish haqi to‘lash va zarur sharoitlar yaratish majburiyati belgilanadi. Mehnat shartnomasi fuqarolik-huquqiy shartnomasidan tubdan farq qiladi: mehnat shartnomasida xodim ish beruvchining ichki tartib-qoidalariga bo‘ysunadi, muayyan ish joyida ishlaydi va doimiy ish haqi oladi. Mehnat shartnomasi muddatli yoki muddatsiz tuzilishi mumkin. Muddatsiz shartnoma asosiy shakl hisoblanadi va xodim uchun ko‘proq huquqiy himoya kafolatlaydi. Muddatli shartnoma esa faqat ishning tabiati vaqtinchalik xarakter kasb etganda tuzilishi lozim.

Ish haqi mehnat huquqining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Ish haqi xodimning mehnat funksiyasini bajarganlik uchun ish beruvchi to‘laydigan mukofotdir. O‘zbekiston qonunchiligi minimal ish haqi miqdorini belgilaydi va hech bir xodimga bundan kam haq to‘lab bo‘lmaydi. Ish haqi vaqtida va to‘liq to‘lanishi shart bo‘lib, kechiktirilgan ish haqi uchun ish beruvchi qonunda nazarda tutilgan javobgarlikka tortiladi. Ish haqidan faqat qonunda ko‘rsatilgan asoslarda ushlab qolish mumkin.

Ish vaqti va dam olish vaqti ham mehnat huquqining muhim sohasini tashkil etadi. Qonunga ko‘ra, haftalik ish vaqti 40 soatdan oshmasligi kerak. Ish kuni davomida xodimga ovqatlanish va dam olish uchun tanaffus beriladi. Har hafta kamida bir kun dam olish kuni bo‘lishi shart. Bundan tashqari, xodim har yili asosiy mehnat ta’tiliga — kamida 15 ishchi kuniga — haqli. Alohida

kategoriyalar uchun, masalan o‘qituvchilar, tibbiyot xodimlari va zararli sharoitda ishlovchilar uchun uzaytirilgan ta’til belgilangan.

Mehnat muhofazasi xodimning hayoti va sog‘lig‘ini ishlab chiqarish jarayonida himoya qilishga qaratilgan normalar majmuasini tashkil etadi. Ish beruvchi xodim uchun xavfsiz ish sharoitlari yaratishi, zarur himoya vositalari bilan ta’minlashi va mehnat muhofazasi talablariga rioya qilishi shart. Zararli va xavfli sharoitda ishlayotgan xodimlarga qo‘shimcha imtiyozlar — qisqartirilgan ish vaqti, qo‘shimcha ta’til va oshirilgan ish haqi — belgilanadi. Ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisa yuz berganda ish beruvchi belgilangan tartibda tekshiruv o‘tkazishi va xodimga yetkazilgan zararni qoplashi majburiydir.

Mehnat huquqida ayrim toifadagi xodimlarning huquqlari alohida himoya ostiga olingan. Ayollar, xususan homilador ayollar va yosh bola tarbiyalayotgan onalar, qonun tomonidan kuchli himoya ko‘radi. Ularni ishdan bo‘shatish, tungi smenaga yoki zararli ishlarga yuborish qonun bilan cheklangan. Voyaga etmaganlar — 18 yoshga to‘lmagan xodimlar — uchun qisqartirilgan ish vaqti, ta’til va zararli ishlardan chetlatish kafolatlangan. Nogironligi bo‘lgan shaxslarga ham alohida imtiyozlar va himoya choralari nazarda tutilgan.

Mehnat nizolari mehnat huquqining alohida sohasini tashkil etadi. Mehnat nizolari ikki turga bo‘linadi: individual va jamoaviy. Individual mehnat nizosi — xodim va ish beruvchi o‘rtasidagi kelishmovchilik bo‘lib, u mehnat nizolari komissiyasi yoki sud orqali hal etiladi. Jamoaviy mehnat nizosi — xodimlar jamoasi va ish beruvchi o‘rtasidagi kelishmovchilik bo‘lib, muzokaralar, vositachilik va arbitraj orqali hal qilinadi. O‘zbekiston qonunchiligi ish tashlash huquqini ham tan olgan, lekin uni amalga oshirishning muayyan tartibi belgilangan.

Kasbiy uyushmalar mehnat huquqida xodimlarning manfaatlarini jamoaviy himoya qilish vositasi sifatida muhim rol o‘ynaydi. Kasbiy uyushma xodimlarning ixtiyoriy birlashmasi bo‘lib, u ish haqi va mehnat sharoitlari

bo‘yicha ish beruvchi bilan muzokaralar olib borish, jamoa shartnomasini tuzish va xodimlarning huquqlarini himoya qilish vakolatiga ega.

O‘zbekistonda mehnat munosabatlari 1995-yilda qabul qilingan Mehnat kodeksi orqali tartibga solinadi. So‘nggi yillarda mehnat qonunchiligi sohasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. 2022-yilda yangi tahrirdagi Mehnat kodeksi qabul qilindi, unda masofaviy ish, elektron mehnat shartnomasi, xodimlarning psixologik himoyasi kabi zamonaviy mehnat munosabatlariga oid yangi normalar mustahkamlandi.

Mehnat huquqi inson hayotining eng muhim qismi bo‘lgan mehnat faoliyatini tartibga soluvchi, xodimni iqtisodiy jihatdan kuchli ish beruvchi oldida himoya qiluvchi va shu bilan birga ish beruvchining qonuniy manfaatlarini ham ta’minlovchi huquq tarmog‘idir. Bu soha insonning mehnati orqali o‘z qadr-qimmatini namoyon **e**tish va munosib turmush kechirish huquqini qonuniy asosda kafolatlaydi.

Fuqarolik protsessual huquqi. Fuqarolik protsessual huquqi — fuqarolik, oila, mehnat va boshqa huquqiy nizolarni sud orqali ko‘rib chiqish va hal etish tartibini tartibga soluvchi huquq tarmog‘idir. U moddiy huquq — fuqarolik, oila, mehnat huquqi kabi sohalar — bilan chambarchas bog‘liq, lekin ulardan tubdan farq qiladi. Agar moddiy huquq tomonlarning huquq va majburiyatlarini belgilasa, fuqarolik protsessual huquqi shu huquqlarni sud orqali qanday himoya qilish mumkinligini belgilaydi. Boshqacha aytganda, moddiy huquq "nima?" degan savolga javob bersa, protsessual huquq "qanday tartibda?" degan savolga javob beradi.

Fuqarolik protsessual huquqi — o‘zida fuqarolik ishlari bo‘yicha odil sudlovni amalga oshirish jarayonida sud va protsessning boshqa ishtirokchilari o‘rtasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlari tartibga soladigan protsessual normalar tizimini jamlagan huquq sohasi hisoblanadi[54].

[54] M.M. Mamasiddiqov, Z.N. Esanova, D.Y. Habibullayev. Fuqarolik protsessual huquqi. O‘quv qo‘llanma. “Ilm Ziyo”, 2012-y. 6-b.

Fuqarolik protsessual huquqining asosiy vazifasi buzilgan yoki bahsli huquqlarni tiklash, shaxs, tashkilot va davlat manfaatlarini sud himoyasini ta’minlash hamda huquqiy tartibni mustahkamlashdan iborat. Sud adolatli va qonuniy qaror chiqarishi uchun protsessual qoidalar aniq belgilangan bo‘lishi shart — chunki tartib buzilsa, eng to‘g‘ri moddiy qaror ham bekor qilinishi mumkin.

Fuqarolik protsessual huquqining asosiy tamoyillari bu soha ruhini belgilaydi. Qonuniylik tamoyiliga ko‘ra, sud faqat qonun asosida harakat qiladi va qonunda ko‘rsatilmagan tartibda ish yurita olmaydi. Tomonlarning tengligi tamoyili da’vogar va javobgar sudda teng huquqqa ega ekanligini bildiradi — ikkalasi ham o‘z dalillarini keltirish, guvoh chaqirish va sud qarorini muhokama qilish huquqiga ega. Raqobatlilik tamoyiliga ko‘ra, tomonlar o‘z pozitsiyalarini mustaqil ravishda himoya qiladi va sudga isbotlash majburiyatini o‘zlari bajaradi. Sud esa hakam sifatida turib, tomonlar keltiradigan dalillarni baholaydi. Oshkoralik tamoyili sud majlislarining ochiq o‘tkazilishini ta’minlaydi — har qanday fuqaro sudga kelib jarayonni kuzatishi mumkin, faqat qonunda ko‘rsatilgan istisnolar bundan mustasno. Ixtiyoriylik tamoyiliga ko‘ra, tomonlar da’vo qo‘zg‘atish yoki qo‘zg‘atmaslik, da’vodan voz kechish, sulh tuzish va boshqa protsessual harakatlarni amalga oshirish borasida erkin qaror qiladi. Sud ularni majburlamaydi.

Fuqarolik protsessining ishtirokchilari bir necha guruhga bo‘linadi. Tomonlar — da’vogar va javobgar protsessning asosiy ishtirokchilari hisoblanadi. Da’vogar o‘z huquqi buzilgan deb hisoblagan va sud himoyasini so‘rab murojaat qilgan shaxs, javobgar esa unga nisbatan da’vo qo‘yilgan shaxsdir. Uchinchi shaxslar mustaqil da’vo bilan yoki mustaqil da’vosiz ishda ishtirok etishi mumkin. Prokuror va davlat organlari ba’zi hollarda jamoat manfaatlarini himoya qilish maqsadida ishda ishtirok etadi. Vakillar, ya’ni advokatlar, tomonlar nomidan ish yuritadi. Guvohlar, ekspertlar, tarjimonlar va kuzatuvchilar ham protsessda o‘z o‘rinlarini egallaydi.

Fuqarolik protsessi bir necha ketma-ket bosqichlardan iborat. Birinchi bosqich — ishni qo‘zg‘atish. Da’vogar sud organiga da’vo arizasi topshiradi. Ariza belgilangan talablarga javob berishi, ya’ni taraflarning ismi-sharifi, da’vo predmeti, asoslari va talabi ko‘rsatilgan bo‘lishi lozim. Sud arizada kamchilik bo‘lsa, uni to‘ldirishni talab qilishi yoki qabul qilishni rad etishi mumkin. Ikkinchi bosqich — ishga tayyorgarlik. Sud da’voni qabul qilib, javobgarga yubora va uning izohini so‘raydi, zarur dalillarni to‘playdi, ekspertiza tayinlashi va guvohlarni chaqirish haqida qaror qilishi mumkin. Uchinchi bosqich — sud majlisi, ya’ni ishni mohiyatan ko‘rib chiqish. Majlisda tomonlar o‘z pozitsiyalarini bayon qiladi, dalillar ko‘rib chiqiladi, guvohlar so‘roq qilinadi, ekspert xulosasi o‘qiladi va bahslar eshitiladi. To‘rtinchi bosqich — hukm, ya’ni sud qarorini chiqarish. Sud kengashma xonasida qaror qabul qilib, uni ochiq e’lon qiladi. Qaror qonuniy, asosli va adolatli bo‘lishi shart. Beshinchi bosqich — qarorga shikoyat qilish. Tomonlardan biri birinchi instansiya sudining qaroriga rozi bo‘lmasa, apellyatsiya yoki kassatsiya tartibida yuqori sudga murojaat qilish huquqiga ega. Oltinchi bosqich — qarorni ijro etish. Sud qaroriga ko‘ra majburiyat bajarilmasa, ijro varag‘i asosida sudlov ijrochisi orqali majburiy ijro amalga oshiriladi.

Fuqarolik protsessual huquqida isbotlash masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Isbotlash — tomonlarning o‘z da’vo va e’tirozlarini dalillar orqali sudga asoslab berish jarayonidir. Har bir tomon o‘zi tayanayotgan holatlarni isbotlash majburiyatini o‘z zimmasiga oladi. Dalillar sifatida yozma hujjatlar, moddiy ashyoviy dalillar, guvoh ko‘rsatmalari, ekspert xulosalari, audio va video yozuvlar qabul qilinishi mumkin. Sud dalillarni to‘liq, har tomonlama va xolisona baholab, hech biriga oldindan belgilangan ahamiyat bermaydi.

Da’vo turlari fuqarolik protsessida muhim rol o‘ynaydi. Huquqni tan olish to‘g‘risidagi da’voda da’vogar suddan o‘zining muayyan huquqqa ega ekanligini rasmiy ravishda tasdiqlashni so‘raydi. Huquqni tiklash to‘g‘risidagi da’voda esa buzilgan huquqni avvalgi holatga qaytarish talab qilinadi, masalan, noqonuniy

ishdan bo‘shatilgan xodimni qayta ishga tiklash. Bajarish to‘g‘risidagi da’voda javobgardan muayyan harakatni amalga oshirish yoki uni amalga oshirishdan tiyilish talab qilinadi.

Muddatlar ham fuqarolik protsessual huquqida katta ahamiyatga ega. Da’vo muddati — buzilgan huquqni himoya qilish uchun sudga murojaat qilish mumkin bo‘lgan vaqt chegarasi. Umumiy da’vo muddati uch yil. Bu muddat o‘tib ketsa, sud da’voni ko‘rib chiqishni rad qilishi mumkin, lekin faqat javobgar bundan foydalanish to‘g‘risida ariza berganda. Ba’zi kategoriyalar uchun qisqartirilgan yoki uzaytirilgan muddatlar belgilangan.

O‘zbekistonda fuqarolik protsessual munosabatlari 2018-yilda qabul qilingan yangi Fuqarolik protsessual kodeksi orqali tartibga solinadi. Yangi kodeksda elektron hujjat almashinuvi, masofaviy sud majlisi, sudlarning yukini kamaytirish va ishlarni tezroq ko‘rib chiqish kabi zamonaviy mexanizmlar joriy etilgan.

Fuqarolik protsessual huquqi moddiy huquqni hayotga tatbiq etuvchi, buzilgan huquqlarni tiklash uchun aniq va tartibli yo‘l ko‘rsatuvchi hamda sudning adolatli va qonuniy qaror chiqarishini ta’minlovchi huquq tarmog‘idir. U huquqiy davlatning amaliy ko‘rinishi sifatida insonning sud himoyasiga bo‘lgan asosiy huquqini ro‘yobga chiqaradi.

Iqtisodiy protsessual huquqi. Iqtisodiy protsessual huquq — tadbirkorlik faoliyati va iqtisodiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni sud tartibida hal qilishni tartibga soluvchi huquq tarmoğidir. Bu tarmoq iqtisodiy sudlarda ish yuritish qoidalarini, tomonlarning huquq va majburiyatlarini, shuningdek sud qarorlarini ijro etish tartibini belgilaydi.

Iqtisodiy protsessual huquq tushunchasi bu – iqtisodiy sudlar tomonidan odil sudlovni amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalar yig‘indisi hisoblanadi[55].

[55] Mualliflar jamoasi. Iqtisodiy protsessual huquq. – Darslik. Toshkent: Yuridik adabiyotlar Publish, 2022-y. 10-b.

O‘zbekistonda iqtisodiy sudlar ixtisoslashgan sud organlari sifatida faoliyat yuritadi va asosan yuridik shaxslar hamda yakka tartibdagi tadbirkorlar o‘rtasidagi nizolarni ko‘radi. Bu sudlarda shartnoma majburiyatlarini buzish, mulkiy da’volar, korporativ nizolar, bankrotlik ishlari, soliq organlari bilan kelishmovchiliklar va intellektual mulkka oid masalalar hal etiladi.

Iqtisodiy protsessual huquqning asosiy tamoyillari qonuniylik, tomonlarning teng huquqliligi, raqobatbardoshlik va oshkoralikdan iborat. Qonuniylik tamoyiliga ko‘ra, ish yuritishning har bir bosqichi faqat amaldagi qonunlar asosida amalga oshiriladi. Teng huquqlilik tamoyili esa da’vogar va javobgarning sudda bir xil huquq va imkoniyatlarga ega ekanligini anglatadi. Raqobatbardoshlik tamoyiliga binoan har bir tomon o‘z manfaatlarini mustaqil ravishda himoya qiladi va dalillarni o‘zi keltiradi.

Iqtisodiy sudda ish yuritish bir necha bosqichdan iborat. Avvalo, da’vogar belgilangan shakldagi da’vo arizasini sudga topshiradi. Arizada tomonlarning ma’lumotlari, nizo mohiyati, qo‘yilayotgan talablar va dalillar ko‘rsatilishi shart. Sudya arizani ko‘rib chiqib, ishni qabul qiladi yoki nuqsonlarni bartaraf etishni talab qiladi. Tayyorlov majlisida dalillar to‘planadi va tomonlar sulh yo‘li bilan kelishishga undaladi. So‘ngra asosiy sud majlisi o‘tkazilib, ish mohiyatan ko‘rib chiqiladi va qaror chiqariladi.

Birinchi instansiya qaroridan norozi bo‘lgan tomon apellyatsiya, undan keyin esa kassatsiya shikoyatini berishi mumkin. Bu tizim tomonlarning huquqlarini himoya qilish va adolatli qaror chiqarilishini ta’minlash maqsadida joriy etilgan.

Iqtisodiy protsessual huquqning normativ asosini O‘zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi (IPK), “Sudlar to‘g‘risida”gi Qonun, “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonun va Fuqarolik kodeksi tashkil etadi.

So‘nggi yillarda iqtisodiy nizolarni sudgacha hal etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mediatsiya — vositachi yordamida tomonlarni murosaga

keltirish usuli — keng qo‘llanilmoqda. Bundan tashqari, ixtiyoriy arbitraj sudi va tomonlar o‘rtasidagi bevosita muzokaralar ham nizolarni tezkor va tejamkor hal etishning samarali yo‘llari hisoblanadi. Bu usullar sud tizimiga yukni kamaytirish va biznes muhitini yaxshilash nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro xususiy huquq. Ushbu huquq tarmog‘i turli davlatlar fuqarolari, yuridik shaxslari va davlatlari o‘rtasida yuzaga keladigan xususiy huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq tarmoğidir. Bu tarmoq xalqaro elementni o‘z ichiga olgan fuqarolik, oila, mehnat va boshqa xususiy huquqiy munosabatlarga qo‘llaniladigan qonun-qoidalarni belgilaydi.

Xalqaro xususiy huquq mustaqil huquq sohasi sifatida xususiy huquq tizimida o‘ziga xos o‘rin egallaydi va yuridik fan tarmoqlaridan biri sifatida e’tirof etilgan. Bu soha xalqaro miqyosdagi xususiy munosabatlarni, xususan fuqarolik huquqi, fuqarolik protsessual huquqi, oila, mehnat, tadbirkorlik hamda iqtisodiy protsessual huquq doirasida yuzaga keladigan munosabatlarni qamrab oladi. Mazkur munosabatlar turli mamlakatlarga mansub jismoniy va yuridik shaxslar o‘rtasida paydo bo‘lishi, o‘zgarishi yoki tugashi jihatidan o‘ziga xos tartibga solishni talab etadi. Bundan tashqari, bunday munosabatlarda nizo yuzaga kelgan taqdirda uni hal etish ham alohida yondashuvni zarur qiladi[56].

Xalqaro xususiy huquqining asosiy xususiyati shundaki, u bir davlat doirasida emas, balki ikki yoki undan ortiq davlatning huquqiy tizimlari kesishgan joylarda qo‘llaniladi. Masalan, turli davlatlar fuqarolari o‘rtasida tuzilgan shartnoma, xorijiy fuqaroning meros huquqi yoki xalqaro nikoh munosabatlari ana shunday holatlarga misol bo‘la oladi.

Bu tarmoqning markaziy muammosi — qaysi davlat huquqini qo‘llash kerakligi masalasidir. Bu masalani hal etish uchun kollizion normalar qo‘llaniladi. Kollizion normalar muayyan huquqiy munosabatga qaysi

[56] Xalqaro xususiy huquq: Darslik. / Mualliflar jamoasi // y.f.d., dots. I.Rustambekov umumiy tahriri ostida. T.: TDYU, 2019. 14-b.

mamlakatning qonunchiligi tatbiq etilishini belgilab beradi. Masalan, ko‘chmas mulkka oid nizolarda odatda mulk joylashgan davlat huquqi qo‘llaniladi.

Xalqaro xususiy huquqining asosiy manbalari qatoriga milliy qonunchilik, xalqaro shartnomalar va shartnoma amaliyoti kiradi. O‘zbekistonda xalqaro xususiy huquq munosabatlari asosan Fuqarolik kodeksining “Xalqaro xususiy huquq” bo‘limi, shuningdek O‘zbekiston ishtirokidagi ko‘plab ikki tomonlama va ko‘p tomonlama xalqaro shartnomalar orqali tartibga solinadi.

Xalqaro xususiy huquqi bir necha asosiy institutlarni o‘z ichiga oladi. Birinchisi — fuqarolik huquqiy layoqati va muomalaga layoqati, ya’ni xorijiy fuqaro yoki yuridik shaxsning huquqiy maqomi qaysi davlat qonunchiligi asosida aniqlanishi. Ikkinchisi — mulkiy munosabatlar, jumladan ko‘chmas va ko‘char mulk bo‘yicha nizolarda qo‘llaniladigan huquqni tanlash qoidalari. Uchinchisi — shartnoma huquqi, ya’ni tomonlarning kelishuvi bilan yoki kollizion normalar asosida qo‘llaniladigan qonunchilikni belgilash. To‘rtinchisi — oila huquqi, xorijiy fuqarolar bilan tuziladigan nikoh, ajrashish va farzand asrab olishga oid munosabatlar. Beshinchisi — meros huquqi, xalqaro element ishtirokidagi meros masalalarini tartibga solish.

Xalqaro xususiy huquqida keng qo‘llaniladigan yana bir muhim tushuncha — “ommaviy tartib” istisnosidir. Unga ko‘ra, agar xorijiy qonun normasi mahalliy davlatning asosiy huquqiy tamoyillariga zid bo‘lsa, u qo‘llanilmaydi va uning o‘rniga mahalliy qonunchilik tatbiq etiladi.

Nizolarni hal etish sohasida xalqaro xususiy huquqi doirasida ham milliy sudlar, ham xalqaro tijorat arbitraji faol qo‘llaniladi. Xalqaro tijorat arbitraji, xususan, tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi nizolarni hal etishda asosiy vosita sifatida tan olingan. O‘zbekiston 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasiga qo‘shilgan bo‘lib, bu xorijiy arbitraj qarorlarini mamlakatimizda ijro etish imkonini beradi.

Xalqaro xususiy huquqi globallashuv sharoitida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki davlatlararo savdo, investitsiyalar va fuqarolarning erkin

harakati kuchayishi bilan turli huquqiy tizimlar kesishgan munosabatlar soni ortib bormoqda.

IV. KOMPLEKS (MAJMUAVIY) HUQUQ SOHALARI

Kompleks (majmuaviy) huquq sohalari huquq tizimidagi o‘ziga xos hodisa sifatida uzoq vaqtdan beri huquqshunoslar o‘rtasida ilmiy munozaralarga sabab bo‘lib kelmoqda. Ularning asosiy mohiyati shundan iboratki, bunday sohalarda muayyan ijtimoiy munosabatlar guruhi bitta emas, balki bir nechta huquq tarmoqlarining normalari yordamida bir vaqtning o‘zida tartibga solinadi.

Huquqshunoslik nazariyasida kompleks sohalarga bo‘lgan munosabat ikki xil yo‘nalishda shakllangan. Bir tomondan, ularni mustaqil huquq tarmoqlari sifatida tan olish tarafdorlari bu sohalarning o‘ziga xos predmeti, tartibga solish usullari va alohida qonunchilik bazasi mavjudligini asosiy dalil sifatida keltiradi. Ikkinchi tomondan, ularning mustaqilligini inkor etuvchi olimlar esa bunday sohalarda biron-bir yangi, o‘ziga xos tartibga solish usuli mavjud emasligini, balki faqat mavjud tarmoq normalarining birikmasidan iborat ekanligini ta’kidlaydi.

Kompleks huquq sohalarining shakllanish jarayoni ijtimoiy hayotning murakkablashib borishi bilan bevosita bog‘liqdir. Jamiyatdagi munosabatlar qanchalik ko‘p qirrali bo‘lsa, ularni tartibga solish uchun shunchalik keng va moslashuvchan huquqiy mexanizm talab etiladi. Aynan shu zaruriyat majmuaviy sohalarning yuzaga kelishiga zamin yaratgan.

Tartibga solish usuli nuqtai nazaridan qaralganda, majmuaviy huquq sohalari ham imperativ, ham dispozitiv usullardan foydalanadi. Bu esa ularga boshqa tarmoqlarga nisbatan ancha moslashuvchanlik xususiyatini beradi. Ishtirokchilar muayyan doirada o‘z xohishlariga ko‘ra harakat qila olishi bilan birga, qonun belgilagan majburiy talablarga ham rioya etishi shart bo‘ladi.

Predmet jihatidan kompleks huquq sohalari odatda bir turdagi emas, balki bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan turli xil ijtimoiy munosabatlarni qamrab oladi. Mulkiy munosabatlar, boshqaruv munosabatlari va ekologik

munosabatlar bitta sohaning doirasida bir vaqtda mavjud bo‘lishi buning yaqqol namunasidir.

Tizimiy tuzilishi jihatidan majmuaviy huquq sohalari odatda umumiy va maxsus qismlardan iborat bo‘ladi. Umumiy qismda sohaning asosiy tamoyillari, tushunchalari va maqsadlari mustahkamlanadi. Maxsus qismda esa aniq huquqiy munosabat turlari alohida-alohida tartibga solinadi. Bundan tashqari, ko‘pchilik majmuaviy sohalarda nizolarni hal etish va huquqlarni himoya qilishga oid protsessual normalar ham mavjud bo‘ladi.

Huquqiy javobgarlik masalasida ham majmuaviy sohalar o‘ziga xos xususiyatga ega. Ularda bir xil huquqbuzarlik uchun fuqarolik, ma’muriy va ba’zan jinoyat javobgarligi parallel tarzda nazarda tutilishi mumkin. Bu esa tartibga solishning kuchliroq va samaraliroq bo‘lishini ta’minlaydi.

Zamonaviy huquqiy rivojlanish tendensiyasiga ko‘ra, majmuaviy sohalarning soni va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Jamiyat, iqtisodiyot va texnologiyalarning rivojlanishi yangi ijtimoiy munosabatlar guruhlarini vujudga keltiradi, bu esa huquq tizimidan yangi, moslashuvchan tartibga solish shakllari yaratishni talab qiladi. Shu ma’noda kompleks huquq sohalari huquqning jamiyat ehtiyojlariga tabiiy ravishda moslashib borishining ko‘rinishi sifatida baholanishi mumkin.

Yer huquqi. Yer huquqi yerga tegishli jamiyatdagi munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga soluvchi mustaqil huquq tarmog‘idir[57].

O‘zbekistonda yer huquqi bir qator asosiy normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi. Konstitutsiya yerning davlat mulki ekanligini belgilaydi. 1998-yilda qabul qilingan Yer kodeksi yer munosabatlarining asosiy qonuni hisoblanadi. Fuqarolik kodeksi esa yer uchastkalariga oid mulkiy huquqlarni tartibga soladi.

[57] Uzakova G.Sh. Yer huquqi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. Mas’ul muharrir: yu.f.n. dos. M.R.Mirzaabdullayeva. – Toshkent: TDYUU, 2018. 9-b.

Yer huquqi tizimi deb, yer huquqiy munosabatlarini tartibga soluvchi har biri yer huquqiy normalarining guruhlaridan tashkil topgan yer-huquqiy institutlar jamlanmasiga aytiladi[58].

Yerga bog‘liq huquqiy munosabatlar o‘zining mazmuniga ko‘ra ko‘p qirrali bo‘lib, ularda mulkiy, ishlab chiqarish, ekologik, iqtisodiy va fazoviy jihatlar o‘zaro chambarchas bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Yer atrofida paydo bo‘lgan yoki kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan munosabatlarning katta qismi aynan shu huquq sohasi orqali tartibga solinadi.

Yer huquqining predmeti deganda, mulkiy va boshqaruv xarakteridagi kompleks munosabatlarni qamrab oluvchi yerga oid huquqiy munosabatlar tushuniladi. Ushbu sohaning bosh maqsadi esa yerlarni asrab-avaylash va ulardan tejamkorlik bilan foydalanishni ta’minlash maqsadida yer munosabatlariga huquqiy tus berish hisoblanadi.

Yer huquqi institutlari sohaning muayyan yo‘nalishlari yoki dolzarb masalalarini hal etishga, shuningdek aniq bir toifadagi yer munosabatlarini tartibga solishga xizmat qiluvchi huquqiy normalarning yaxlit majmuidir.

O‘zbekistonda yer davlat mulki bo‘lib, fuqarolar va yuridik shaxslar yerga to‘liq xususiy mulk sifatida ega bo‘la olmaydi. Biroq ularga yerga egalik qilish yoki doimiy foydalanish huquqi berilishi mumkin. Yer uchastkasi olish uchun avval hokimlik yoki vakolatli davlat organlariga ariza topshiriladi, kerakli hujjatlar tayyorlanadi, yer uchastka ro‘yxatdan o‘tkazilib, nihoyat guvohnoma yoki shartnoma rasmiylashtiriladi.

Yer huquqi masalalari amalda turli yo‘nalishlarda, xususan turar-joy qurilishi, qishloq xo‘jaligi, tadbirkorlik faoliyati hamda yer nizolarini hal etish jarayonlarida keng qo‘llaniladi.

Tadbirkorlik (Biznes) huquqi. Tadbirkorlik huquqi aynan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy

[58] Mualliflar jamoasi. Yer huquqi. Darslik // Mas’ul muharrirlar: yuridik fanlar doktori, professor J.T.Xolmo‘minov. – Toshkent: TDYU, 2018.

munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuidan iborat bo‘lgan mustaqil huquq sohasidir. Bu soha o‘zining tabiatiga ko‘ra majmuaviy hisoblanadi, chunki unda fuqarolik, ma’muriy, moliya, soliq va mehnat huquqi normalari bir-biri bilan uyg‘un tarzda qo‘llaniladi.

Tadbirkorlik huquqi – tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga soluvchi va bozor sharoitida davlatning iqtisodiyotga rahbarlik qilish chora-tadbirlarini belgilovchi huquqiy qoidalar yig‘indisidan iborat[59].

Tadbirkorlik huquqining predmeti — foyda olish maqsadida muntazam tarzda amalga oshiriladigan ishlab chiqarish, savdo-sotiq, xizmat ko‘rsatish va boshqa iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq munosabatlardir. Ushbu munosabatlar nafaqat xususiy shaxslar o‘rtasida, balki tadbirkorlik subyektlari bilan davlat organlari o‘rtasida ham vujudga keladi.

Tadbirkorlik huquqining asosiy tamoyillari qatoriga tadbirkorlik erkinligi, mulkchilikning tengligi, haqiqiy raqobat muhitini ta’minlash, davlat aralashuvining cheklanganligi hamda tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish kabilar kiradi. Bu tamoyillar sohaning butun tizimini belgilab beradi va qonunchilikda o‘z aksini topadi.

Tartibga solish usuli nuqtai nazaridan tadbirkorlik huquqi ikki xil yo‘nalishda harakat qiladi. Birinchi yo‘nalishda tadbirkorlarga keng huquqlar beriladi va ular o‘z xohishiga ko‘ra shartnomalar tuzish, faoliyat turlarini belgilash, sheriklar tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ikkinchi yo‘nalishda esa davlat litsenziyalash, ro‘yxatdan o‘tkazish, nazorat va soliqqa tortish mexanizmlari orqali tadbirkorlik faoliyatini muayyan doirada ushlab turadi.

Tadbirkorlik huquqining tarkibiy tizimi bir nechta yirik institutlardan iborat. Tadbirkorlik subyektlari instituti jismoniy shaxslar, xususiy korxonalar, mas’uliyati cheklangan jamiyatlar, aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa tashkiliy-

[59] Mualliflar jamoasi. Tadbirkorlik (biznes) huquqi: darslik. Mas’ul muharrir: X.Azizov – T.: TDYU, 2019. 20-b.

huquqiy shakllarni qamrab oladi. Har bir shakl o‘ziga xos huquqiy maqomga, mas’uliyat darajasiga va boshqaruv tuzilmasiga ega. Shartnoma instituti tadbirkorlik faoliyatida ishtirok etuvchi tomonlarning huquq va majburiyatlarini belgilashda markaziy o‘rin tutadi. Tovar yetkazib berish, pudrat, xizmat ko‘rsatish, lizing va franchayzing kabi shartnoma turlarini tadbirkorlik huquqi alohida tartibga soladi. Bankrotlik instituti esa moliyaviy nochor holga tushib qolgan tadbirkorlik subyektlarining qarzlarini qayta tuzish yoki tugatish tartibini belgilaydi. Bu institut ham kreditorlar, ham qarzdorlar manfaatlarini hisobga olgan holda iqtisodiy munosabatlarda barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi.

Davlat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish bir necha shakllarda amalga oshiriladi. Ro‘yxatdan o‘tkazish orqali davlat yangi tadbirkorlik subyektlarini rasman tan oladi va huquqiy maqom beradi. Litsenziyalash mexanizmi orqali muayyan faoliyat turlarini faqat ruxsat olgan shaxslar amalga oshira oladi. Soliqqa tortish esa davlatning tadbirkorlik faoliyatidan moliyaviy manfaat olishini ta’minlaydi va shu bilan birga iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Nazorat va tekshirish mexanizmlari orqali davlat tadbirkorlik faoliyatining belgilangan qoidalarga muvofiqligini ta’minlaydi.

O‘zbekistonda tadbirkorlik huquqining qonunchilik bazasi ancha rivojlangan. Tadbirkorlik faoliyati to‘g‘risidagi qonun, Soliq kodeksi, Fuqarolik kodeksining tegishli bo‘limlari, bankrotlik to‘g‘risidagi qonun va boshqa me’yoriy hujjatlar ushbu sohaning huquqiy asosini tashkil etadi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda tadbirkorlik muhitini yaxshilash maqsadida amalga oshirilgan islohotlar davlat nazoratini qisqartirish, ruxsatnomalar sonini kamaytirish va elektron hukumat xizmatlarini kengaytirish kabi yo‘nalishlarda olib borilmoqda.

Tadbirkorlik huquqida nizolarni hal etish masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida yuzaga keladigan mojarolar

iqtisodiy sudlar orqali, ba’zan esa xalqaro yoki milliy tijorat arbitraji yordamida hal etiladi. Mediatsiya instituti ham so‘nggi yillarda tadbirkorlik nizolarini suddan tashqari tinch yo‘l bilan hal etishning samarali vositasiga aylanib bormoqda.

Bugungi kunda tadbirkorlik huquqi zamonaviy bozor iqtisodiyotining huquqiy tayanchi hisoblanadi. U bir tomondan tadbirkorlik erkinligini kafolatlasa, ikkinchi tomondan iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilarining manfaatlarini himoya qilib, barqaror va adolatli iqtisodiy muhit shakllanishiga zamin yaratadi.

Qishloq xo‘jaligi huquqi. Qishloq xo‘jaligi huquqi — qishloq xo‘jaligi sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuidan iborat bo‘lgan mustaqil huquq sohasidir. Bu soha ham o‘zining tabiatiga ko‘ra majmuaviy hisoblanib, fuqarolik, yer, ekologiya, mehnat va ma’muriy huquq normalari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Qishloq xo‘jaligi huquqining predmeti qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va sotish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlardir. Bu munosabatlar dehqonlar, fermerlar, qishloq xo‘jaligi korxonalari hamda davlat organlari o‘rtasida vujudga keladi[60].

Qishloq xo‘jaligi huquqining asosiy tamoyillari qatoriga quyidagilar kiradi. Yer va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tamoyili qishloq xo‘jaligi erlarini muhofaza qilish va ularning unumdorligini saqlashni nazarda tutadi. Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash tamoyili davlatning aholini sifatli va yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashga qaratilgan siyosatini belgilaydi. Fermerlik faoliyati erkinligi tamoyili qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining mustaqil ravishda faoliyat yuritish huquqini kafolatlaydi. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tamoyili esa qishloq xo‘jaligini

[60] Usmonov M. B., Fayziyev Sh. H., Oqyulov O. Y., Bozorov U. B. Qishloq xo‘jaligi huquqi: darslik. — Toshkent: Ilm ziyo, 2011. — b-45.

rivojlantirish maqsadida subsidiyalar, imtiyozli kreditlar va boshqa rag‘batlantirish mexanizmlari orqali amalga oshiriladi.

Qishloq xo‘jaligi huquqining tarkibiy tizimi bir nechta muhim institutlardan iborat. Fermer xo‘jaligi instituti fermer xo‘jaliklarining tashkil etilishi, faoliyati, tugatilishi va huquqiy maqomini belgilaydi. Fermer xo‘jaligi o‘z yeridan foydalangan holda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiradi va mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyekt hisoblanadi. Dehqon xo‘jaligi instituti aholi tomonidan shaxsiy ehtiyoj uchun yoki qisman sotish maqsadida yuritiladigan mayda xo‘jaliklarni tartibga soladi. Dehqon xo‘jaliklari asosan tomorqa va shaxsiy yer uchastkalarida faoliyat olib boradi. Qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasi instituti bir necha xo‘jalik yurituvchi subyektlarning birlashib, umumiy maqsad yo‘lida hamkorlik qilishini tartibga soladi. Kooperativlar orqali dehqon va fermerlar ishlab chiqarish, marketing va moliyaviy resurslarga birgalikda ega bo‘la oladi. Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish instituti esa qishloq xo‘jaligi ekin maydonlari, yaylovlar, bog‘lar va boshqa qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish tartibini belgilaydi.

Davlatning qishloq xo‘jaligiga aralashuvi bir necha shaklda namoyon bo‘ladi. Davlat qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga subsidiyalar, dotatsiyalar va imtiyozli kreditlar berish orqali ularni moliyaviy qo‘llab-quvvatlaydi. Narx siyosati mexanizmi orqali ayrim qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining narxlarini tartibga soladi. Karantin va fitosanitariya nazorati orqali o‘simliklar va hayvonlarning kasalliklardan himoyalanishini ta’minlaydi. Sug‘orish tizimlari va qishloq infratuzilmasini rivojlantirish orqali esa ishlab chiqarish sharoitlarini yaxshilaydi.

Suv munosabatlari qishloq xo‘jaligi huquqida alohida muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston kabi sug‘orma dehqonchilik rivojlangan mamlakatda suv resurslaridan oqilona foydalanish masalasi nafaqat iqtisodiy, balki ekologik jihatdan ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Suv foydalanuvchilar

uyushmalari, suv taqsimlash tartibi va suv tejash majburiyatlari qishloq xo‘jaligi huquqining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi.

Ekologik talablar ham qishloq xo‘jaligi huquqida katta o‘rin egallaydi. Kimyoviy o‘g‘itlar va pestitsidlardan foydalanish me’yorlari, yerning meliorativ holatini saqlash majburiyatlari, cho‘llanishga qarshi kurash va yerni rekultivatsiya qilish talablari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga qonun tomonidan yuklatilgan muhim majburiyatlar hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotish va shartnoma munosabatlari ham ushbu sohaning muhim qismini tashkil etadi. Davlat buyurtmasi asosida mahsulot yetkazib berish shartnomalari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotib olish-sotish munosabatlari va agrosanoat integratsiyasi doirasidagi shartnomaviy munosabatlar qishloq xo‘jaligi huquqi tomonidan alohida tartibga solinadi.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi huquqining normativ-huquqiy asosi Yer kodeksi, Fermer xo‘jaligi to‘g‘risidagi qonun, Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risidagi qonun, Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonun hamda boshqa ko‘plab me’yoriy hujjatlardan iborat. So‘nggi yillarda amalga oshirilgan agrar islohotlar fermer xo‘jaliklarini mustahkamlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilishni kengaytirish va qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish yo‘nalishlarida olib borilmoqda.

Qishloq xo‘jaligi huquqi mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, qishloq aholisining turmush darajasini yuksaltirish va agrar sektorni barqaror rivojlantirish uchun muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ekologiya huquqi. Ekologiya huquqi shunchaki qonunlar to‘plami emas, balki inson bilan tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, atrof-muhitni kelajak avlodlar uchun asrab-avaylashga xizmat qiluvchi huquqiy tizimdir. Jamiyat rivojlanib, sanoatlashtirish jarayoni kuchayib borgan sari tabiatga yetkaziladigan zarar ham ortib bordi. Aynan shu zaruriyat ekologiya huquqini mustaqil huquq sohasi sifatida shakllantirdi.

Ekologiya huquqining mohiyatini to‘liq tushunish uchun avvalo uning predmetiga e’tibor qaratish lozim. Bu soha kishilar o‘rtasida tabiatga oid vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Bunday munosabatlar huquq bilan tartibga olinganligi sababli ular ekologik-huquqiy munosabatlar deb ataladi. Ya’ni, bir fermer o‘z dalasida kimyoviy o‘g‘it ishlatganda, bir zavod atmosferaga chiqindi chiqarganda yoki bir shaxs qo‘riqxonada noqonuniy ov qilganda — bularning barchasi ekologiya huquqi doirasida ko‘rib chiqiladi.

Ekologiya huquqi kishilar orasida vujudga kelgan tabiatga oid munosabatlarni tartibga soladi. Huquq bilan tartibga solinganligi uchun bu munosabatlar ekologik-huquqiy munosabatlar deb ataladi[61].

Ekologiya huquqining asosiy maqsadi uch yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, atrof-muhitni ifloslantirish va buzishdan himoya qilish. Ikkinchidan, tabiiy resurslardan foydalanishni me’yorlashtirish va nazorat qilish. Uchinchidan esa inson salomatligi va xavfsizligiga tahdid soluvchi ekologik omillarning oldini olish. Bu uch yo‘nalish bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning barchasi birgalikda ekologik barqarorlikni ta’minlaydi.

Ekologiya huquqining tamoyillari sohaning butun mazmunini belgilab beradi. Tabiatni muhofaza qilish tamoyiliga ko‘ra, inson o‘z faoliyatida tabiatga ehtiyotkorlik bilan yondashishi va unga iloji boricha kam zarar yetkazishi shart. Oqilona foydalanish tamoyili resurslardan o‘ylab, tejab foydalanishni talab etadi, chunki bugungi kunda isrof qilingan har bir resurs kelajak avloddan o‘g‘irlangan boylikdir. Ifloslantiruvchi to‘laydi tamoyili iqtisodiy jihatdan juda muhim bo‘lib, tabiatga zarar yetkazgan har qanday shaxs yoki korxona bu zararni pul jihatdan qoplashga majbur ekanligini belgilaydi. Bu tamoyil ayniqsa sanoat korxonalarini ekologik talablarga rioya qilishga rag‘batlantiradi. Ekologik xavfsizlik tamoyili esa fuqarolarning sog‘lom va qulay muhitda yashash huquqini davlat tomonidan kafolatlanishini ta’minlaydi.

[61] A.U. Nishonov. Ekologiya huquqi [Matn]: o‘quv qo‘llanma / – T.: TDYU nashriyoti, 2025. 6-b.

Ekologiya huquqining tartibga solish usullari ikki asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Bir tomondan, tabiiy resurslardan foydalanishga ruxsat beriladi, ammo bu ruxsat cheksiz emas — belgilangan me’yor va talablar doirasidagina amalga oshirilishi mumkin. Ikkinchi tomondan, muayyan harakatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqiqlanadi. Masalan, qo‘riqxonalarda ov qilish, daryolarga sanoat chiqindilarini tashlash yoki noyob hayvon turlarini sotish qat’iyan man etiladi. Bu ikki usulning uyg‘un qo‘llanilishi ekologik munosabatlarni samarali tartibga solish imkonini beradi.

Ekologiya huquqining institutsional tuzilmasi ko‘p qirrali bo‘lib, har bir institut o‘ziga xos vazifani bajaradi. Atrof-muhitni muhofaza qilish instituti doirasida sanoat korxonalari, transport vositalari va boshqa manbalardan chiqarilayotgan zararli moddalar miqdori nazorat qilinadi. Ruxsat etilgan miqdordan oshib ketgan hollarda esa javobgarlik chorasi darhol qo‘llaniladi[62]. Ekologik ekspertiza instituti yangi sanoat yoki qurilish loyihalarini amalga oshirishdan oldin ularning tabiatga qanday ta’sir ko‘rsatishi oldindan o‘rganilishini talab etadi. Agar loyiha atrof-muhitga jiddiy zarar yetkazishi aniqlansa, u to‘xtatilishi yoki qayta ko‘rib chiqilishi mumkin. Maxsus muhofaza etiladigan hududlar instituti milliy bog‘lar, qo‘riqxonalar, buyurtmaxonalar va boshqa muhofaza zonalarini huquqiy jihatdan himoya qiladi. Bu hududlarda iqtisodiy faoliyat cheklangan bo‘lib, tabiatning o‘z holiga qaytishi uchun sharoit yaratilgan. Ekologik monitoring instituti davlat tomonidan doimiy ravishda atrof-muhit holati kuzatib borilishini ta’minlaydi. Havo sifati, suv tozaligi, tuproq holati va boshqa ko‘rsatkichlar muntazam o‘lchab, tahlil qilinadi.

Ekologik huquqbuzarliklar uchun javobgarlik masalasiga kelganda, qonunchilik bir necha darajali tizimni nazarda tutadi. Nisbatan yengil huquqbuzarliklar uchun ma’muriy jarima belgilangan. Jiddiyroq holatlarda, masalan yirik miqdorda chiqindi tashlash yoki atrof-muhitga katta zarar

[62] H.I. To‘xtashev Ekologiya huquqi. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDYU nashriyoti. "Lesson Press" nashriyoti, 2022-y. 17-b.

yetkazish uchun fuqarolik javobgarligi qo‘llaniladi va zarar to‘liq qoplanishi talab etiladi. Eng og‘ir ekologik jinoyatlar uchun esa jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan bo‘lib, bu hollarda hatto qamoq jazosi ham belgilanishi mumkin. Javobgarlikning bunday ko‘p bosqichli tizimi ekologik huquqbuzarliklarning oldini olishda juda muhim vazifasini bajaradi.

Xalqaro ekologiya huquqi ham sohaning ajralmas qismini tashkil etadi. Iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikni yo‘qotish, okeanlarning ifloslanishi kabi global muammolar bitta davlatning kuchi bilan hal etilishi mumkin emas. Shu sababli xalqaro konvensiyalar va shartnomalar orqali davlatlar o‘rtasida hamkorlik yo‘lga qo‘yiladi. O‘zbekiston ham iqlim o‘zgarishiga doir Parij shartnomasi va bir qator boshqa xalqaro ekologik hujjatlarga qo‘shilgan.

O‘zbekiston uchun ekologiya huquqining eng og‘riqli nuqtasi, shubhasiz, Orol dengizi fojiasidir. Bir paytlar dunyodagi to‘rtinchi yirik ko‘l bo‘lgan Orol dengizining qurib qolishi nafaqat ekologik, balki ijtimoiy va iqtisodiy falokatga ham olib keldi. Millionlab odamlarning hayoti, sog‘lig‘i va turmush tarzi bugungi kunda bu muammo bilan bevosita bog‘liq. Mazkur holat ekologiya huquqining qanchalik muhim ekanligini va uning qoidalariga rioya qilmaslikning qanday dahshatli oqibatlarga olib kelishi mumkinligini yaqqol ko‘rsatib turibdi.

Ekologiya huquqi bugungi kunda insoniyat oldidagi eng dolzarb muammolardan birini — tabiatni saqlab qolish muammosini huquqiy jihatdan hal etishga qaratilgan. Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, biologik xilma-xillikning yo‘qolishi kabi global tahdidlar ekologiya huquqini kundan-kunga yanada muhimroq soha sifatida ajratib ko‘rsatmoqda. Sog‘lom tabiat — sog‘lom jamiyatning asosi, sog‘lom jamiyat esa kuchli davlatning poydevori ekanligi hech qachon unutilmasligi lozim.

Bank huquqi. Bank huquqi **—** moliya tizimining huquqiy asosini tashkil etuvchi, bank faoliyati, kredit munosabatlari, pul muomalasi va moliyaviy nazorat sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy

normalar majmuidan iborat mustaqil huquq sohasidir. Bu soha zamonaviy iqtisodiyotning tomiri hisoblanadi, chunki pul aylanmasi, kreditlash va moliyaviy xizmatlar butun iqtisodiy tizimning asosini tashkil etadi.

Bank huquqi o‘zining tabiatiga ko‘ra majmuaviy hisoblanadi. Unda fuqarolik huquqining shartnomaviy normalari, ma’muriy huquqning nazorat va litsenziyalash normalari, moliya huquqining soliq va byudjet normalari hamda xalqaro huquqning valyuta munosabatlariga oid normalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda qo‘llaniladi. Aynan shu majmuaviy xarakter bank huquqini boshqa huquq sohalaridan ajratib turuvchi asosiy belgidir.

Bank huquqining predmeti bank tizimi doirasida yuzaga keladigan munosabatlar bo‘lib, ular bank tashkilotlarining tuzilishi, faoliyati, tugatilishi, bank xizmatlari ko‘rsatish tartibi, kredit berish va qaytarish munosabatlari hamda moliyaviy nazorat masalalarini qamrab oladi. Bu munosabatlarda bir tomondan banklar, ikkinchi tomondan esa jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar va davlat organlari ishtirok etadi.

Banklar faoliyati to‘g‘risidagi qonunlar bir-birini to‘ldiruvchi, yuzaga keluvchi nizolarga yechim topuvchi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llaniladigan, bir-biriga qarama-qarshi bo‘lmagan qonunlar bo‘lishi lozim[63].

Bank huquqining asosiy tamoyillari sohaning butun mohiyatini belgilab beradi. Bank faoliyatining litsenziyalanishi tamoyiliga ko‘ra, hech bir tashkilot Markaziy bankning ruxsatisiz bank xizmatlarini ko‘rsata olmaydi. Bu tamoyil aholining pul mablag‘larini himoya qilishga qaratilgan. Bank siri tamoyili mijozlarning moliyaviy ma’lumotlarini uchinchi shaxslarga oshkor qilmaslik majburiyatini belgilaydi. Faqat qonunda ko‘rsatilgan hollarda, masalan sud yoki huquq-tartibot organlarining talabiga binoan, bank siri ochilishi mumkin. Moliyaviy barqarorlik tamoyili bank tizimining to‘lov qobiliyatini saqlash va moliyaviy inqirozlarning oldini olishga qaratilgan. Raqobat tamoyili bank

[63] Sh.Abdullayeva, M. Yo‘ldoshev. Bank huquqi. Darslik. Toshkent moliya instituti. O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi 2020-yil. 20-b.

bozorida monopoliyaning oldini olib, mijozlar uchun qulay moliyaviy sharoit yaratilishini ta’minlaydi.

Bank huquqining tarkibiy tuzilmasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, u bir necha yirik institutdan iborat ekanligini ko‘ramiz. Bank tizimini tashkil etish instituti ikki bosqichli tizimni nazarda tutadi. Birinchi bosqichda Markaziy bank joylashib, u emissiya, valyuta siyosati va nazorat vazifalarini amalga oshiradi. Ikkinchi bosqichda esa tijorat banklari faoliyat yuritib, ular bevosita mijozlarga xizmat ko‘rsatadi. Kredit munosabatlari instituti bank kreditlari, ipoteka, iste’mol kreditlari va yuridik shaxslarga beriladigan kreditlarning huquqiy asosini belgilaydi. Kredit shartnomasi, garov, kafolat va lizing munosabatlari shu institut doirasida tartibga solinadi. Hisob-kitob munosabatlari instituti naqd va naqdsiz to‘lovlar, bank o‘tkazmalari, plastik kartochkalar va elektron to‘lov tizimlari orqali amalga oshiriladigan moliyaviy operatsiyalarni tartibga soladi. Depozit munosabatlari instituti aholining pul mablag‘larini banklarga saqlashga qo‘yish tartibi, depozit shartnomalari va depozitlarni sug‘urtalash tizimini qamrab oladi. Bank nazorati instituti esa Markaziy bankning tijorat banklari ustidan olib boradigan prudensial nazoratini, banklar faoliyatini tekshirish tartibini va banklarning moliyaviy hisobotliligini tartibga soladi.

Markaziy bankning roli bank huquqida alohida ahamiyat kasb etadi. U bank tizimining boshqaruvchisi va nazoratchi organ sifatida bir vaqtning o‘zida bir nechta muhim vazifani bajaradi. Pul emissiyasi, ya’ni muomalaga pul chiqarish huquqi faqat Markaziy bankka tegishli bo‘lib, bu uning eng muhim vakolatidir. Valyuta siyosatini yuritish orqali milliy valyuta kursini barqaror saqlashga harakat qiladi. Tijorat banklariga litsenziya berish va ularning faoliyatini nazorat qilish orqali bank tizimining ishonchliligini ta’minlaydi. Majburiy zaxira talablari va boshqa prudensial normativlarni belgilash orqali esa banklar moliyaviy inqirozdan himoya qilinadi.

Bank javobgarligi masalasi ham ushbu sohada juda muhim o‘rin tutadi. Banklar mijozlar oldidagi majburiyatlarini bajarmaganligi, ya’ni depozitlarni o‘z vaqtida qaytarmaganligi yoki to‘lovlarni kechiktirishi uchun fuqarolik javobgarligiga tortiladi. Bank xodimlarining firibgarlik yoki poraxo‘rlik bilan bog‘liq harakatlari uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan. Litsenziya talablarini buzish va moliyaviy hisobotlarda yolg‘on ma’lumot ko‘rsatish uchun esa ma’muriy sanksiyalar qo‘llaniladi.

Raqamli iqtisodiyot rivojlanishi bilan bank huquqida yangi yo‘nalishlar paydo bo‘lmoqda. Internet-banking, mobil to‘lovlar, kriptovalyutalar va fintech kompaniyalarining faoliyati an’anaviy bank huquqiy tizimlarini yangilanishiga majbur qilmoqda. Ko‘plab mamlakatlar, jumladan O‘zbekiston ham raqamli moliyaviy xizmatlarni tartibga soluvchi yangi qonunchilik normalarini ishlab chiqmoqda.

O‘zbekistonda bank huquqining normativ-huquqiy asosi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risidagi qonun, Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi qonun, Valyutani tartibga solish to‘g‘risidagi qonun, Aholining bank depozitlarini sug‘urtalash to‘g‘risidagi qonun hamda boshqa me’yoriy hujjatlardan iborat. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda bank tizimini isloh qilish, xususiylashtirish va xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, bank huquqi zamonaviy davlatning iqtisodiy suvereniteti va moliyaviy barqarorligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Kuchli va ishonchli bank tizimi — bu investitsiyalar jalb qilishning, tadbirkorlikni rivojlantirishning va aholining farovonligini oshirishning asosiy shartidir. Aynan shu sababli bank huquqining to‘g‘ri va samarali ishlashi butun iqtisodiy tizimning sog‘lomligi uchun muhim kafolat hisoblanadi.

Xalqaro kosmik huquqi. Kosmik huquq — insoniyat Yerdan tashqariga qadam qo‘ya boshlagach, o‘zi bilan birga olib chiqqan qonun-qoidalar tizimidir.

Bu soha kosmik fazodan foydalanish, sun’iy yo‘ldoshlar, raketa uchirishlar, kosmik stansiyalar va davlatlarning kosmosda o‘zaro munosabatlarini tartibga soladi. Havo huquqidan farqli o‘laroq, kosmik huquq yerdan taxminan 100 km balandlikdan — ya’ni Karman liniyasidan — yuqoridagi hamma narsani qamrab oladi.

Kosmik huquqning poydevori 1967-yilda yaratilgan. O‘sha yili AQSH, Buyuk Britaniya va Sovet Ittifoqi tomonidan imzolangan Kosmik Fazo Shartnomasi bu sohaning asosiy xalqaro hujjatiga aylandi. Ushbu shartnoma bir necha muhim tamoyilni belgilab berdi: kosmos hech bir davlatning mulki bo‘la olmaydi, kosmik fazo butun insoniyatga tegishli, va hech qaysi davlat kosmosda yadroviy qurol joylashtira olmaydi. Shu sababli kosmos, dengiz va Antarktidadan farqli o‘laroq, "umumiy meros" deb tan olingan.

Kosmik huquqning asosiy manbalari qatoriga 1968-yilgi Astronavtlarni Qutqarish Shartnomasi ham kiradi. Unda qaysi davlatning kosmik kemasi bo‘lishidan qat’iy nazar, boshqa davlat hududiga tushib qolgan astronavtlarni qutqarish va qaytarish majburiyati belgilangan. 1972-yilgi Kosmik Obyektlar Javobgarligi Konvensiyasi esa agar biror davlatning sun’iy yo‘ldoshi yoki raketa qismi yerga tushib, boshqa davlatga zarar yetkazsa, javobgarlik qanday taqsimlanishini tartibga soladi. Bu konvensiya amaliyotda ham qo‘llanilgan — 1978-yilda Kanada hududiga tushgan sovet yadroviy yo‘ldoshi uchun Sovet Ittifoqi Kanadaga tovon to‘lagan.

Kosmik huquqda eng ko‘p muhokama qilinadigan masalalardan biri — kosmik resurslardan foydalanish huquqidir. Oyda, Marsda yoki asteroidlarda qimmatbaho ma’danlar bor, ammo kim ularga egalik qila oladi? 1967-yilgi shartnoma kosmik jismlarni davlatlar egallay olmasligini aytgan, lekin xususiy kompaniyalar haqida aniq hukm yo‘q edi. Shu bo‘shliqni to‘ldirish uchun AQSH 2015-yilda maxsus qonun qabul qilib, amerikalik kompaniyalarga kosmik resurslarni qazib olish va sotish huquqini berdi. Bu qaror xalqaro huquq doirasida hali ham bahs-munozara mavzusi bo‘lib qolmoqda.

Endi O‘zbekiston masalasiga kelaylik. Mamlakatimiz kosmik sohadagi faolligini sezilarli darajada oshirmoqda. O‘zbekiston 2024-yilda 1967-yilgi Kosmik Fazo Shartnomasiga qo‘shilgan 115-davlat bo‘ldi. Bu qadam mamlakatga kosmik fazodan erkin foydalanish, xalqaro kosmik loyihalarda ishtirok etish va boshqa davlatlar bilan resurs hamda bilim almashish imkonini berdi[64].

2025-yil dekabr oyida prezident Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasi chog‘ida mustaqil O‘zbekiston tarixida birinchi marta sun’iy yo‘ldosh uchirishga va birinchi o‘zbek astronavtini kosmosga yuborishga tayyorgarlik ishlari boshlanganligi haqida e’lon qildi[65].

“Uzbekcosmos” agentligi 2035-yilgacha mo‘ljallangan milliy kosmik dasturni ishlab chiqmoqda. Bundan tashqari, agentlik SpaceX va britaniyalik Surrey Satellite Technology kompaniyalari bilan hamkorlik kelishuvini imzolagan — bu chet el kompaniyalari O‘zbekistonning milliy kosmik dasturini yaratishda maslahat xizmatlarini ko‘rsatishga tayyor ekanliklarini bildirgan[66].

Inson kosmosga uchirilishi bilan bir qatorda, O‘zbekiston kelgusi uch-to‘rt yil ichida yuqori aniqlikdagi yer kuzatuv sun’iy yo‘ldoshlarini ham orbitaga chiqarishni rejalashtirmoqda. Bu yo‘ldoshlar qishloq xo‘jaligi, ekologik monitoring va shahar qurilishi kabi sohalarga xizmat qilishi kutilmoqda.

Bundan tashqari, O‘zbekiston 2028-yilda Samarqandda xalqaro Kosmik Kongress — IAC 2028 — tadbirini o‘tkazishni ham rejalashtirmoqda. Bu

[64] Results of the activitiyes of the Uzbekcosmos agency for 2024. https://gov.uz/en/uzspace/news/view/70563.
[65] Uzbekistan intends to send first astronaut, satellite into space — president. https://www.gazeta.uz/en/2025/12/26/cosmos/.
[66] Uzbekistan to develop a national space program until 2035. https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistan-to-develop-a-national-space-program-until-2035/.

tadbirga NASA[67], ESA[68], JAXA[69], ISRO[70], Roscosmos[71] kabi yirik kosmik agentliklar va SpaceX,[72] Starlink[73] kabi xususiy kompaniyalar vakillari keladigan bo‘ladi. Samarqand uchun buning alohida ramziy ma’nosi bor — besh asr oldin bu shahar Mirzo Ulug‘bekning observatoriyasi tufayli jahon ilm-fanining markaziga aylangan edi, endi bu meros koinot miqyosida davom ettirilmoqda.

Demak, kosmik huquq — bu faqat samolyotlar uchmaydigan balandlikdagi qonun-qoidalar to‘plami emas. Bu insoniyatning kelajagi, resurslar, xavfsizlik va ilmiy hamkorlik haqidagi eng katta siyosiy va huquqiy bahslar maydonidir. Mamlakatimiz esa bu maydonga faol qadam qo‘yayotgan yangi davlatlardan biriga aylanmoqda.

Kosmik huquqni kompleks soha deyishimizning asosiy sababi — u hali to‘liq shakllanib ulgurmagan. Kosmos faoliyati atigi 60-70 yillik tarix, shuning uchun uning barcha masalalari uchun o‘ziga xos normalar hali yaratilmagan. Bo‘shliqlar paydo bo‘lganda esa boshqa sohalarning qoidalari qo‘llaniladi. Vaqt o‘tishi va kosmik faoliyat kengayishi bilan kosmik huquq ham tobora mustaqil sohaga aylanib boradi.

---

[67] **NASA** — Amerika Qo‘shma Shtatlari Milliy Aeronautika va Kosmik Boshqarmasi. 1958-yilda tashkil etilgan. Oy missiyasi “Apollo”, Mars roverlari, Xabbl teleskopi, Xalqaro Kosmik Stansiya kabi eng mashhur kosmik loyihalarning muallifi. Dunyo kosmik tadqiqotlarining yetakchi davlat tashkiloti.

[68] **ESA** - Yevropa Kosmik Agentligi. 1975-yilda tashkil etilgan, 22 ta Yevropa davlatini birlashtiradi. Ariane raketa oilasi, Mars Express, Rosetta kometasi missiyasi va Galileo navigatsiya tizimi ushbu agentlikning asosiy yutuqlari.

[69] **JAXA** — Yaponiya Aerokosmik Tadqiqot Agentligi. 2003-yilda tashkil etilgan. Asteroid namunalari olish bo‘yicha “Hayabusa” missiyalari bilan dunyo miqyosida shuhrat qozongan. Yaponiyaning butun kosmik faoliyatini boshqaradi.

[70] **ISRO** — Hindiston Kosmik Tadqiqot Tashkiloti. 1969-yilda tashkil etilgan. 2023-yilda “Chandrayaan-3” missiyasi bilan Oyning janub qutbiga birinchi bo‘lib qo‘ngan davlat sifatida tarixga kirdi. Arzon, ammo samarali kosmik missiyalari bilan mashhur.

[71] **Roscosmos** — Rossiya Davlat Kosmik Korporatsiyasi. Sovet Ittifoqi davridan meros qolgan kuchli kosmik salohiyatga ega. Birinchi sun’iy yo‘ldosh “Sputnik”, birinchi kosmonavt Yuriy Gagarin — bularning barchasi shu tizim mahsuli. Hozirda Soyuz raketa va kosmik kemalari bilan faoliyat yuritadi.

[72] **SpaceX** — Amerika xususiy kosmik kompaniyasi. 2002-yilda Ilon Mask tomonidan tashkil etilgan. Qayta ishlatiladigan raketalar — Falcon 9 va Falcon Heavy — bilan kosmik sanoatni inqilob qildi. Starship raketa tizimi, Starlink sun’iy yo‘ldosh tarmog‘i va NASA bilan hamkorlikda astronavtlar tashish — kompaniyaning hozirgi asosiy loyihalari. Davlat agentliklaridan farqli o‘laroq, xususiy biznes sifatida ishlaydi va xarajatlarni keskin kamaytirish bilan butun sohani o‘zgartirib yubordi.

[73] **Starlink** — SpaceX kompaniyasining sun’iy yo‘ldoshlar orqali internet xizmati. Ilon Mask tomonidan asos solingan bu loyiha dunyo bo‘yicha, ayniqsa internet infratuzilmasi yetarli bo‘lmagan masofaviy hududlarda, yuqori tezlikli internet taqdim etishni maqsad qiladi.

Havo huquqi. Havo huquqi — bu davlatning o‘z hududidagi havo fazosi ustidan suvereniteti, fuqaro aviatsiyasi va havo harakatini tartibga soluvchi qonun-qoidalar majmuasidir. Bu soha xalqaro va milliy huquqning muhim bir qismi bo‘lib, zamonaviy dunyo uchun juda katta ahamiyat kasb etadi.

Havo huquqi samoviy hududdan foydalanishga hamda undan foydalanuvchilarning faoliyatiga, shu jumladan, aviatsiya faoliyatiga taalluqli bo‘lgan munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig‘indisi[74].

Havo huquqining asosiy manbalari xalqaro va milliy darajada shakllanib kelgan. Xalqaro miqyosda eng muhim hujjat — 1944-yilda qabul qilingan Chikago Konvensiyasidir. Ushbu konvensiya fuqaro aviatsiyasi sohasidagi barcha munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy xalqaro hujjat sifatida tan olingan. Bundan tashqari, 1929-yilgi Varshava va 1999-yilgi Monreal konvensiyalari yo‘lovchilar hamda yuklarni tashishda yuzaga keladigan javobgarlik masalalarini belgilab beradi. Milliy darajada esa O‘zbekiston Respublikasining Havo kodeksi va Fuqaro Aviatsiyasi Agentligining me’yoriy hujjatlari asosiy o‘rin tutadi.

Havo huquqining eng muhim tamoyillaridan biri — davlat suvereniteti tamoyilidir. Bunga ko‘ra, har bir davlat o‘z hududidagi havo fazosi ustidan to‘liq va mutlaq suverenitetga ega. Shu bilan birga, xalqaro havo fazosida erkin parvoz qilish huquqi ham tan olingan. Bundan tashqari, har bir havo kemasi faqat bitta davlatga ro‘yxatdan o‘tkazilishi kerak, va havoda xavfsizlik barcha boshqa manfaatlardan doimo ustun turishi shart.

Havo huquqi bir necha katta tarmoqqa bo‘linadi. Fuqaro aviatsiyasi huquqi havo kemasini ro‘yxatdan o‘tkazish, sertifikatlash, parvoz xavfsizligi talablari va aerodromlar faoliyatini qamrab oladi. Havo tashish huquqi esa yo‘lovchilar, yuk va pochta tashish shartnomalari, aviakompaniyalarning javobgarligi, shuningdek parvoz kechikishi yoki yuk yo‘qolishi holatlarida beriladigan

[74] Havo huquqi. https://advice.uz/oz/document/3740.

kompensatsiyalarni tartibga soladi. Havo makonidan foydalanish huquqi doirasida turli davlatlar o‘rtasida tuzilgan ikki tomonlama kelishuvlar va tranzit parvoz huquqlari belgilanadi. Harbiy havo huquqi esa harbiy havo kemalari maqomi va hududni himoya qilish masalalarini o‘z ichiga oladi.

Havo huquqida alohida o‘rin tutuvchi tushunchalardan biri — parvoz “erkinliklari” tizimidir. Birinchi erkinlik — boshqa davlat hududidan qo‘nmasdan o‘tib uchish imkoniyati. Ikkinchi erkinlik — texnik maqsadlar, masalan, yoqilg‘i olish uchun qo‘nish huquqi. Uchinchi va to‘rtinchi erkinliklar o‘z mamlakatingdan boshqa davlatga va aksincha yo‘lovchi tashishni anglatadi. Beshinchi erkinlik esa uchinchi davlatlar o‘rtasida ham yo‘lovchi tashiy olish imkoniyatini beradi.

Yo‘lovchilar huquqlari ham havo huquqining muhim qismini tashkil etadi. Parvoz kechiktirilganda yo‘lovchi kompensatsiya olish, bagaj yo‘qolsa tovon talab qilish, parvozdan voz kechib pulini qaytarib olish va favqulodda vaziyatlarda tibbiy yordam olish huquqlariga ega.

O‘zbekiston Respublikasi ham havo huquqi bo‘yicha xalqaro hamjamiyatning faol a’zosidir. Mamlakat IKAO[75] tashkilotiga a’zo bo‘lib, 60 dan ortiq davlat bilan ikki tomonlama havo kelishuvi imzolangan. “O‘zbekiston havo yo‘llari” milliy aviakompaniyasi faoliyat yuritib, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Urganch va Namangan kabi shaharlarda xalqaro aeroportlar ishlab turibdi.

Havo huquqi — texnologiyalar rivojlanishi, dronlar va zamonaviy aviatsiya yangiliklari bilan birga doimiy o‘zgarib, takomillashib borayotgan huquq sohasidir. U nafaqat davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarni, balki oddiy yo‘lovchining kundalik xavfsizligi va huquqlarini ham himoya qiladi.

Dengiz huquqi. Dengiz huquqi — insoniyatning eng qadimiy huquq sohalaridan biri. Odamlar dengizda savdo qilgan, baliq ovlagan, urush olib

[75] **IKAO** — osmonlar uchun yagona qoidalar kitobini yozadigan va saqlaydigan xalqaro organ.

borgan kunlardan boshlab, dengizda tartib o‘rnatish zarurati tug‘ilgan. Bugungi kunda dengiz huquqi davlatlarning dengiz hududlari, kemalar, dengiz savdosi, resurslar va xalqaro suvlardagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonun-qoidalar majmui sifatida ta’riflanadi.

Dengiz huquqining asosiy va eng muhim hujjati — 1982-yilda qabul qilingan BMT Dengiz Huquqi Konvensiyasi, xalqaro hujjatlar orasida "dengizlar konstitutsiyasi" deb ataladi. Ushbu konvensiya 160 dan ortiq davlat tomonidan ratifikatsiya qilingan bo‘lib, dengiz hududlarining chegaralari, resurslardan foydalanish huquqlari va davlatlarning majburiyatlarini belgilab beradi.

Dengiz huquqida hududlar masalasi alohida o‘rin tutadi. Har bir qirg‘oq davlatining o‘z hududiy suvlari bor — bu chegara qirg‘oqdan 12 dengiz miliga qadar cho‘ziladi va bu masofa ichida davlat to‘liq suverenitetga ega. Undan tashqarida, 24 dengiz miligacha bo‘lgan zona "tutash zona" deyiladi — bu yerda davlat bojxona, sanitariya va muhojirlik qoidalarini qo‘llash huquqiga ega. Keyingi muhim tushuncha — Mutlaq Iqtisodiy Zona, qirg‘oqdan 200 dengiz miligacha bo‘lgan hudud. Bu zonada davlat baliq ovlash, neft qazish va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish bo‘yicha mutlaq huquqqa ega, ammo boshqa davlatlarning kemalari erkin o‘tish imkoniyatiga ega. 200 dengiz milidan naridagi suv esa "ochiq dengiz" hisoblanadi — bu yerda hech bir davlat hukmronlik qila olmaydi, barcha davlatlarning kemalari erkin suzish huquqiga ega.

Dengiz huquqining muhim tamoyillaridan yana biri — "zararsiz o‘tish" huquqi. Bunga ko‘ra, xorijiy davlatlarning tijorat kemalari qirg‘oq davlatining hududiy suvlaridan tinch maqsadlarda, ya’ni portga kirib-chiqmasdan, to‘xtamasdan o‘tish huquqiga ega. Bu tamoyil xalqaro dengiz savdosining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bo‘lib, uning buzilishi jiddiy diplomatik mojarolarga olib kelishi mumkin.

Dengiz huquqi bir necha asosiy tarmoqqa bo‘linadi. Dengiz savdo huquqi — kemalar, yuk tashish shartnomalari, sug‘urta va portlar bilan bog‘liq

munosabatlarni tartibga soladi. Dengiz mehnat huquqi — dengizchilarning ish sharoitlari, maoshi, xavfsizligi va huquqlarini himoya qiladi. Dengiz ekologiya huquqi — dengiz muhitini ifloslanishdan saqlash, neft to‘kilishi va zaharli chiqindilar tashlashni taqiqlash masalalarini qamrab oladi. Dengiz jinoyat huquqi esa qaroqchilik, inson savdosi va narkotik moddalar kontrabandasi kabi dengizda sodir etiladigan jinoyatlarni tartibga soladi.

Qaroqchilik masalasi hozirgi kunda ham dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda. Somaliya qirg‘oqlari, Gvineya ko‘rfazi va Janubi-Sharqiy Osiyo suvlarida qaroqchilik holatlari tez-tez yuz beradi. Dengiz huquqi bo‘yicha xalqaro konvensiyalar qaroqchilikni barcha davlatlar ta’qib qilishi lozim bo‘lgan jinoyat sifatida belgilaydi — ya’ni bu yerda "universal yurisdiksiya" tamoyili qo‘llaniladi, biron-bir davlatga tegishli bo‘lmasa ham, har qanday davlat qaroqchilarni ushlab, sudga tortishi mumkin.

Dengiz resurslaridan foydalanish masalasi ham tobora keskinlashib bormoqda. Dunyo davlatlari bir-birlari bilan baliq ovlash hududlari, dengiz osti neft va gaz konlari, shuningdek dengiz osti ma’danlari uchun kurashmoqda. Janubiy Xitoy dengizidagi mojaro buning eng yorqin namunasi — Xitoy, Vetnam, Filippin, Malayziya va boshqa davlatlar bir-birlari bilan bu dengizning katta qismiga egalik da’vosi bilan chiqmoqda.

UNCLOS[76] okeanlar konstitutsiyasi sifatida e’tirof etiladi. U davlatlarning okean va dengizlarga kirish, ulardan foydalanish hamda ularning resurslarini boshqarish bo‘yicha asosiy huquqlari, majburiyatlari va yurisdiksiyasini belgilab beradi[77].

Endi O‘zbekistonga keladigan bo‘lsak, mamlakatimiz quruqlik o‘rtasida joylashgan — dengizga chiqish yo‘li yo‘q. Bundan ham qizig‘i, O‘zbekiston "ikki

[76] **UNCLOS** — United Nations Convention on the Law of the Sea, ya’ni BMT Dengiz Huquqi Konvensiyasi. Bu hujjat dengiz huquqining “konstitutsiyasi” deb ataladi va bugungi kunda dunyo okeanlarini tartibga soluvchi eng muhim xalqaro shartnoma hisoblanadi.

[77] Ribeiro M. C. C. M., Bastos F. L., Henriksen T. (ed.). Global Challenges and the Law of the Sea. – Springer, 2020. – T. 467.

karra quruqlik qamrab olgan" mamlakatlardan biri, ya’ni qo‘shni davlatlarning ham o‘zlari dengizga chiqish imkoniyatiga ega emas. Shunga qaramay, O‘zbekiston Orol dengizi masalasi tufayli dengiz huquqi bilan bevosita bog‘liq. Orol dengizining qurib borishi ekologik halokat bo‘lib, bu muammoni hal qilishda xalqaro dengiz va ekologiya huquqi normalari qo‘llanilmoqda.

Shuni ta’kidlash joizki, dengiz huquqi — inson tamaddunining eng qadimiy qonuniy tartiblaridan birini o‘zida mujassam etgan sohadir. Dunyo savdosining 90 foizi dengiz orqali amalga oshiriladi, dunyo yuzasining 70 foizini dengizlar egallaydi — shu sababli dengiz huquqi nafaqat qirg‘oq davlatlar, balki butun insoniyat uchun hayotiy ahamiyatga ega bo‘lgan huquq tarmog‘i bo‘lib qoladi.

Kiber huquq. Kiber huquqning shakllanish tarixi XX asrning ikkinchi yarmida kompyuter texnologiyalari va telekommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi bilan bog‘liq. Dastlab elektron hisoblash mashinalari asosan ilmiy va harbiy maqsadlarda qo‘llanilgan bo‘lsa, 1960–1970-yillardan boshlab kompyuterlar davlat boshqaruvi, bank tizimi va tijorat faoliyatiga keng joriy etila boshladi. Shu davrda axborotni avtomatlashtirilgan qayta ishlash jarayonida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlarni tartibga solish zarurati paydo bo‘ldi. Natijada dastlab axborot huquqi, kompyuter huquqi va telekommunikatsiya huquqi kabi yo‘nalishlar shakllanib, keyinchalik ular kiber huquqning nazariy asosiga aylandi.

1980–1990-yillarda Internet Engineering Task Force[78] tomonidan internet texnologiyalarining rivojlantirilishi va World Wide Web[79]ning yaratilishi natijasida internet global kommunikatsiya vositasiga aylandi. Shu bilan birga elektron tijorat, masofaviy bank xizmatlari va onlayn muloqotning ommalashuvi yangi turdagi huquqiy masalalarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa,

[78] **World Wide Web (WWW)** — internet orqali o‘zaro bog‘langan veb-sahifalar va hujjatlar tizimidir. U 1989-yilda Tim Berners-Lee tomonidan CERNda yaratilgan va 1991-yildan ommaga taqdim etilgan.

[79] **Internet Engineering Task Force (IETF)** — internetning texnik standartlarini ishlab chiqadigan xalqaro ochiq tashkilotdir. U 1986-yilda tashkil etilgan bo‘lib, internetning barqaror va xavfsiz ishlashi uchun zarur bo‘lgan asosiy protokollarni ishlab chiqadi va takomillashtiradi.

shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, elektron shartnomalarning yuridik kuchi, mualliflik huquqining internetdagi muhofazasi va kompyuter jinoyatlariga qarshi kurash masalalari davlatlar e’tibor markaziga tushdi. Bu davrda Yevropa Kengashi tomonidan qabul qilingan Budapesht konvensiyasi kiberjinoyatchilikka qarshi kurash bo‘yicha ilk xalqaro huquqiy hujjatlardan biri sifatida katta ahamiyat kasb etdi.

Kiber huquq axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet tarmoqlari va raqamli platformalar orqali yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi zamonaviy huquq tarmog‘idir. Ushbu huquq sohasi raqamli makonda shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo‘lib, axborot xavfsizligi, shaxsga doir ma’lumotlarni muhofaza qilish, elektron tijorat, elektron hujjat aylanishi, intellektual mulk, kiberjinoyatchilik va elektron boshqaruv bilan bog‘liq munosabatlarni qamrab oladi. Kiber huquqning asosiy vazifasi internet va boshqa axborot tizimlaridan foydalanishda qonuniylik, xavfsizlik va javobgarlikni ta’minlashdan iborat.

Kiber huquq – axborotlashtirish, axborot resurslari va axborot tizimlaridan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga hamda himoya qilishga qaratilgan huquq sohasidir[80].

Mazkur huquq tarmog‘i murakkab va ko‘p tarmoqli xususiyatga ega bo‘lib, Konstitutsiyaviy huquq, Fuqarolik huquqi, Ma’muriy huquq, Jinoyat huquqi hamda Xalqaro huquq normalari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Masalan, shaxsiy ma’lumotlarning noqonuniy tarqatilishi fuqarolik-huquqiy javobgarlikni, davlat axborot resurslariga noqonuniy kirish esa jinoyat-huquqiy javobgarlikni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois kiber huquq mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanayotgan bo‘lsa-da, turli huquq tarmoqlarining normalarini o‘zida mujassamlashtirgan kompleks huquqiy institut sifatida namoyon bo‘ladi.

[80] R.R.Shakurov, M.M.Vohidov. Kiber huquq – huquq sohasi sifatida: risola. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi Yuristlar malakasini oshirish markazi, 2022. 3-b.

Kiber huquqning nima ekanligini aniqlab olish yuridik ilmda hamon munozarali masalalardan biri hisoblanadi. Chunki texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib borar ekan, bu soha ham kengayib, chegaralari o‘zgarib boradi. Oddiy qilib aytganda, kiber huquq — bu internet va raqamli texnologiyalar orqali, ya’ni virtual olam doirasida odamlar o‘rtasida paydo bo‘ladigan, o‘zgaradigan yoki tugatiladigan munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy sohadir[81].

Bugungi kunda raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi kiber huquqning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Elektron davlat xizmatlari, onlayn to‘lov tizimlari, sun’iy intellekt, bulutli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng qo‘llanilishi huquqiy tartibga solishning yangi mexanizmlarini talab etadi. Shu nuqtai nazardan, kiber huquq nafaqat mavjud huquqiy munosabatlarni tartibga soladi, balki raqamli jamiyatning barqaror va xavfsiz rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan huquqiy asoslarni yaratadi. Uning rivojlanishi davlatning axborot suverenitetini mustahkamlash, fuqarolarning raqamli huquqlarini himoya qilish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning huquqiy kafolatlarini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

XXI asr boshlaridan boshlab raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat, sun’iy intellekt va bulutli texnologiyalarning rivojlanishi kiber huquqni mustaqil va kompleks huquqiy yo‘nalish sifatida shakllantirdi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Yevropa Ittifoqi va boshqa xalqaro tashkilotlar raqamli huquqlar, axborot xavfsizligi va ma’lumotlarni muhofaza qilish bo‘yicha ko‘plab standart va tavsiyalar ishlab chiqdi. O‘zbekistonda ham LexUZ[82] orqali e’lon qilingan normativ-huquqiy hujjatlar asosida elektron hukumat, shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlik sohalarini tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlar shakllanmoqda. Shu tariqa, kiber huquq zamonaviy

[81] Abdixakimov, I.B. Kiber huquq. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDYU nashriyoti, 2025. 12-b.

[82] **LexUZ** — O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik Ma’lumotlari Milliy Bazasi — O‘zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari joylashtiriladigan rasmiy elektron axborot tizimidir. Ushbu platformada O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, kodekslar, qonunlar, Prezident farmonlari, qarorlari, Vazirlar Mahkamasi hujjatlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning amaldagi matnlari e’lon qilinadi.

axborot jamiyatining ajralmas huquqiy instituti sifatida tarixiy taraqqiyotning mantiqiy mahsuli hisoblanadi.

V. HUQUQ MANBALARI (SHAKLLARI)

Huquq manbalari jamiyat va davlat hayotida juda muhim ahamiyatga ega. Chunki huquq normalari aynan huquq manbalari orqali rasmiy shaklga ega bo‘ladi va amaliyotda qo‘llaniladi. Agar huquq manbalari bo‘lmasa, jamiyatda qanday qoidalar majburiy ekanligi, fuqarolar qanday huquq va majburiyatlarga ega ekani, davlat organlari qanday tartibda faoliyat yuritishi aniq belgilanmagan bo‘lardi. Shu sababli huquq manbalari huquqiy tartibot va qonuniylikni ta’minlashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi.

Huquq manbalari ayni damda huquq shakllari ham deb yuritiladi. Fikrimiz isboti sifatida F. Fatkullin tadqiqotlaridan asos keltirib o‘tsak, u — “huquqning manbai” va “huquqning shakli” iboralari o‘rtasida hech qanday farq ko‘rmaydi, ularni aynan bir ma’noda, sinonim sifatida qo‘llagan[83].

Huquq manbalari orqali davlat jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Masalan, fuqarolarning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlari, davlat organlarining vakolatlari, tashkilotlarning faoliyati, jinoyat va javobgarlik masalalari huquqiy manbalarda belgilab qo‘yiladi. Bu esa jamiyatda tartib-intizom, barqarorlik va adolatni ta’minlashga xizmat qiladi.

Huquq manbalarining yana bir muhim ahamiyati shundaki, ular fuqarolar uchun huquqiy aniqlik yaratadi. Ya’ni har bir shaxs o‘zining huquqlari, erkinliklari va majburiyatlarini bilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Qonunlarda belgilangan normalar asosida inson o‘z manfaatlarini himoya qilishi, davlat organlaridan qonuniy harakat qilishni talab qilishi mumkin. Shu jihatdan huquq manbalari fuqarolarning huquqiy himoyasini ta’minlaydi.

Shuningdek, huquq manbalari davlat organlari faoliyatining huquqiy asosini belgilaydi. Davlat organlari, mansabdor shaxslar va tashkilotlar o‘z faoliyatini qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida amalga

[83] Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права. – Изд. Казан. Ун-та, 1987. – 189–192-betlar.

oshiradi. Bu esa ularning o‘zboshimchalik bilan ish yuritishining oldini oladi. Ya’ni huquq manbalari davlat hokimiyatini qonun doirasida ushlab turuvchi muhim vosita hisoblanadi.

Huquq manbalari sudlar va huquqni qo‘llovchi organlar uchun ham asosiy mezon vazifasini bajaradi. Sudlar nizolarni hal qilishda, huquqbuzarliklarga baho berishda va adolatli qaror chiqarishda aynan huquq manbalariga tayanadi. Shu sababli huquq manbalari huquqni qo‘llash amaliyotida yagona tartib va izchillikni ta’minlaydi.

Umuman olganda, huquq manbalari huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Ular qonun ustuvorligini ta’minlaydi, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qiladi, davlat organlari faoliyatini tartibga soladi hamda jamiyatda adolat, barqarorlik va huquqiy tartibotni mustahkamlaydi. Shu bois huquq manbalari har qanday huquq tizimining poydevori hisoblanadi. Huquq manbalarining quyidagi to‘rt turi mavjud.

Normativ-huquqiy hujjat — bu vakolatli davlat organi yoki mansabdor shaxs tomonidan belgilangan tartibda qabul qilinadigan, umummajburiy huquqiy normalarni o‘z ichiga oladigan rasmiy hujjatdir. U jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, fuqarolar, tashkilotlar va davlat organlarining huquq hamda majburiyatlarini belgilash uchun xizmat qiladi.

Normativ-huquqiy hujjat huquq manbalarining eng muhim va keng tarqalgan shakllaridan biridir. U vakolatli davlat organi yoki mansabdor shaxs tomonidan belgilangan tartibda qabul qilinadigan, umummajburiy huquqiy normalarni o‘z ichiga oladigan rasmiy hujjat hisoblanadi. Bunday hujjatlar orqali davlat jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, fuqarolar, tashkilotlar va davlat organlarining huquq hamda majburiyatlarini belgilaydi.

Normativ-huquqiy hujjatlar davlat organlari tomonidan o‘rnatiladigan yoki ma’qullanadigan, majburiy yurish-turish va xulq-atvor mezonlarini belgilaydigan huquqiy hujjatlarning alohida turidir[84].

Normativ-huquqiy hujjatning asosiy xususiyati shundaki, u individual holatga emas, balki umumiy va takroriy qo‘llaniladigan munosabatlarga qaratiladi. Masalan, qonun, kodeks yoki hukumat qarori bir kishiga emas, balki muayyan doiradagi barcha shaxslarga nisbatan amal qiladi. Shu jihatdan normativ-huquqiy hujjat individual huquqiy hujjatlardan farq qiladi. Individual hujjat aniq bir shaxs yoki holatga nisbatan chiqariladi, normativ-huquqiy hujjat esa umumiy qoidalarni belgilaydi.

Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasida huquq normalari asosan yozma shakldagi normativ-huquqiy hujjatlar orqali ifodalanadi. Bunday hujjatlar davlat tomonidan qabul qilinadi, rasmiy e’lon qilinadi va bajarilishi majburiy hisoblanadi.

Normativ-huquqiy hujjatlarning asosiy belgilaridan biri — unda umumiy xulq-atvor qoidalari belgilanishidir. Ya’ni u faqat bitta shaxsga emas, balki keng doiradagi shaxslar, tashkilotlar yoki davlat organlariga nisbatan qo‘llaniladi. Masalan, Konstitutsiya, qonunlar, kodekslar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va vazirliklarning normativ hujjatlari shular jumlasidandir.

Normativ-huquqiy hujjatlarning iyerarxiyasi O‘zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonunida belgilangan. Ushbu qonunga ko‘ra, normativ-huquqiy hujjatlar o‘zining yuridik kuchiga qarab muayyan tizimni tashkil etadi. Mazkur tizimda eng oliy yuridik kuchga O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi ega bo‘lib, barcha qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar unga muvofiq bo‘lishi shart. Konstitutsiyadan keyingi o‘rinda qonunlar, Oliy Majlis palatalari qarorlari,

[84] Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent. «Adolat», 2018.

Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, vazirlik va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari turadi. Bu iyerarxiya huquqiy tizimda izchillik, qonuniylik va huquqiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Normativ-huquqiy hujjatlar yuridik kuchiga koʻra turlicha boʻladi. Eng yuqori yuridik kuchga Konstitutsiya ega boʻlib, barcha qonunlar va boshqa hujjatlar unga zid boʻlmasligi kerak. Qonunlar Konstitutsiyadan keyingi muhim huquqiy hujjatlar hisoblanadi. Qonunosti hujjatlari esa qonunlarni amalga oshirish va ularning ijrosini ta’minlash maqsadida qabul qilinadi.

Ushbu hujjatlarning ahamiyati shundaki, ular jamiyatda huquqiy tartibot va qonuniylikni ta’minlaydi. Fuqarolar oʻz huquq va majburiyatlarini aynan normativ-huquqiy hujjatlar orqali bilib oladi. Davlat organlari ham oʻz faoliyatini shu hujjatlar asosida olib boradi. Sudlar va huquqni qoʻllovchi organlar nizolarni hal qilishda normativ-huquqiy hujjatlarga tayanadi.

Normativ-huquqiy hujjat huquq normalarini rasmiylashtiruvchi, ularni umummajburiy kuchga ega qiluvchi va jamiyat hayotini tartibga soluvchi asosiy huquqiy vositadir. U huquqiy davlatning shakllanishi, qonun ustuvorligi va fuqarolarning huquqlarini himoya qilishda muhim oʻrin tutadi.

Normativ-huquqiy hujjat quyidagi muhim belgilarga ega:

Birinchidan, u vakolatli subyekt tomonidan qabul qilinadi. Ya’ni har qanday shaxs yoki tashkilot normativ-huquqiy hujjat qabul qila olmaydi. Bunday hujjatni faqat Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan vakolatga ega davlat organlari qabul qiladi. Masalan, Oliy Majlis qonunlar qabul qiladi, Prezident farmon va qarorlar chiqaradi, Vazirlar Mahkamasi qarorlar qabul qiladi, vazirlik va idoralar esa oʻz vakolati doirasida normativ hujjatlar chiqaradi.

Ikkinchidan, normativ-huquqiy hujjat umummajburiy xarakterga ega. Unda belgilangan qoidalar fuqarolar, mansabdor shaxslar, tashkilotlar yoki

davlat organlari tomonidan bajarilishi shart. Ushbu hujjatlarga rioya qilmaslik huquqiy javobgarlikka sabab bo‘lishi mumkin.

Uchinchidan, u huquq normalarini o‘z ichiga oladi. Huquq normasi — bu davlat tomonidan belgilangan yoki tan olingan, bajarilishi majburiy bo‘lgan xulq-atvor qoidasidir. Normativ-huquqiy hujjatning mazmuni aynan ana shunday normalardan iborat bo‘ladi.

To‘rtinchidan, normativ-huquqiy hujjat rasmiy shaklda qabul qilinadi. U belgilangan tartibda ishlab chiqiladi, muhokama qilinadi, ekspertizadan o‘tkaziladi, qabul qilinadi va rasmiy e’lon qilinadi. Rasmiy e’lon qilinmagan normativ-huquqiy hujjat, odatda, fuqarolar va tashkilotlar uchun majburiy kuchga ega bo‘lmaydi.

Beshinchidan, normativ-huquqiy hujjat muayyan yuridik kuchga ega. Uning yuridik kuchi uni qabul qilgan organning maqomi, vakolati va hujjat turiga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, Konstitutsiya eng oliy yuridik kuchga ega, qonunlar undan keyingi o‘rinda turadi, qonunosti hujjatlari esa qonunlarga muvofiq bo‘lishi kerak.

Normativ-huquqiy hujjat eng avvalo roman-german huquq oilasi, ya’ni kontinental huquq tizimi uchun xos bo‘lgan asosiy huquq manbasidir. Bu huquq oilasi tarixan Rim huquqi, kodifikatsiya an’analari va yozma qonunchilikka asoslangan. Ushbu tizimda huquqning asosiy manbasi sifatida qonunlar, kodekslar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar tan olinadi.

Roman-german huquq oilasida sudlar, odatda, huquq yaratmaydi, balki mavjud qonunlarni qo‘llaydi va sharhlaydi. Albatta, sud amaliyoti muhim ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin, lekin u anglo-sakson huquq tizimidagi kabi asosiy huquq manbasi sifatida qaralmaydi. Shu sababli kontinental huquq tizimida qonun chiqaruvchi organ tomonidan qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar huquqiy tartibga solishning markaziy vositasi hisoblanadi.

Normativ-huquqiy hujjatlar jamiyat va davlat hayotida juda katta ahamiyatga ega. Ular, avvalo, huquqiy aniqlikni ta’minlaydi. Ya’ni fuqarolar,

tashkilotlar va davlat organlari qanday huquq va majburiyatlarga ega ekanini yozma hujjatlar orqali bilib oladi. Bu esa huquqiy munosabatlarda barqarorlik va oldindan bilish imkoniyatini yaratadi.

Ikkinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar qonuniylik va huquqiy tartibotni ta’minlaydi. Davlat organlari o‘z faoliyatini qonunlar va boshqa normativ hujjatlar asosida olib boradi. Bu esa mansabdor shaxslarning o‘zboshimchalik bilan ish yuritishining oldini oladi.

Uchinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish vositasi hisoblanadi. Fuqaro o‘z huquqlari buzilgan taqdirda, aynan qonun va boshqa normativ hujjatlarga tayanib, sudga yoki boshqa vakolatli organga murojaat qilishi mumkin.

To‘rtinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar huquqiy tizimning izchilligini ta’minlaydi. Hujjatlarning iyerarxiyasi mavjud bo‘lgani uchun quyi turuvchi hujjatlar yuqori turuvchi hujjatlarga zid bo‘lmasligi kerak. Bu esa huquqiy tizimda tartib va barqarorlikni mustahkamlaydi.

Beshinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar davlat siyosatini amalga oshirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, iqtisodiy islohotlar, ijtimoiy himoya, ta’lim, sog‘liqni saqlash, ekologiya, korrupsiyaga qarshi kurash va boshqa sohalardagi davlat siyosati aynan qonunlar va boshqa normativ hujjatlar orqali hayotga tatbiq etiladi.

Normativ-huquqiy hujjat huquq normalarining rasmiy yozma shaklda ifodalanishidir. U davlat tomonidan qabul qilinadi, umummajburiy kuchga ega bo‘ladi va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Normativ-huquqiy hujjat, ayniqsa, roman-german huquq oilasiga mansub davlatlarda huquqning asosiy manbasi hisoblanadi. Fransiya, Germaniya, Italiya, Ispaniya, Rossiya, O‘zbekiston va boshqa ko‘plab davlatlarda huquqiy tartibga solishning asosiy vositasi aynan qonunlar, kodekslar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlardir.

Huquqiy odat — bu uzoq vaqt davomida jamiyatda takrorlanib kelgan, odamlar tomonidan odatiy qoida sifatida qabul qilingan va davlat tomonidan tan olingan xulq-atvor qoidasidir. Ya’ni har qanday urf-odat huquqiy odat bo‘la olmaydi. Odat huquqiy kuchga ega bo‘lishi uchun u davlat tomonidan e’tirof etilishi yoki huquqni qo‘llash amaliyotida tan olinishi kerak.

Huquqiy odat huquq manbalarining eng qadimgi shakllaridan biri hisoblanadi. Qadimgi jamiyatlarda yozma qonunlar hali shakllanmagan davrlarda ijtimoiy munosabatlar asosan urf-odatlar, an’analar va jamoa tomonidan qabul qilingan qoidalar orqali tartibga solingan. Keyinchalik davlat paydo bo‘lishi bilan ayrim odatlar davlat tomonidan tan olinib, majburiy huquqiy qoidaga aylangan.

Huquqiy odat huquq manbai sifatida jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda hozirgi zamon davlatlarida unchalik katta o‘ringa ega emas va ayni vaqtda o‘zining ijtimoiy ahamiyatini yo‘qotmoqda. Huquqiy odat hozirgi vaqtda, asosan yer, meros, nikoh va oilaviy munosabatlarni tartibga solishda Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining ayrim davlatlarida qisman qo‘llanilmoqda[85].

Huquqiy odatning asosiy belgisi shundaki, u uzoq vaqt davomida muntazam ravishda qo‘llanadi va jamiyat a’zolari tomonidan majburiy qoida sifatida qabul qilinadi. Biroq uning oddiy ijtimoiy odatdan farqi shundaki, huquqiy odat davlat tomonidan himoya qilinadi. Agar shaxs huquqiy odat talablarini buzsa, unga nisbatan huquqiy ta’sir chorasi qo‘llanishi mumkin.

Huquqiy odat ko‘proq yozma qonunchilik yetarli darajada rivojlanmagan yoki an’anaviy munosabatlar kuchli saqlanib qolgan jamiyatlarda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Masalan, qadimgi davlatlarda yer, mulk, oila, meros va savdo munosabatlari ko‘pincha odat normalari asosida tartibga solingan.

[85] Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent. «Adolat», 2018.

Hozirgi davrda ham ayrim davlatlarda, ayniqsa odat huquqi kuchli bo‘lgan hududlarda, urf-odatlar huquq manbasi sifatida qo‘llaniladi.

Huquqiy odatning ahamiyati shundaki, u jamiyat hayotida uzoq vaqt davomida shakllangan tajriba va an’analarni huquqiy tartibga solishga jalb etadi. Ba’zan qonunlarda aniq tartib belgilanmagan hollarda huquqiy odat yordamchi manba sifatida qo‘llanishi mumkin. Shu orqali u huquqiy bo‘shliqlarni to‘ldirishga, ijtimoiy munosabatlarni adolatli va hayotiy asosda tartibga solishga xizmat qiladi.

Biroq zamonaviy huquqiy tizimlarda huquqiy odatning o‘rni turlicha. Roman-german huquq oilasiga mansub davlatlarda asosiy huquq manbasi normativ-huquqiy hujjatlar bo‘lgani sababli huquqiy odat ikkinchi darajali yoki yordamchi manba sifatida qaraladi. Anglo-sakson huquq tizimida esa sud amaliyoti va pretsedenti muhimroq o‘rin tutadi. Diniy va an’anaviy huquq tizimlarida esa odat normalari ayrim hollarda katta ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Huquqiy odat jamiyatda uzoq vaqt davomida shakllangan va davlat tomonidan tan olingan xulq-atvor qoidasidir. U huquq manbalarining tarixan eng qadimgi shakllaridan biri bo‘lib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda muhim rol o‘ynagan. Bugungi kunda esa huquqiy odat ko‘proq yordamchi huquq manbasi sifatida amal qiladi va qonunchilikda bevosita tartibga solinmagan ayrim munosabatlarni hal etishda qo‘llanishi mumkin. Huquqiy odatga quyidagicha misollar keltirishimiz mumkin.

Fuqarolik huquqida ayrim hollarda tomonlar o‘rtasidagi munosabatlar qonunda yoki shartnomada aniq belgilanmagan bo‘lsa, ish muomalasi odatlari e’tiborga olinishi mumkin. Masalan, tadbirkorlik, savdo, xizmat ko‘rsatish yoki shartnoma munosabatlarida muayyan sohada uzoq vaqt davomida shakllangan va keng qo‘llanib kelayotgan qoidalar mavjud bo‘lsa, ular nizoni hal qilishda yordamchi mezon bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Bozorda yoki savdo munosabatlarida tovarni yetkazib berish, hisob-kitob qilish, xizmatni bajarish

tartibi bo‘yicha shakllangan odatiy amaliyotlar ayrim hollarda huquqiy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Mahalliy urf-odatlarning oilaviy munosabatlarda e’tiborga olinishi O‘zbek jamiyatida oila, nikoh, qarindoshlik, to‘y, marosim va meros bilan bog‘liq ko‘plab urf-odatlar mavjud. Ularning hammasi huquqiy odat hisoblanmaydi. Lekin ayrim hollarda urf-odatlar qonunga zid bo‘lmasa va shaxslarning huquqlarini buzmasa, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda e’tiborga olinishi mumkin.

Masalan, oilaviy marosimlarda ota-onaning roziligi, qarindoshlar o‘rtasidagi kelishuv, mahalla ishtirokida murosaga kelish kabi holatlar huquqiy qaror o‘rnini bosmaydi, ammo nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilishda ijtimoiy-amaliy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Mahalla institutida shakllangan odatlar O‘zbekistonda mahalla ijtimoiy hayotda muhim o‘rin tutadi. Mahallada qo‘ni-qo‘shnichilik, o‘zaro yordam, oilaviy nizolarni murosaga keltirish, marosimlarni tartib bilan o‘tkazish kabi odatlar shakllangan. Bu odatlar bevosita qonun o‘rnini bosmaydi, lekin mahalla faoliyatida ijtimoiy tartibni saqlash va nizolarni oldini olishda muhim rol o‘ynaydi.

Masalan, mahalla oqsoqollari yoki faollari oilaviy kelishmovchiliklarni sudgacha murosaga keltirishda ishtirok etishi mumkin. Bu holat huquqiy odatga yaqin ijtimoiy-huquqiy amaliyot sifatida baholanishi mumkin.

Savdo va tadbirkorlikdagi odatlar Tadbirkorlik faoliyatida ayrim munosabatlar yozma shartnomada to‘liq ko‘rsatilmagan bo‘lishi mumkin. Bunday holatda tomonlar o‘rtasida avvaldan shakllangan ish yuritish tartibi yoki sohada umumiy qabul qilingan odatlar e’tiborga olinadi.

Agar bu odatlar qonunga zid bo‘lmasa, ular shartnoma mazmunini tushunishda yoki nizoni hal qilishda yordamchi ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Nikoh va oilaviy marosimlar bilan bog‘liq odatlar O‘zbekistonda nikoh davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgandagina yuridik kuchga ega bo‘ladi. Shunga qaramay, unashtiruv, to‘y, fotiha, kelin salom, maslahat oshi kabi urf-odatlar jamiyatda keng tarqalgan. Bularning o‘zi huquqiy majburiyat tug‘dirmaydi, lekin ayrim oilaviy munosabatlarda ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Masalan, to‘y xarajatlari, sovg‘alar yoki kelishuvlar bo‘yicha nizo yuzaga kelganda, sud yoki taraflar ayrim hollarda real vaziyatni baholashda mahalliy odatlarni hisobga olishi mumkin. Lekin bu odatlar qonunga, ayollar va bolalar huquqlariga yoki shaxs erkinligiga zid bo‘lsa, huquqiy kuchga ega bo‘lmaydi.

Huquqiy odat barcha huquq tizimlarida bir xil ahamiyatga ega emas. Ba’zi huquq oilalarida u asosiy manba bo‘lsa, ayrimlarida faqat yordamchi yoki qo‘shimcha manba sifatida qo‘llaniladi.

Huquqiy odat eng avvalo odat huquqi tizimlarida asosiy huquq manbasi hisoblanadi. Bunday tizimlarda huquqiy tartibga solish yozma qonunlardan ko‘ra ko‘proq avloddan-avlodga o‘tib kelgan urf-odatlar, an’analar va jamoa tomonidan tan olingan qoidalarga tayanadi. Odat huquqi ayniqsa Afrika, Osiyo va Okeaniyaning ayrim hududlarida tarixan katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Masalan, ayrim Afrika davlatlarida mahalliy jamoalar, qabilalar yoki etnik guruhlar o‘rtasidagi oilaviy, meros, yer va mulk munosabatlari ko‘p hollarda odat huquqi asosida tartibga solingan.

An’anaviy yoki odat huquqi oilasida huquqiy odat jamiyat hayotining tabiiy tartibga soluvchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu tizimlarda odat normalari yozma shaklda bo‘lmasligi ham mumkin, lekin ular jamoa ongida majburiy qoida sifatida qabul qilinadi. Davlat yoki mahalliy hokimiyat bunday odatlarni tan olgan taqdirda, ular huquqiy kuchga ega bo‘ladi.

Huquqiy odat diniy huquq tizimlarida ham muhim o‘rin tutishi mumkin. Masalan, islom huquqida urf-odatlar ayrim hollarda huquqiy masalalarni hal qilishda e’tiborga olinadi. Bunda odat diniy qoidalarga zid bo‘lmasligi kerak. Islom huquqida “urf” tushunchasi mavjud bo‘lib, u jamiyatda shakllangan odat

va amaliyotlarni anglatadi. Agar urf shariat qoidalariga zid kelmasa, ayrim masalalarda yordamchi huquqiy asos sifatida qo‘llanilishi mumkin. Shuningdek, boshqa diniy-huquqiy tizimlarda ham mahalliy an’analar va odatlar muayyan darajada huquqiy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Roman-german huquq oilasida esa huquqiy odat asosiy manba emas, balki yordamchi manba sifatida qaraladi. Bu huquq oilasida asosiy o‘rinni normativ-huquqiy hujjatlar, ya’ni Konstitutsiya, qonunlar, kodekslar va boshqa yozma hujjatlar egallaydi. Shunga qaramay, ayrim hollarda qonunda to‘g‘ridan-to‘g‘ri tartib belgilanmagan bo‘lsa yoki qonun odatga havola qilsa, huquqiy odat qo‘llanilishi mumkin. Masalan, fuqarolik, savdo yoki xalqaro xususiy huquq munosabatlarida odat normalari yordamchi manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

Anglo-sakson huquq oilasida ham huquqiy odat tarixan muhim rol o‘ynagan. Common law tizimining dastlabki shakllanishida mahalliy odatlar va sud amaliyoti katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Biroq hozirgi davrda bu tizimda asosiy manbalardan biri sud pretsedenti hisoblanadi. Shunga qaramay, ayrim odatlar, ayniqsa konstitutsiyaviy odatlar, parlament amaliyoti yoki savdo odatlari huquqiy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, Buyuk Britaniya huquq tizimida yozilmagan konstitutsiyaviy odatlar davlat boshqaruvida muhim rol o‘ynaydi.

Aralash huquqiy tizimlarda esa huquqiy odat boshqa huquq manbalari bilan birgalikda amal qiladi. Bunday davlatlarda roman-german huquqi, common law, diniy huquq va odat huquqi elementlari birgalikda uchrashi mumkin. Masalan, ayrim Afrika va Osiyo davlatlarida davlat qonunchiligi bilan bir qatorda mahalliy odat huquqi ham oilaviy, meros yoki yer munosabatlarida qo‘llaniladi.

Umuman olganda, huquqiy odat odat huquqi tizimlarida asosiy manba, diniy va aralash huquq tizimlarida muhim yoki qo‘shimcha manba, roman-german va anglo-sakson huquq oilalarida esa asosan yordamchi manba sifatida

amal qiladi. Zamonaviy davlatlarda huquqiy odatning qo‘llanish doirasi ko‘pincha qonun bilan belgilanadi. Ya’ni odat huquqiy kuchga ega bo‘lishi uchun u davlat tomonidan tan olinishi, qonunga zid bo‘lmasligi va jamiyatda barqaror qoida sifatida shakllangan bo‘lishi lozim.

Huquqiy (yuridik) pretsedent — bu sud yoki ma’muriy organ tomonidan muayyan ish yuzasidan qabul qilingan qarorning keyinchalik mazmunan o‘xshash ishlarni hal qilishda asos yoki namuna sifatida qo‘llanilishidir. Boshqacha aytganda, oldin chiqarilgan qaror keyingi shunga o‘xshash ishlar uchun huquqiy yo‘l-yo‘riq vazifasini bajaradi.

Yuridik pretsedent huquq manbalaridan biri hisoblanadi. U ayniqsa anglo-sakson huquq oilasi tizimiga mansub davlatlarda muhim o‘rin tutadi. Bu tizimda sudlar faqat mavjud qonunlarni qo‘llabgina qolmay, balki o‘z qarorlari orqali huquqiy qoidalarni shakllantirishda ham ishtirok etadi. Shu sababli sud qarorlari keyingi sudlar uchun majburiy yoki yo‘naltiruvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Yuridik pretsedent deganda ma’muriy organ yoki sud tomonidan muayyan ish yuzasidan chiqarilgan qarorning keyinchalik mazmunan o‘xshash ishlarni hal etishda asos yoki namuna sifatida qo‘llanilishi tushuniladi. Ya’ni avvalgi qaror kelgusida shunga o‘xshash vaziyatlarda huquqiy yo‘l-yo‘riq vazifasini bajaradi.

Yuridik pretsedent mazmuniga ko‘ra ikki asosiy turga ajratiladi: *ma’muriy pretsedent* va *sud pretsedenti.*

Ma’muriy pretsedent — bu ma’muriy organ tomonidan boshqaruv sohasidagi muayyan masala bo‘yicha qabul qilingan qarorning keyinchalik xuddi shunga o‘xshash holatlarni hal qilishda asos sifatida foydalanilishidir. Bunda ma’muriyatning oldingi qarori kelgusidagi boshqaruv amaliyoti uchun muayyan namunaviy ahamiyat kasb etadi.

Sud pretsedenti esa sud organi tomonidan aniq bir ish bo‘yicha chiqarilgan qarorning keyinchalik o‘xshash ishlarni ko‘rib chiqishda namuna sifatida

qo‘llanishini anglatadi. Bunday holatda sudning avvalgi qarori keyingi sud ishlari uchun huquqiy mezon yoki yo‘nalish bo‘lib xizmat qiladi[86].

Yuridik pretsedentning asosiy mohiyati shundaki, biror ish bo‘yicha chiqarilgan qaror keyinchalik xuddi shunga o‘xshash holatlarda qo‘llaniladi. Masalan, sud muayyan nizoni hal qilishda ma’lum huquqiy xulosaga kelsa, keyingi sudlar o‘xshash ishlarni ko‘rishda shu xulosaga tayanishi mumkin. Bu huquqni qo‘llashda barqarorlik, izchillik va tenglikni ta’minlaydi.

Yuridik pretsedentning muhim belgilaridan biri — u aniq bir ish bo‘yicha qabul qilingan qarorga asoslanadi. Biroq bu qaror keyinchalik umumiy ahamiyat kasb etadi va o‘xshash holatlar uchun huquqiy mezonga aylanadi. Shu sababli pretsedent individual qaror bilan umumiy huquqiy qoida o‘rtasidagi bog‘lovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Yuridik pretsedentning afzalliklari ham mavjud. Birinchidan, u sud amaliyotida bir xillikni ta’minlaydi. Ikkinchidan, qonunda aniq tartib belgilanmagan hollarda huquqiy bo‘shliqni to‘ldirishga yordam beradi. Uchinchidan, huquqni hayotiy vaziyatlarga moslashtirish imkonini beradi. Chunki sudlar real nizolarni ko‘rib chiqish orqali huquqiy qoidalarni amaliyotga yaqinlashtiradi.

Shu bilan birga, yuridik pretsedentning ayrim kamchiliklari ham bor. Masalan, sud qarorlarining ko‘pligi huquqni tushunishni murakkablashtirishi mumkin. Bundan tashqari, pretsedentga haddan tashqari bog‘lanib qolish huquqiy tizimning moslashuvchanligini kamaytirishi ehtimoli bor. Shuning uchun pretsedent tizimida yuqori sudlarning qarorlari alohida ahamiyatga ega bo‘ladi.

Roman-german huquq oilasiga mansub davlatlarda esa yuridik pretsedent asosiy huquq manbasi sifatida tan olinmaydi. Bu tizimda asosiy manba normativ-huquqiy hujjatlar, ya’ni qonunlar va kodekslar hisoblanadi. Sudlar,

[86] Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent. «Adolat», 2018.

odatda, huquq yaratmaydi, balki mavjud qonunlarni qo‘llaydi va sharhlaydi. Shunga qaramay, sud amaliyoti bunday davlatlarda ham huquqni qo‘llashda muhim yo‘naltiruvchi ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida ham yuridik pretsedent asosiy huquq manbasi hisoblanmaydi. O‘zbekiston huquq tizimida asosiy manba normativ-huquqiy hujjatlardir. Sud qarorlari, odatda, faqat muayyan ish bo‘yicha majburiy kuchga ega bo‘ladi. Biroq Oliy sud Plenumi qarorlari va sud amaliyoti huquqni bir xilda qo‘llashda muhim tushuntiruvchi va yo‘naltiruvchi vazifani bajaradi.

Yuridik pretsedent sud yoki ma’muriy organ tomonidan chiqarilgan qarorning keyingi o‘xshash ishlar uchun namuna sifatida qo‘llanishidir. U ayniqsa anglo-sakson huquq oilasida asosiy huquq manbalaridan biri hisoblanadi. Roman-german huquq tizimida esa pretsedent asosiy manba emas, balki sud amaliyoti shaklida yordamchi va izohlovchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Yevropa qonunchiligi hamda roman-german huquqiy tizimiga kiruvchi davlatlarda sud amaliyoti, odatda, mustaqil huquq shakli sifatida e’tirof etilmaydi. Bunday tizimlarda asosiy huquq manbasi yozma qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar hisoblanadi.

Xalqaro shartnoma bu davlatlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasida tuziladigan, ularning huquq va majburiyatlarini belgilaydigan yozma kelishuvdir. U xalqaro huquqning eng muhim va keng tarqalgan manbalaridan biri hisoblanadi. Xalqaro shartnomalar orqali davlatlar o‘zaro hamkorlik, xavfsizlik, savdo, inson huquqlari, ekologiya, diplomatik munosabatlar va boshqa ko‘plab sohalardagi munosabatlarni tartibga soladi.

Xalqaro shartnoma huquq manbasi sifatida alohida ahamiyatga ega, chunki u davlatlarning roziligi asosida vujudga keladi. Ya’ni hech bir davlat xalqaro shartnomaga majburan qo‘shilmaydi. Davlat shartnomani imzolash, ratifikatsiya qilish yoki unga qo‘shilish orqali undagi qoidalarni bajarish

majburiyatini oladi. Shu sababli xalqaro shartnoma xalqaro huquqda majburiy kuchga ega bo‘lgan normativ asos hisoblanadi.

Xalqaro shartnomalar ikki tomonlama yoki ko‘p tomonlama bo‘lishi mumkin. Ikki tomonlama shartnoma ikki davlat yoki ikki xalqaro subyekt o‘rtasida tuziladi. Masalan, ikki davlat o‘rtasidagi savdo, investitsiya yoki chegara masalalariga oid bitimlar shular jumlasidandir. Ko‘p tomonlama shartnomalar esa uch yoki undan ortiq davlatlar ishtirokida tuziladi. Bunday shartnomalar odatda umumiy xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan masalalarni tartibga soladi. Masalan, inson huquqlari, ekologiya, xalqaro xavfsizlik yoki dengiz huquqi bo‘yicha konvensiyalar ko‘p tomonlama shartnomalarga kiradi.

Xalqaro shartnomalarning huquq manbasi sifatidagi o‘rni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xalqaro sudi Statutining 38-moddasida ham ko‘rsatilgan. Unda xalqaro konvensiyalar xalqaro huquq normalarini aniqlashda asosiy manbalardan biri sifatida e’tirof etilgan. Bundan tashqari, 1969-yilgi Xalqaro shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi xalqaro shartnomalarni tuzish, kuchga kirishi, bajarilishi, talqin qilinishi va bekor qilinishi bilan bog‘liq asosiy qoidalarni belgilaydi.

Xalqaro shartnomalarning eng muhim tamoyillaridan biri — “pacta sunt servanda”, ya’ni “shartnomalar bajarilishi shart” tamoyilidir. Bu tamoyilga ko‘ra, har bir davlat o‘zi ishtirokchi bo‘lgan xalqaro shartnomani vijdonan bajarishi kerak. Davlat o‘z ichki qonunchiligidagi qoidalarni xalqaro shartnomani bajarmaslik uchun bahona sifatida ko‘rsata olmaydi. Bu xalqaro shartnomalarning barqarorligi va ishonchliligini ta’minlaydi.

Xalqaro huquq amaliyotida davlatlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi kelishuvlar turli nomlar bilan yuritiladi. Ular shartnoma, bitim, konvensiya, pakt, protokol, memorandum, deklaratsiya, nizom, xartiya, statut yoki kelishuv deb atalishi mumkin. Ushbu nomlar hujjatning mazmuni, tartibga solish sohasi, ishtirokchilari va huquqiy ahamiyatiga qarab qo‘llaniladi. Biroq xalqaro

huquqda eng muhim jihat hujjatning nomi emas, balki uning mazmuni va tomonlar uchun huquqiy majburiyatlar keltirib chiqarishidir.

Shartnoma xalqaro huquq subyektlari oʻrtasida tuziladigan eng umumiy va keng qoʻllaniladigan hujjat hisoblanadi. U davlatlar yoki xalqaro tashkilotlarning oʻzaro huquq va majburiyatlarini belgilaydi.

Bitim esa odatda muayyan soha yoki aniq masala yuzasidan tuziladi. Masalan, savdo, transport, investitsiya, madaniy yoki ilmiy-texnikaviy hamkorlikka oid bitimlar shular jumlasidandir.

Konvensiya koʻpincha koʻp tomonlama xalqaro hujjat boʻlib, muayyan sohada umumiy xalqaro qoidalarni belgilaydi. Inson huquqlari, diplomatik munosabatlar, ekologiya yoki dengiz huquqiga oid konvensiyalar bunga misol boʻla oladi.

Pakt odatda muhim siyosiy yoki inson huquqlariga oid xalqaro majburiyatlarni ifodalovchi hujjatdir. Masalan, fuqarolik va siyosiy huquqlar yoki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar toʻgʻrisidagi xalqaro paktlar inson huquqlari sohasida katta ahamiyatga ega.

Protokol esa koʻpincha mavjud shartnoma yoki konvensiyani toʻldirish, aniqlashtirish yoki unga qoʻshimcha majburiyatlar kiritish uchun qabul qilinadi. Masalan, ayrim konvensiyalarga qoʻshimcha protokollar qabul qilinib, ularning qoʻllanish doirasi kengaytiriladi.

Memorandum tomonlarning muayyan masala boʻyicha oʻzaro anglashuvi, niyatlari yoki hamkorlik yoʻnalishlarini ifodalaydi. U baʼzan huquqiy majburiyat tugʻdirishi mumkin, baʼzan esa koʻproq siyosiy yoki tashkiliy kelishuv sifatida qaraladi.

Deklaratsiya esa davlatlar yoki xalqaro tashkilotlarning muhim prinsiplar, maqsadlar yoki siyosiy-huquqiy pozitsiyalarni eʼlon qiluvchi hujjatidir. Deklaratsiyalar har doim ham majburiy kuchga ega boʻlmasligi mumkin, ammo ular xalqaro huquq rivojiga katta taʼsir koʻrsatadi.

Nizom, xartiya va statut kabi hujjatlar koʻproq xalqaro tashkilotlar, sudlar yoki organlarning tuzilishi, vakolatlari va faoliyat tartibini belgilash uchun ishlatiladi. Masalan, *xartiya* xalqaro tashkilotning asosiy maqsad va prinsiplarini belgilovchi ta’sis hujjati boʻlishi mumkin. *Statut* esa xalqaro sud yoki tribunalning maqomi, yurisdiksiyasi va ish yuritish tartibini belgilaydi. *Kelishuv* esa tomonlarning muayyan masala yuzasidan oʻzaro roziligini bildiruvchi hujjat boʻlib, u amaliy, texnik yoki tashkiliy masalalarni tartibga solishi mumkin.

Umuman olganda, xalqaro hujjatlarning nomlanishi turlicha boʻlsa-da, ularning barchasi xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solishga xizmat qiladi. Ular davlatlar oʻrtasida hamkorlikni rivojlantirish, nizolarni tinch yoʻl bilan hal etish, xalqaro xavfsizlikni ta’minlash, inson huquqlarini himoya qilish, iqtisodiy va madaniy aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli xalqaro shartnomalar va boshqa xalqaro kelishuvlar xalqaro huquqning asosiy manbalaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Milliy huquq tizimida xalqaro shartnomalarning oʻrni har bir davlatning Konstitutsiyasi va qonunchiligiga bogʻliq. Ayrim davlatlarda xalqaro shartnomalar bevosita milliy huquq tizimining tarkibiy qismi sifatida amal qiladi. Boshqa davlatlarda esa xalqaro shartnoma qoidalari ichki qonunchilikka implementatsiya qilingandan keyingina qoʻllaniladi. Shunga qaramay, koʻplab davlatlarda xalqaro shartnomalar milliy qonunchilikka nisbatan muhim ustuvorlikka ega boʻlishi mumkin.

Oʻzbekiston Respublikasida ham xalqaro shartnomalar muhim huquq manbasi hisoblanadi. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mamlakatning xalqaro huquqning umume’tirof etilgan prinsiplari va normalariga asoslanishi belgilangan. Shuningdek, Oʻzbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari milliy huquqiy tizimda muhim oʻrin tutadi. Agar xalqaro shartnomada Oʻzbekiston Respublikasining

qonunchiligida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, odatda xalqaro shartnoma qoidalari qo‘llaniladi.

Xalqaro shartnomalar milliy qonunchilikni rivojlantirishga ham ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, inson huquqlari, bolalar huquqlari, ayollar huquqlari, korrupsiyaga qarshi kurash, ekologik xavfsizlik, mehnat munosabatlari va xalqaro savdo sohalarida qabul qilingan xalqaro shartnomalar davlatlarning ichki qonunchiligini takomillashtirishga xizmat qiladi. Davlat xalqaro majburiyatlarni bajarar ekan, o‘z qonunlarini xalqaro standartlarga moslashtiradi.

Xalqaro shartnomalarning ahamiyati shundaki, ular davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarda huquqiy aniqlik va barqarorlik yaratadi. Ular xalqaro hamkorlikni mustahkamlaydi, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilishga yordam beradi, davlatlarning huquq va majburiyatlarini aniq belgilaydi. Shu bilan birga, xalqaro shartnomalar global muammolarni hal qilishda ham muhim vosita hisoblanadi. Masalan, iqlim o‘zgarishi, xalqaro terrorizm, transmilliy jinoyatchilik, migratsiya, dengiz va kosmosdan foydalanish kabi masalalar xalqaro shartnomalar orqali tartibga solinadi.

Mashhur xalqaro shartnomalar xalqaro huquq tizimining shakllanishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ular davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solish, xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta’minlash, inson huquqlarini himoya qilish, ekologik muammolarni hal etish, qurolsizlanish, diplomatik aloqalar, xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash hamda madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish kabi sohalarda asosiy huquqiy poydevor vazifasini bajaradi.

Eng muhim xalqaro hujjatlardan biri BMT Ustavi hisoblanadi. 1945-yilda qabul qilingan ushbu hujjat Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta’sis hujjati bo‘lib, xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash, davlatlar o‘rtasida do‘stona munosabatlarni rivojlantirish hamda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish kabi

asosiy maqsadlarni belgilaydi. BMT Ustavi hozirgi xalqaro huquq tizimining markaziy hujjatlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Xalqaro gumanitar huquq sohasida esa 1949-yilgi Jeneva konvensiyalari alohida ahamiyatga ega. Ushbu konvensiyalar urush va qurolli mojarolar vaqtida insonlarni himoya qilishga qaratilgan bo‘lib, yaradorlar, harbiy asirlar, tinch aholi va urushdan jabrlangan shaxslarning huquqiy himoyasini belgilaydi. Shu sababli Jeneva konvensiyalari zamonaviy xalqaro gumanitar huquqning asosiy tayanchi hisoblanadi.

Xalqaro shartnomalar huquqining umumiy qoidalarini belgilovchi eng muhim hujjatlardan biri 1969-yilgi Xalqaro shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasidir. Ushbu konvensiya xalqaro shartnomalarni tuzish, talqin qilish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish tartibini belgilaydi. Shu bois u ko‘pincha “shartnomalar haqidagi shartnoma” deb ataladi. Diplomatik munosabatlar sohasida esa 1961-yilgi Diplomatik munosabatlar to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi muhim o‘rin tutadi. U elchixonalar faoliyati, diplomatlarning immunitet va imtiyozlari hamda davlatlar o‘rtasidagi diplomatik aloqalarning asosiy qoidalarini tartibga soladi.

Inson huquqlari sohasida bir qator xalqaro shartnomalar alohida ahamiyatga ega. Jumladan, 1989-yilgi Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya bolalarning yashash, rivojlanish, ta’lim olish, sog‘liqni saqlash, zo‘ravonlikdan himoyalanish va o‘z fikrini bildirish huquqlarini mustahkamlaydi. Shuningdek, 1966-yilgi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt insonning yashash huquqi, shaxsiy daxlsizlik, adolatli sudlov, fikr, vijdon, din, so‘z va yig‘ilish erkinligini kafolatlaydi. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt esa mehnat qilish, ta’lim olish, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta’minot va madaniy hayotda ishtirok etish huquqlarini belgilaydi. Mazkur ikki pakt xalqaro inson huquqlari tizimining asosiy hujjatlari hisoblanadi.

Dengiz huquqi sohasida 1982-yilgi Dengiz huquqi bo‘yicha BMT konvensiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. U dengiz hududlari, hududiy dengiz, eksklyuziv iqtisodiy zona, kontinental shelf, ochiq dengiz, dengiz resurslaridan foydalanish va dengiz muhitini muhofaza qilish masalalarini tartibga soladi. Shu sababli ushbu konvensiya ko‘pincha “dengizlar konstitutsiyasi” deb ham yuritiladi.

Ekologiya va iqlim o‘zgarishi sohasida 1997-yilgi Kioto protokoli hamda 2015-yilgi Parij bitimi alohida o‘rin tutadi. Kioto protokoli rivojlangan davlatlar zimmasiga issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish bo‘yicha majburiyatlar yuklagan bo‘lsa, Parij bitimi global isish darajasini cheklash va davlatlarni iqlim o‘zgarishiga qarshi birgalikda harakat qilishga undaydi. Bu hujjatlar xalqaro ekologik huquqning muhim manbalari hisoblanadi.

Xalqaro xavfsizlik va qurolsizlanish sohasida 1968-yilgi Yadro qurolini tarqatmaslik to‘g‘risidagi shartnoma hamda 1992-yilgi Kimyoviy qurollarni taqiqlash konvensiyasi muhim ahamiyatga ega. Yadro qurolini tarqatmaslik to‘g‘risidagi shartnoma yadroviy qurollarning tarqalishini cheklash, yadroviy qurolsizlanish va atom energiyasidan tinch maqsadlarda foydalanishni rag‘batlantirishga qaratilgan. Kimyoviy qurollarni taqiqlash konvensiyasi esa kimyoviy qurollarni ishlab chiqarish, saqlash va qo‘llashni taqiqlaydi hamda mavjud kimyoviy qurollarni yo‘q qilishni nazarda tutadi.

Xalqaro jinoyat huquqi sohasida 1998-yilgi Rim statuti muhim o‘rin egallaydi. Ushbu hujjat Xalqaro jinoyat sudini tashkil etgan bo‘lib, genotsid, insoniyatga qarshi jinoyatlar, urush jinoyatlari va agressiya jinoyati bo‘yicha xalqaro jinoiy javobgarlik masalalarini tartibga soladi. Korrupsiyaga qarshi kurash sohasida esa 2003-yilgi BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi eng muhim xalqaro hujjatlardan biridir. U korrupsiyaning oldini olish, korrupsiyaga oid jinoyatlarni aniqlash, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish va noqonuniy aktivlarni qaytarish masalalarini belgilaydi.

Madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish sohasida 1972-yilgi Jahon merosini muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiya alohida ahamiyatga ega. Ushbu konvensiya tarixiy obidalar, madaniy yodgorliklar, tabiiy hududlar va noyob meros obyektlarini xalqaro darajada himoya qilishga qaratilgan.

BMT Ustavi, Jeneva konvensiyalari, Vena konvensiyalari, inson huquqlariga oid xalqaro paktlar, Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya, Dengiz huquqi bo‘yicha BMT konvensiyasi, Parij bitimi, Kioto protokoli, Rim statuti, Yadro qurolini tarqatmaslik shartnomasi, Kimyoviy qurollarni taqiqlash konvensiyasi, BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi va Jahon merosini muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiya xalqaro huquqning eng mashhur va muhim hujjatlari hisoblanadi. Ular xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solish, davlatlar o‘rtasida hamkorlikni rivojlantirish, inson huquqlarini himoya qilish, xavfsizlikni ta’minlash va global muammolarni hal etishda muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro shartnoma huquq manbasi sifatida davlatlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy vositalardan biridir. U xalqaro huquqning eng muhim manbalaridan biri bo‘lib, davlatlarning o‘zaro roziligi va majburiyatlariga asoslanadi. Milliy huquq tizimida esa xalqaro shartnomalar ichki qonunchilikni rivojlantirish, xalqaro standartlarni joriy etish va davlatning xalqaro majburiyatlarini bajarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Musulmon (Islom) huquqi manbalari. Islom huquqining asosiy manbalari sifatida Qur’on va sunnat e’tirof etiladi. Zamirida ilohiy kalom – vahiy yotuvchi Qur’oni karim va sunnatda, eng avvalo, yuridik ma’nodagi islom huquqi mazmunini belgilovchi islom dini asoslari, diniy ibodat va axloq qoidalari mustahkamlab qo‘yilgan[87].

[87] Raxmanov, H., Yunusov, M., Qarotash, M. Islom huquqi. Darslik / – T.: TDYU nashriyoti, 2023. 11-b.

Islom huquqining manbalari Islom huquqida to‘rtta asosiy manba mavjud bo‘lib, ular huquqiy qarorlar qabul qilishda ustuvorlik tartibida qo‘llaniladi.

Qur’oni Karim — islom huquqining birinchi va oliy manbaidir. Qur’onda bevosita huquqiy masalalarni tartibga soluvchi oyatlar ko‘p emas — taxminan 500 ga yaqin oyat huquqiy mazmunga ega, qolganlari aqidaviy va axloqiy masalalarga bag‘ishlangan. Ammo bu oyatlar islom huquqiy tizimining asosiy tamoyillarini va yo‘nalishlarini belgilab beradi. Meros taqsimoti, jinoyat va jazolar, nikoh-taloq, ribo ta’qiqi, zakot kabi masalalar Qur’onda aniq bayon qilingan.

Sunna — Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning so‘zlari, xatti-harakatlari va u zot tasdiqlagan yoki rad etgan ishlar to‘plamidir. Sunna hadislar orqali bizga yetib kelgan. Qur’onda umumiy shaklda kelgan ko‘plab huquqiy masalalar Sunnada batafsil izohlanadi. Namoz o‘qish tartibi, zakot miqdori, savdo-sotiqning halol va harom turlari — bularning ko‘pchiligi Sunna orqali belgilangan. Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Termiziy va boshqa muhaddislarning ulkan mehnati tufayli Sunna to‘planib, tartiblanib, bizga ishonchli shaklda yetib kelgan.

Ijmo — islom olimlarining biror huquqiy masalada umumiy kelishuvga kelishidir. Agar muayyan bir davrning islom faqihlari biror masalada bir xil fikrga kelsa, bu ijmo hisoblanadi va u kuchli huquqiy manba sifatida tan olinadi. Ijmo islom huquqini "qotib qolgan" tizimdan farqlab, unga o‘ziga xos moslashuvchanlik beradi — yangi masalalar yuzaga kelganda olimlar jamoa bo‘lib bahslashib, kelishuv qaroriga keladi.

Qiyos — yangi, Qur’on va Sunnada bevosita tilga olinmagan masalani o‘xshash, asosi ma’lum bo‘lgan masala bilan qiyoslash orqali huquqiy hukm chiqarishdir. Masalan, Qur’onda aroq harom deb belgilangan, chunki u aqlni buzadi. Shu tamoyildan kelib chiqib, aqlni buzuvchi boshqa moddalar ham — gashish, narkotiklar — harom deb qiyos qilingan. Qiyos islom huquqini yangi

davr muammolariga moslashtirish imkonini beruvchi asosiy mexanizm hisoblanadi.

VI. HUQUQIY TIZIM OILALARI (GLOBAL TASNIF)

Huquqiy tizim oilalari dunyo davlatlarida shakllangan huquqiy tizimlarni ularning tarixiy kelib chiqishi, huquq manbalari, huquqni qo‘llash usullari, sud amaliyoti, huquqiy madaniyati va institutlari o‘xshashligiga qarab guruhlarga ajratishdir. Har bir davlat o‘zining milliy huquqiy tizimiga ega bo‘lsa-da, ular ko‘pincha umumiy tarixiy ildizlar, huquqiy an’analar va normativ yondashuvlar asosida muayyan huquqiy oilaga mansub bo‘ladi.

Qiyosiy huquqshunoslikda dunyo mamlakatlarining milliy huquqiy tizimlari o‘xshash belgilariga qarab huquq oilalariga ajratiladi. Huquq oilasi deganda kelib chiqishi, huquq manbalari, huquqiy institutlari, qonunchilik tuzilishi, sudlarning roli, huquqiy tafakkur uslubi va huquqni qo‘llash amaliyoti jihatidan bir-biriga yaqin bo‘lgan milliy huquqiy tizimlar guruhi tushuniladi. Bunday tasnif davlatlar huquqini o‘zaro solishtirish, ularning umumiy va farqli tomonlarini aniqlash, milliy qonunchilikni takomillashtirish hamda xalqaro huquqiy hamkorlikni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Global miqyosda huquqiy tizimlarni tasniflash huquqshunoslik fanida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Chunki bunday tasnif turli davlatlarning huquqiy tuzilishini solishtirish, qonunchilik tajribasini o‘rganish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish hamda huquqiy islohotlarni ilmiy asoslash imkonini beradi[88]. Huquqiy tizim oilalari orqali davlatlarning qonun yaratish uslubi, sud hokimiyatining o‘rni, huquq manbalarining ustuvorligi va shaxs hamda davlat o‘rtasidagi huquqiy munosabatlar qanday tashkil etilganini tushunish mumkin.

Jahon huquqiy xaritasida odatda roman-german huquqiy oilasi, anglo-sakson huquqiy oilasi, diniy-huquqiy tizimlar, sotsialistik huquqiy oila, an’anaviy huquqiy tizimlar va aralash huquqiy tizimlar ajratib ko‘rsatiladi.

[88] Glenn, H. Patrick. *Legal Traditions of the World : Sustainable Diversity in Law*. Fifth edition., Oxford University Press, 2014.

Ushbu oilalar bir-biridan huquq manbalari, qonun va sud pretsedentining ahamiyati, huquqiy tafakkur uslubi hamda davlat va jamiyat munosabatlarini tartibga solish mexanizmlari bilan farqlanadi.

Shu sababli huquqiy tizim oilalarini o‘rganish nafaqat nazariy huquqshunoslik uchun, balki amaliy qonunchilik, sud-huquq islohotlari va xalqaro huquqiy integratsiya jarayonlari uchun ham dolzarb hisoblanadi. Mazkur mavzu orqali dunyo davlatlarining huquqiy taraqqiyot yo‘llari, ularning o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari hamda zamonaviy globallashuv sharoitida huquqiy tizimlarning yaqinlashuvi va o‘zaro ta’siri kengroq anglashiladi.

Kontinental yoki **roman-german huquq oilasi** dunyodagi eng keng tarqalgan va nazariy jihatdan eng tizimlashtirilgan huquqiy oilalardan biri hisoblanadi. Uning tarixiy ildizlari qadimgi Rim huquqiga borib taqaladi. Qadimgi Rimda mulkiy munosabatlar, shartnomalar, meros, majburiyatlar va fuqarolik muomalasi bo‘yicha ishlab chiqilgan huquqiy qoidalar keyinchalik Yevropa huquqiy tafakkurining asosiy manbalaridan biriga aylandi. Ayniqsa, imperator Yustinian davrida Rim huquqining tizimlashtirilishi roman-german huquq oilasining shakllanishida muhim tarixiy bosqich bo‘ldi. Rim huquqi keyinchalik o‘rta asrlarda Yevropa universitetlarida, xususan, Bolonya huquq maktabida qayta o‘rganildi va ilmiy asosda sharhlandi.

Roman-german huquq oilasining rivojlanishida Fransiya va Germaniya tajribasi alohida ahamiyatga ega. Fransiyada Napoleon davrida qabul qilingan Fuqarolik kodeksi ko‘plab davlatlar uchun namuna bo‘ldi[89]. Bu kodeks huquqni sodda, aniq va tizimli shaklda ifodalashga intildi. Germaniya huquqiy tajribasi esa huquqiy tushunchalarning chuqur ilmiy tahlili, huquqiy institutlarning mantiqiy tuzilishi va nazariy mukammalligi bilan ajralib turdi. Shu tariqa

[89] Рубен М. The genesis of the concept and essence of the legal status of an individual in the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal families: Comparative analysis of Ukrainian and US legislation. Генеза поняття і сутність правового статусу фізичної особи в романо-германській та англосаксонській правових сім’ях: порівняльний аналіз законодавства України й США. – 2024.

kontinental huquq oilasi yozma qonun, kodekslashtirish, huquqiy aniqlik va tizimlilik tamoyillariga asoslangan holda shakllandi.

Bugungi kunda kontinental huquq oilasi Fransiya, Germaniya, Italiya[90], Ispaniya, Portugaliya, Avstriya, Belgiya, Niderlandiya, Shveysariya, Turkiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Lotin Amerikasi davlatlari, Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari hamda sobiq sovet hududidagi ko‘plab davlatlar huquqiy tizimiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu tizimda huquqning asosiy manbalari konstitutsiya, kodekslar, qonunlar, qonunosti hujjatlari va xalqaro shartnomalardir. Sud qarorlari huquqni qo‘llashda muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ular odatda asosiy huquq manbasi sifatida emas, balki qonunni sharhlash va amaliyotda qo‘llash vositasi sifatida qaraladi.

Kontinental huquq oilasi eng avvalo huquqning yozma shaklda tizimlashtirilgani bilan ajralib turadi[91]. Bu tizimda huquqiy normalar oldindan belgilab qo‘yiladi, fuqarolar va davlat organlari o‘z xatti-harakatlarini ana shu yozma normalar asosida tashkil etadi. Sudyaning vazifasi qonun yaratish emas, balki mavjud qonunni aniqlash, sharhlash va konkret holatga tatbiq etishdan iborat. Shu sababli kontinental huquq oilasi huquqiy barqarorlik, aniqlik, oldindan bilish imkoniyati va qonun ustuvorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Umumiy yoki **anglo-sakson huquq oilasi** esa o‘zining shakllanish yo‘li va huquqiy tafakkuri bilan kontinental huquqdan sezilarli farq qiladi. Bu huquq oilasi Angliyada o‘rta asrlarda shakllangan. Normanlar istilosidan keyin Angliyada qirollik sudlari butun mamlakat bo‘ylab yagona sud amaliyotini yaratishga kirishdi. Mahalliy odatlar asta-sekin qirollik sudlari tomonidan umumlashtirildi va butun mamlakat uchun umumiy bo‘lgan huquqiy qoidalar vujudga keldi. Shu tariqa “common law”, ya’ni umumiy huquq shakllandi.

[90] Bonizzoni P., Fresnoza-Flot A. Membership intermediaries: a study of pluri-generational mixed-status families in Italy and France //Comparative Migration Studies. – 2023. – T. 11. – №. 1. – C. 13.
[91] Muhametgalieva S. H., Muhametgaliev I. G., Kuzmenko V. I. Influence of the Roman law on formation of the Romano-Germanic legal family //Rev. Eur. Stud. – 2015. – T. 7. – C. 186.

Anglo-sakson huquqining tarixiy rivojlanishida sudlar alohida rol o‘ynagan. Sudlar aniq nizolarni hal qilish jarayonida huquqiy qoidalarni ishlab chiqqan va keyingi ishlar uchun yo‘nalish yaratgan. Natijada sud pretsedenti ushbu tizimning asosiy belgilaridan biriga aylangan[92]. Pretsedent deganda yuqori sudlar tomonidan ilgari chiqarilgan qarorlarning keyingi o‘xshash ishlarni ko‘rishda majburiy yoki yo‘naltiruvchi ahamiyat kasb etishi tushuniladi. Bu tizimda huquq ko‘pincha amaliy hayotdagi nizolarni hal qilish orqali rivojlanadi.

Bugungi kunda umumiy huquq oilasi Buyuk Britaniya, AQSh, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Nigeriya, Gana, Keniya va boshqa ko‘plab davlatlarda amal qiladi. Bu tizimning keng tarqalishiga Britaniya imperiyasining mustamlakachilik siyosati katta ta’sir ko‘rsatgan. Hozirgi davrda umumiy huquq mamlakatlarida parlament qonunlari ham muhim o‘rin egallaydi. Biroq sud pretsedentlari hanuzgacha huquqni rivojlantirish va huquqiy bo‘shliqlarni to‘ldirishda katta ahamiyatga ega.

Umumiy huquq oilasi moslashuvchanligi, sud amaliyotining kuchliligi, tortishuvga asoslangan sud jarayoni va advokatlik institutining rivojlanganligi bilan ajralib turadi[93]. Bu tizimda sudya faqat qonunni qo‘llovchi emas, balki huquqiy yechimni shakllantiruvchi shaxs sifatida ham ko‘riladi. Kontinental huquqda qonun birlamchi bo‘lsa, umumiy huquqda sud qarorlari huquqiy tartibga solishning muhim manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan anglo-sakson huquqi amaliyotga yaqinligi va hayotiy holatlarga tez moslasha olishi bilan farqlanadi.

Skandinaviya mamlakatlarining huquqiy tizimlari ham dunyo huquqiy xaritasida alohida o‘rin egallaydi. Bu tizim Shvetsiya, Norvegiya,

[92] Erlangga A. S., Poespasari E. D. Comparison of Civil Law and Common Law Legal Systems in the Application of Jurisprudence //Journal of Law, Politic and Humanities. – 2024. – T. 4. – №. 6. – С. 2229-2235.
[93] Ionescu S., Miu T. A. Judicial systems in anglo-saxon law family. Basic elements //Valahia University Law Study. – 2018. – T. 32. – №. 2.

Daniya, Finlandiya va Islandiya huquqiy tajribasini qamrab oladi. Skandinaviya huquqi ba’zan roman-german huquq oilasiga yaqin deb baholansa-da, u o‘zining tarixiy shakllanishi va amaliy xususiyatlari bilan mustaqil huquqiy model sifatida ajralib turadi.

Skandinaviya huquqining tarixiy ildizlari qadimgi german odat huquqi, mahalliy jamoaviy boshqaruv an’analari va qirollik qonunlariga borib taqaladi. Bu hududlarda huquq dastlab yozma kodekslardan ko‘ra odatlar, mahalliy kelishuvlar va jamoaviy tartiblar orqali shakllangan[94]. Keyinchalik qirollik hokimiyati mustahkamlanishi bilan umumdavlat qonunlari paydo bo‘ldi. Biroq Skandinaviya davlatlarida kontinental Yevropadagi kabi keng qamrovli kodifikatsiya jarayoni to‘liq ustuvor yo‘nalishga aylanmadi.

Bugungi kunda Skandinaviya huquqiy tizimlari demokratik boshqaruv, ijtimoiy davlat, inson huquqlari, tenglik, ochiqlik va davlat organlari faoliyatining shaffofligi bilan ajralib turadi. Bu davlatlarda qonunlar muhim huquq manbai bo‘lsa-da, sud amaliyoti, ma’muriy organlar qarorlari, huquqiy doktrina va ijtimoiy kelishuv ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, mehnat munosabatlari, ijtimoiy ta’minot, sog‘liqni saqlash, ta’lim, gender tengligi va fuqarolarning davlat bilan munosabatlarida Skandinaviya modeli o‘zining samaradorligi bilan tanilgan.

Skandinaviya huquqi o‘zining pragmatikligi bilan ajralib turadi. Bu tizimda huquq haddan tashqari nazariy yoki qat’iy shaklga solingan mexanizm sifatida emas, balki jamiyatdagi real muammolarni hal qilish vositasi sifatida qaraladi[95]. Sudlar va davlat organlari qonunni qo‘llashda ijtimoiy adolat, muvozanat va inson manfaatlarini hisobga olishga intiladi. Shu sababli Skandinaviya huquqiy tizimlari kontinental huquqning yozma qonunchilik an’anasi bilan umumiy

[94] Bech E. C., Borevi K., Mouritsen P. A ‘civic turn’in Scandinavian family migration policies? Comparing Denmark, Norway and Sweden //Comparative migration studies. – 2017. – T. 5. – №. 1. – C. 7.
[95] Lund-Andersen I., Kronborg A. Marriage and family relations //Nordic law in European context. – Cham : Springer International Publishing, 2018. – C. 97-113.

huquqning amaliy yondashuvi oʻrtasidagi oʻziga xos muvozanatli model sifatida baholanishi mumkin.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining huquqiy tizimlari tarixan roman-german huquq oilasining ta’sirida shakllangan boʻlsa-da, ular oʻzining siyosiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari bilan alohida guruh sifatida tahlil qilinadi. Lotin Amerikasi huquqining shakllanishiga Ispaniya va Portugaliya mustamlakachilik merosi kuchli ta’sir koʻrsatgan. Mustamlaka davrida bu hududlarda Yevropa huquqiy qoidalari, katolik cherkovi ta’siri, mahalliy boshqaruv tizimlari va tub aholining odatlari bir-biri bilan aralashgan holda amal qilgan.

Mustaqillikka erishilgandan keyin Lotin Amerikasi davlatlari oʻz milliy konstitutsiyalari va kodekslarini yaratishga kirishdi. Ular Fransiya, Ispaniya, Portugaliya va qisman Germaniya huquqiy tajribasidan foydalangan holda yozma qonunchilik tizimini shakllantirdi[96]. Shu sababli Braziliya, Argentina, Meksika, Chili, Kolumbiya, Peru, Urugvay, Paragvay va boshqa davlatlarda fuqarolik kodeksi, jinoyat kodeksi, savdo qonunchiligi va konstitutsiyaviy huquq muhim oʻrin egallaydi.

Bugungi kunda Lotin Amerikasi huquqiy tizimlari konstitutsiyaviy islohotlar, inson huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy tenglik, yer munosabatlari, tub xalqlarning huquqlari va davlatning iqtisodiy jarayonlardagi ishtiroki kabi masalalar bilan ajralib turadi[97]. Bu mamlakatlarda sud hokimiyatining mustaqilligini kuchaytirish, korrupsiyaga qarshi kurashish, inson huquqlari kafolatlarini kengaytirish va demokratik institutlarni mustahkamlash dolzarb yoʻnalishlardan hisoblanadi.

[96] Umaña-Taylor A. J., Updegraff K. A. Latino families in the United States //Handbook of marriage and the family. – Boston, MA : Springer US, 2013. – C. 723-747.
[97] Blofield M. et al. Beyond states and markets: families and family regimes in Latin America //Latin American social policy developments in the twenty-first century. – Cham : Springer International Publishing, 2021. – C. 255-285.

Lotin Amerikasi huquqining o‘ziga xosligi shundaki, u Yevropa kontinental huquqiy shakllarini mahalliy ijtimoiy voqelik bilan uyg‘unlashtirgan. Bu tizimda yozma konstitutsiyalar juda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ko‘plab davlatlarda konstitutsiyalar ijtimoiy huquqlar, iqtisodiy kafolatlar va davlatning ijtimoiy majburiyatlarini keng ifodalaydi. Shu jihatdan Lotin Amerikasi huquqi nafaqat klassik fuqarolik-huquqiy munosabatlarni, balki ijtimoiy adolat va siyosiy barqarorlik masalalarini ham qamrab oladi.

Uzoq Sharq mamlakatlarining huquqiy tizimlari esa Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Shimoliy Koreya, Vetnam va boshqa ayrim Osiyo davlatlarining tarixiy-huquqiy tajribasini o‘z ichiga oladi. Bu tizimlarning shakllanishida konfutsiylik, buddaviylik, mahalliy urf-odatlar, imperatorlik boshqaruvi, oilaviy iyerarxiya va jamoaviylik qadriyatlari katta rol o‘ynagan. Uzoq Sharq huquqiy tafakkurida huquq ko‘pincha faqat majburlovchi norma sifatida emas, balki jamiyatdagi tartib, axloqiy muvozanat va ijtimoiy uyg‘unlikni ta’minlovchi vosita sifatida qaralgan.

Xitoy huquqiy an’analarida uzoq vaqt davomida axloqiy tarbiya, davlat hokimiyatiga hurmat, oilaviy tartib va ijtimoiy iyerarxiya muhim o‘rin egallagan[98]. Konfutsiylik ta’limotida nizolarni sud orqali emas, balki murosa, maslahat va axloqiy tartib asosida hal qilish ma’qul ko‘rilgan. Shu sababli an’anaviy Xitoy huquqida rasmiy qonunlardan tashqari axloqiy normalar va jamoaviy qadriyatlar katta ahamiyat kasb etgan.

Yaponiya huquqi esa XIX asrdagi Meydzi islohotlari davrida tubdan modernizatsiya qilindi[99]. Yaponiya G‘arb davlatlari, ayniqsa Germaniya va Fransiya tajribasidan foydalangan holda zamonaviy konstitutsiya, fuqarolik qonunchiligi va sud tizimini shakllantirdi. Biroq G‘arb huquqiy institutlari

[98] Wang W. Y., Agnes Chiu Y. L. The defining characteristics of the legal family in East Asia //Codification in East Asia: Selected Papers from the 2nd IACL Thematic Conference. – Cham : Springer International Publishing, 2014. – С. 3-18.
[99] Sasaki S. The Legal Order in East Asian Family Law //Japanese Society and Culture. – 2024. – Т. 6. – №. 1. – С. 11.

qabul qilingan bo‘lsa-da, yapon jamiyatida murosa, ijtimoiy uyg‘unlik, hurmat va nizolarni sudgacha hal qilish an’analari saqlanib qoldi. Janubiy Koreya ham Yaponiya va Germaniya huquqiy ta’siri asosida zamonaviy huquqiy tizimini rivojlantirdi.

Bugungi kunda Uzoq Sharq huquqiy tizimlari iqtisodiy modernizatsiya, texnologik taraqqiyot, davlat boshqaruvining samaradorligi va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Xitoyda sotsialistik huquqiy model bozor iqtisodiyoti elementlari bilan uyg‘unlashgan bo‘lsa, Yaponiya va Janubiy Koreyada demokratik institutlar, zamonaviy sud tizimi va kontinental huquq elementlari rivojlangan. Ushbu tizimlarning asosiy farqli jihati shundaki, ularda huquq individual manfaatni himoya qilish bilan birga, jamoaviy barqarorlik, ijtimoiy murosa va davlat manfaatlari bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Diniy-an’anaviy huquq oilasi insoniyat tarixidagi eng qadimiy huquqiy shakllardan biri hisoblanadi. Bu tizimlarda huquqning asosiy manbai diniy e’tiqod, muqaddas matnlar, diniy-huquqiy sharhlar, urf-odatlar va qadimiy an’analar hisoblanadi. Diniy-an’anaviy huquq oilasiga islom huquqi, yahudiy huquqi, hindu huquqi va ayrim odat huquqi tizimlari kiradi.

Islom huquqi diniy-an’anaviy huquqning eng muhim va keng tarqalgan ko‘rinishlaridan biridir. Uning asosiy manbalari Qur’oni karim, Sunna va hadislar, ijmo, qiyos hamda fiqhiy maktablar qarashlaridir. Islom huquqi nafaqat davlat va jamiyatdagi huquqiy munosabatlarni, balki axloqiy xulq-atvor, ibodat, oila, meros, mulk, savdo, jinoyat va ijtimoiy munosabatlarni ham tartibga soluvchi keng normativ tizim sifatida shakllangan. Tarixan islom huquqi musulmon davlatlarida davlat boshqaruvi, sudlov, oila va mulkiy munosabatlarning asosiy tartibga soluvchisi bo‘lgan.

Islom huquqi — insoniyat tarixining eng qadimgi, eng keng qamrovli va eng ta’sirli huquqiy tizimlaridan biridir. U shunchaki qonunlar to‘plami emas — balki hayotning barcha jabhalarini: ibodat, savdo-sotiq, oila, davlat

boshqaruvi, urush va tinchlik, axloq va adolatni yaxlit bir tizim sifatida qamrab oluvchi ulkan ma’naviy-huquqiy mezondir. Islom huquqi va oddiy dunyoviy huquq o‘rtasidagi asosiy farq shundaki, dunyoviy huquqda qonunni inson yaratadi — islom huquqida esa qonunning asosi ilohiy vahiyga tayanadi. Bu farq butun tizimning falsafasini, tuzilishini va maqsadini tubdan belgilab beradi.

Islom dinining kelib chiqishi Makka shahrida dunyoga kelgan payg‘ambarimiz Muhammad (SAV) ibn Abdulloh[100] (570–632-yillar)ning nomlari bilan bog‘liqdir. Muhammad (SAV) ayni paytda “qabila boshlig‘i – sayid, harbiy yurishlar boshlig‘i, bosh qozi edi”. Payg‘ambarimiz (SAV) barcha arab qabilalarini bir shaharga birlashtirib, faqat islom diniga, bitta ummatgagina emas, balki ayni zamonda, davlatga ham asos soldi[101].

Umaviylar va ayniqsa Abbosiylar davrida islom huquqiy tafakkuri o‘zining oltin davriga kirdi. VIII–IX asrlarda buyuk faqihlar — huquqshunoslar — yuzaga keldi va turli mazhablar shakllandi. Bag‘dod, Kufa, Madina, Damashq, Misr kabi shaharlarda ilm markazlari barpo etildi. Ulug‘ olimlar minglab masalalarni tahlil qilib, islom huquqining keng va tizimli qonunlar to‘plamini vujudga keltirdilar.

Islom huquqi vaqt o‘tishi bilan asta-sekin shakllanib bordi. Islom tamoyillariga tayanib, asta-sekin Qur’on va sunnada aks etgan va mustahkamlangan diniy-huquqiy tizimga aylanib bordi. Muhammad (SAV)ning vafotidan so‘ng xalifalar ayni vaqtda ham diniy, ham dunyoviy (qonun chiqaruvchi, sudlov, ijro qiluvchi) hokimiyatga egalik qilardilar. Ilk xalifalar davrida arab xalifaligida oliy hokimiyat sof ilohiy xususiyatini saqlab qoldi.

---

[100] Muhammad (SAV) ibn Abdulloh — (S.A.V. – “sallallohu alayhi vasallam”) islom dinining oxirgi payg‘ambari hisoblanadilar. Uning to‘liq ismi Muhammad ibn Abdulloh bo‘lib, taxminan 570-yilda Makka shahrida tavallud topganlar. Otasi Abdulloh u tug‘ilishidan oldin vafot etgan, onasi Omina esa ular yoshligida vafot etgan. Muhammad (s.a.v.) 40 yoshida payg‘ambarlik vahiylarini ola boshlagan va Islom dinini targ‘ib qilgan. U insonlarni yagona Allohga ibodat qilishga, adolat, mehr-shafqat va axloqiy poklikka chaqirgan. 622-yilda ular va sahobalari Madinaga hijrat qilganlar (Hijrat – islom taqvimining boshlanishi). 632-yilda Madinada vafot etganlar. Islom manbalariga ko‘ra, ular insoniyat uchun eng so‘nggi payg‘ambar bo‘lib, Qur’on ularga vahiy qilingan muqaddas kitob hisoblanadi.

[101] Prof. Dr Wahbah az-Zuhaili. Fiqih Islam wal Adillatuhu. Jilid 6. Darulfikir. – P. 591-94. (arab tilida).

Zero, xalifalar bu davrda faqat ruhiy-ma’naviy yo‘lboshchilar bo‘lib qolmay, ayni paytda harbiy sarkardalar ham edilar. O‘zga hududlarni zabt etish va uncha katta bo‘lmagan islom jamoasining qudratli arab saltanatiga aylanishi munosabati bilan Arab xalifaligi paydo bo‘ldi va zabt etilgan hududlarda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish hamda xalifalik hududida bir xil normalarni o‘rnatish uchun islom huquqining asosiy manbasi bo‘lmish Qur’onga murojaat qilindi. Qur’on Alloh tomonidan Muhammad (SAV)ga yuborilgan ilohiy kitobdir. Unda *“Ey mo‘minlar, adolat bilan turuvchi hamda o‘zlaringning yoki ota-ona va qarindosh-urug‘larning zarariga bo‘lsada, Alloh uchun to‘g‘ri guvohlik beruvchi bo‘linglar. Bas adolat qilmasdan nafsi havoga berilib ketmanglar. Agar tillaringni burib (noto‘g‘ri guvohlik bersanglar) yoki (guvohlik berishdan) bosh tortsanglar, albatta, Alloh qilayotgan ishlaringizdan xabardor bo‘ladigan zotdir”*[102], deyilgan (Niso surasi, 135-oyat).

Qur’on nasihatlar, targ‘ibotlar, rivoyatlar shaklidagi ilohiy kitob bo‘lib, 114 sura, 6666 oyatdan iborat[103]. Ta’limotning aqidalari, diniy ibodat qoidalari bilan birga, Qur’onda huquqiy me’yorlarga oid normalar Imom Zamaxshariy asarlariga asoslangan holda aytish mumkinki, 500 tani tashkil etadi. Sunna Muhammad (SAV)ning o‘zi ma’qullagan hikmatlari va harakatlari, so‘zlaridir. Qur’on, sunna va ularning sharhlari, qisman fath etilgan xalqlarning islomga mos keluvchi urflari asosida islom huquqi bunyod etildi. Islom huquqi diniy va huquqiy qoidalar majmuasi bo‘lib, musulmonlar ularga ergashishlari lozim edi. Qur’on oyatlarida huquqiy me’yorlarga oid normalar haqida islom ulamolari o‘rtasida turli fikrlar mavjud, ya’ni bir olim ushbu normalar 250 ta desa, boshqasi 333 ta deydi. Bu asosan fikr bildirgan olimning darajasiga va dunyoqarashiga bog‘liqdir.

[102] Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 1-juz. Tuzatilgan va to‘ldirilgan qayta nashr. – T.: “Hilol-Nashr”, 2023. – B.456.
[103] Xalidov A.B. Az-Zamaxshariy // Islam: ensiklopedicheskiy slovar / Otv. red. S. M. Prozorov. – M.: Nauka, GRVL, 1991. – S.74-75.

Islom huquqida to‘rtta yirik sunna mazhabi mavjud bo‘lib, ular bir-biridan ayrim masalalarda farqlansa-da, asosiy tamoyillarda hamfikrdir.

Hanafiy mazhabi — Imom Abu Hanifa (699–767) tomonidan asos solingan. Abu Hanifa Kufada yashab, faoliyat ko‘rsatgan va o‘z davrining eng katta huquqshunosi sifatida tan olingan. Hanafiy mazhabi eng keng tarqalgan mazhab hisoblanib, bugun Turkiya, O‘rta Osiyo, Hindiston, Pokiston, Afg‘oniston va Bolqon mamlakatlarida amal qiladi. O‘zbek xalqi asrlar davomida aynan shu mazhabga mansub bo‘lgan. Hanafiy mazhabi qiyos va ijtihodga boshqa mazhablardan ko‘ra ko‘proq o‘rin beradi, bu esa uni nisbatan moslashuvchan qiladi. Abu Yusuf va Imom Muhammad al-Shayboniy Abu Hanifaning eng yirik shogirdlari sifatida mazhab rivojiga ulkan hissa qo‘shgan.

Molikiy mazhabi — Imom Molik ibn Anas (711–795) tomonidan Madinada shakllangan. Bu mazhab huquqiy manbalar sifatida Madinaliklarning amaliyotiga — ya’ni Payg‘ambar yashagan shahar ahli an’analariga — katta ahamiyat beradi. Malikiy mazhabi asosan Shimoliy Afrika, G‘arbiy Afrika, Sudan va Arabiston yarim orolining bir qismida tarqalgan.

Shofeiy mazhabi — Imom Muhammad ibn Idris ash-Shofeiy (767–820) tomonidan asos solingan. Ash-Shofeiy islom huquqi metodologiyasini — usul al-fiqhni — birinchi bor tizimli shaklda ishlab chiqqan olim sifatida tarixga kirgan. Shofeiy mazhabi bugun Misr, Suriya, Indoneziya, Malayziya, Filippin va Sharqiy Afrika mamlakatlarida keng tarqalgan.

Hanbaliy mazhabi — Imom Ahmad ibn Hanbal (780–855) tomonidan asos solingan. Ibn Hanbal Qur’on va Sunnatga eng qattiq yopishgan, ijtihod va qiyosga eng kam murojaat qiladigan mazhab sifatida tanilgan. Saudiya Arabistoni bugun rasmiy ravishda Hanbaliy mazhabiga asoslanadi.

O‘rta Osiyo va O‘zbek huquqiy merosi O‘rta Osiyo — islom huquqiy tafakkurining eng yorqin markazlaridan biri bo‘lgan. Bu yerda yashab ijod etgan ulug‘ allomalar nafaqat islom huquqiga, balki butun insoniyat ilmiy merosiga ulkan hissa qo‘shgan.

Imom Abu Abdulloh Muhammad al-Buxoriy (810–870) — Buxoroda tug‘ilib o‘sgan va hadis ilmining eng yirik namoyandasi sifatida tarixga kirgan. Uning "Sahihi Buxoriy" to‘plami Qur’ondan keyin eng ishonchli islomiy manba sifatida butun dunyo musulmonlari tomonidan tan olinadi. 600 000 dan ortiq hadis o‘rganib, ulardan 7 275 tasini sahih deb tanlab olishi — ilmiy diqqat va metodologik pishiqlikning misli ko‘rilmagan na’munasi.

Imom at-Termiziy (824–892) — Termiz yaqinida tug‘ilib, hadis va fiqh ilmida ulkan meros qoldirgan. Uning "Sunan at-Termiziy" to‘plami islom huquqida asosiy manba sifatida qo‘llaniladi.

Burhoniddin al-Marg‘inoniy (1135–1197) — Marg‘ilonda tug‘ilib, islom fiqhining shoh asari bo‘lmish "Al-Hidoya" kitobini yaratgan. Bu asar Hanafiy mazhabining asosiy qo‘llanmasi sifatida asrlar davomida O‘rta Osiyo, Hindiston, Turkiya va boshqa ko‘plab mintaqalarda huquqiy amaliyotda qo‘llanilib kelgan va hozirda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Bugungi kunda islom huquqi turli mamlakatlarda turlicha tatbiq etilmoqda. Ba’zi davlatlar — Saudiya Arabistoni, Eron, Mavritaniya islom huquqini rasmiy davlat huquqi sifatida qabul qilgan[104]. Ko‘pchilik musulmon mamlakatlari esa islom huquqini faqat shaxsiy maqom masalalari — nikoh, meros, oilada qo‘llab, boshqa sohalarda dunyoviy qonunchilikdan foydalanadilar[105]. O‘zbekiston, Turkiya, Ozarbayjon kabi mamlakatlar esa dunyoviy huquq tizimini qabul qilgan bo‘lsa-da, xalqning kundalik hayotida islomiy qadriyatlar va urf-odatlar kuchli o‘rin tutadi.

Zamonaviy islom huquqining muhim yo‘nalishlaridan biri — islom iqtisodiyoti va banki. Riboni taqiqlaydigan islom tamoyillari asosida qurilgan islom banklari bugun dunyo bo‘ylab 2 trillion dollardan ziyod aktivlarni

[104] Moradipoor S. Comparative Study of Family Law Systems in East and West //Advanced Journal of Management, Humanity and Social Science. – 2025. – T. 1. – №. 8. – C. 497-505.
[105] Shehada N. The asymmetrical representation of gender in Islamic family law //Women, Law and Culture: Conformity, Contradiction and Conflict. – Cham : Springer International Publishing, 2016. – C. 69-87.

boshqarmoqda. Murobaha, mudaraba, musharaka kabi islomiy moliyaviy vositalar foizsiz kredit va investitsiya imkonini beradi.

Islom arbitraji ham rivojlanib bormoqda. Musulmon tadbirkorlar o‘rtasidagi tijorat nizolarini islom huquqi tamoyillari asosida hal etuvchi arbitraj markazlari Malayziya, Birlashgan Arab Amirliklari va Londonda faoliyat ko‘rsatmoqda.

Islom huquqi — ming yillik tarix, millionlab olimlarning mehnati va insoniyatning eng dardli savollariga javob izlash natijasida shakllangan ulkan ma’naviy-huquqiy tizimdir. U shunchaki o‘tmishning yodgorligi emas — bugun bir yarim milliarddan ziyod musulmonning hayotini ma’lum darajada belgilab turuvchi tirik tizimdir. Uning tamoyillari — adolat, tenglik, zaiflarga himoya, boylikning adolatli taqsimlanishi, inson qadr-qimmatini ulug‘lash — bu qadriyatlar nafaqat musulmonlar, balki butun insoniyat uchun qimmatlidir.

O‘rta Osiyo xalqlari, xususan o‘zbek xalqi, islom huquqiy tizimining nafaqat qabul qiluvchisi, balki uning rivojlantiruvchisi bo‘lgan. Buxoriy, Termiziy, Marg‘inoniy kabi ulug‘ allomalar islom huquqini dunyo miqyosidagi ilmiy tizimga aylantirgan zotlardir. Bu meros bizning milliy va ma’naviy boyligimizning ajralmas qismi hisoblanadi.

Bugungi kunda diniy-an’anaviy huquq turli davlatlarda turlicha darajada amal qiladi. Saudiya Arabistoni, Eron, Pokiston[106], Qatar, Birlashgan Arab Amirliklari, Malayziya, Indoneziya va boshqa ayrim mamlakatlarda islom huquqi davlat qonunchiligi bilan turli shakllarda uyg‘unlashgan. Ba’zi davlatlarda shariat normalari keng qo‘llansa, ayrimlarida ular asosan nikoh, ajrim, meros va shaxsiy maqom masalalarida tatbiq etiladi. Hindu huquqi Hindistonda, yahudiy diniy huquqi esa Isroilda ayrim shaxsiy maqom masalalarida ahamiyatga ega.

[106] Hussain M., Akhtar J. Recent debates on wife’s right to judicial separation: an analysis of the traditional and modern interpretations of Muslim family laws in Pakistan //Contemporary Islam. – 2025. – T. 19. – №. 1. – C. 195-217.

Diniy-an’anaviy huquqning asosiy ajralib turuvchi jihati shundaki, unda huquqning manbai faqat davlat irodasi emas, balki ilohiy manba, diniy qadriyat va qadimiy an’analar hisoblanadi. Bu tizimlarda huquqiy va axloqiy normalar ko‘pincha bir-biridan ajralmagan holda amal qiladi. Shu sababli diniy-an’anaviy huquqda huquqiy majburiyat ko‘pincha diniy burch va axloqiy mas’uliyat bilan bog‘lanadi.

Sotsialistik huquq oilasi XX asrda shakllangan bo‘lib, uning paydo bo‘lishi Rossiyada 1917-yilgi inqilob va Sovet davlatining tashkil topishi bilan bog‘liq. Bu huquqiy tizim marksizm-leninizm mafkurasi, sinfiy kurash nazariyasi, davlat mulki ustuvorligi, rejali iqtisodiyot va kommunistik partiya rahbarligi g‘oyalariga asoslangan. Sotsialistik huquq dastlab Sovet Ittifoqida shakllandi, keyinchalik Sharqiy Yevropa, Xitoy, Vetnam, Kuba, Shimoliy Koreya va boshqa ayrim davlatlarga ta’sir ko‘rsatdi.

Sotsialistik huquqda huquq jamiyatni sotsialistik asosda qayta qurish vositasi sifatida talqin qilingan. Xususiy mulk cheklangan, davlat va jamoa mulki ustuvor bo‘lgan, iqtisodiy munosabatlar markazlashgan rejalashtirish orqali boshqarilgan[107]. Sud tizimi va huquqni muhofaza qiluvchi organlar davlat siyosatini amalga oshirishda muhim vosita sifatida ko‘rilgan. Bu tizimda qonunlar mavjud bo‘lsa-da, ularning mazmuni ko‘pincha hukmron mafkura va siyosiy maqsadlar bilan bog‘liq bo‘lgan.

Bugungi kunda klassik sotsialistik huquq oilasi avvalgi shaklida deyarli saqlanmagan. Sobiq sotsialistik davlatlarning aksariyati bozor iqtisodiyoti, konstitutsiyaviylik, inson huquqlari va demokratik institutlarga asoslangan yangi huquqiy tizimlarni shakllantirdi. Biroq Xitoy, Vetnam, Kuba, Laos va Shimoliy Koreya kabi davlatlarda sotsialistik huquqiy modelning ayrim elementlari hanuz mavjud. Xitoy va Vetnamda sotsialistik siyosiy tizim bozor

[107] Juviler P. H. Soviet marxism and family law //Colum. J. Transnat’l L. – 1984. – T. 23. – C. 385.

iqtisodiyoti elementlari bilan uyg‘unlashtirilgan. Bu esa sotsialistik huquqning zamonaviy sharoitda moslashgan shaklini yuzaga keltirgan.

Sotsialistik huquqning ajralib turuvchi jihati uning kuchli mafkuraviy xarakterga ega bo‘lganidir. Kontinental huquqqa o‘xshash tarzda unda yozma qonunlar va kodekslar mavjud bo‘lsa-da, huquq shaxs erkinligi va xususiy manfaatdan ko‘ra davlat, jamiyat va siyosiy tuzum manfaatlariga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaralgan. Shu jihatdan u boshqa huquqiy tizimlardan siyosiy-mafkuraviy yo‘nalishi bilan farq qiladi.

Aralash huquqiy tizimlar esa zamonaviy dunyoda tobora keng uchrayotgan murakkab huquqiy hodisadir. Aralash tizim deganda bir davlat hududida ikki yoki undan ortiq huquqiy oilaga xos elementlarning birgalikda amal qilishi tushuniladi. Bunday tizimlar odatda mustamlakachilik tarixi, diniy va mahalliy an’analar, xalqaro huquqiy ta’sir, siyosiy islohotlar va tarixiy sharoitlar natijasida shakllanadi.

Aralash huquqiy tizimlarga Janubiy Afrika Respublikasi, Shotlandiya[108], Kanada, Isroil, Malayziya, Nigeriya, Filippin, Shri-Lanka va boshqa davlatlar misol bo‘la oladi. Masalan, Janubiy Afrika Respublikasida roman-golland huquqi, ingliz umumiy huquqi va mahalliy odat huquqi elementlari birgalikda mavjud. Kanadada Kvebek provinsiyasi fuqarolik huquqi jihatidan fransuz kontinental huquqiga yaqin bo‘lsa, boshqa provinsiyalarda ingliz umumiy huquqi amal qiladi. Malayziyada umumiy huquq bilan birga islom huquqi va mahalliy odat huquqi ham muayyan sohalarda qo‘llanadi. Isroilda esa ingliz huquqiy merosi, yahudiy diniy huquqi, kontinental huquq elementlari va zamonaviy davlat qonunchiligi o‘zaro uyg‘unlashgan.

Bugungi kunda aralash huquqiy tizimlar globalizatsiya, xalqaro savdo, inson huquqlari, migratsiya, diniy xilma-xillik va huquqiy integratsiya

[108] Himsworth C. Scotland: The Constitutional Protection of a Mixed Legal System //One Country, Two Systems, Three Legal Orders-Perspectives of Evolution. – Berlin, Heidelberg : Springer Berlin Heidelberg, 2009. – C. 119-141.

jarayonlari ta’sirida yanada murakkablashmoqda. Bunday tizimlarda bir sohada kodekslar va yozma qonunlar ustuvor bo‘lsa, boshqa sohada sud pretsedentlari, diniy normalar yoki odat huquqi muhim rol o‘ynashi mumkin. Shu sababli aralash huquqiy tizimlar huquqni qo‘llashda moslashuvchanlikni talab qiladi.

Aralash huquqiy tizimlarning asosiy ajralib turuvchi jihati ularning ko‘p qatlamli va moslashuvchan tuzilishga ega ekanligidir. Ular biror “sof” huquq oilasiga to‘liq mansub bo‘lmaydi, balki turli huquqiy an’analarni tarixiy sharoitga mos holda birlashtiradi. Bunday tizimlarda huquqni to‘g‘ri tushunish uchun faqat qonun matnini emas, balki sud amaliyoti, diniy qadriyatlar, mahalliy odatlar, tarixiy tajriba va xalqaro huquqiy ta’sirni ham hisobga olish zarur.

Umuman olganda, dunyo huquqiy tizimlari o‘zaro bir-biridan huquq manbalari, sudlarning roli, qonun va pretsedentning nisbati, diniy va odat normalarining ta’siri, kodifikatsiya darajasi, huquqiy tafakkur uslubi va tarixiy shakllanish yo‘li bilan farqlanadi. Kontinental huquq oilasi yozma qonunlar va kodekslar ustuvorligi bilan ajralib tursa, umumiy huquq oilasi sud pretsedenti va sud amaliyotining kuchliligi bilan farqlanadi. Skandinaviya huquqi ijtimoiy muvozanat, pragmatizm va ijtimoiy davlat g‘oyalariga tayanadi. Lotin Amerikasi huquqi kontinental huquqiy shakllarni ijtimoiy adolat va konstitutsiyaviy islohotlar bilan uyg‘unlashtiradi. Uzoq Sharq huquqiy tizimlarida axloqiy tartib, murosa va jamoaviy barqarorlik muhim ahamiyatga ega. Diniy-an’anaviy huquq oilasida huquq diniy manbalar va qadimiy an’analarga tayanadi. Sotsialistik huquqda huquq davlat siyosati va mafkuraviy maqsadlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Aralash huquqiy tizimlar esa turli huquqiy oilalarning elementlarini birlashtirgan murakkab model sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi globallashuv sharoitida huquqiy tizimlar o‘rtasidagi chegaralar avvalgidek qat’iy emas. Ko‘plab davlatlar xalqaro huquq, inson huquqlari

standartlari, iqtisodiy integratsiya, raqamli texnologiyalar, transmilliy savdo va global xavfsizlik muammolari ta’sirida o‘z qonunchiligini yangilamoqda. Natijada kontinental huquq mamlakatlarida sud amaliyotining roli ortib bormoqda, umumiy huquq mamlakatlarida esa yozma qonunlar va kodifikatsiya kuchaymoqda. Diniy va odat huquqi mavjud bo‘lgan davlatlarda esa zamonaviy konstitutsiyaviy normalar bilan an’anaviy qoidalarni uyg‘unlashtirish jarayoni davom etmoqda.

Shu nuqtai nazardan, huquqiy tizimlarni o‘rganish faqat nazariy ahamiyatga ega emas, balki amaliy jihatdan ham juda muhimdir. Chunki har bir huquqiy tizim davlat hokimiyatini tashkil etish, inson huquqlarini himoya qilish, mulkiy munosabatlarni tartibga solish, sud adolatini ta’minlash va jamiyatda huquqiy barqarorlikni qaror toptirish bo‘yicha o‘ziga xos tajribaga ega. Turli huquq oilalarining ijobiy jihatlarini o‘rganish milliy qonunchilikni takomillashtirish, huquqiy islohotlarni chuqurlashtirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish uchun mustahkam ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Dunyo huquqiy tizimlari insoniyat huquqiy tafakkurining turli yo‘nalishlarda rivojlangan ko‘rinishidir. Ularning har biri o‘z tarixiy sharoiti, madaniyati, siyosiy tajribasi va ijtimoiy ehtiyojlari asosida shakllangan. Shu bois biror huquqiy tizimni boshqasidan mutlaq ustun yoki past deb baholash to‘g‘ri emas. Muhimi, har bir tizimning kuchli tomonlarini, tarixiy tajribasini va zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlarini chuqur o‘rganishdir. Ana shundagina milliy huquqiy tizimni takomillashtirish, adolatli va samarali qonunchilikni yaratish hamda huquqiy davlat asoslarini mustahkamlash mumkin bo‘ladi.

XULOSA

Huquq tizimi jamiyat hayotini huquqiy jihatdan tartibga soluvchi normalar, institutlar va tarmoqlarning o‘zaro bog‘langan, ichki jihatdan muvofiqlashgan va izchil tuzilgan majmuasidir. U oddiy qonunlar yig‘indisi emas, balki jamiyatda mavjud bo‘lgan turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiluvchi murakkab huquqiy tuzilma hisoblanadi. Huquq tizimi orqali davlat va jamiyat o‘rtasidagi, fuqarolar va tashkilotlar o‘rtasidagi, shuningdek, shaxs va davlat o‘rtasidagi munosabatlar huquqiy mezonlar asosida boshqariladi.

Huquq tizimining asosiy ahamiyati shundaki, u jamiyatda tartib, barqarorlik va adolatni ta’minlashga xizmat qiladi. Har qanday davlatda ijtimoiy munosabatlar turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi: siyosiy, iqtisodiy, ma’muriy, oilaviy, mehnat, mulkiy, jinoyat-huquqiy, ekologik va boshqa munosabatlar. Ana shu munosabatlarning har biri muayyan huquqiy normalar orqali tartibga solinadi. Shu bois huquq tizimi jamiyatdagi munosabatlarning xilma-xilligiga mos ravishda turli huquq tarmoqlari va institutlariga ajraladi.

Huquq tizimining eng kichik tarkibiy qismi huquq normasi hisoblanadi. Huquq normasi davlat tomonidan belgilangan yoki tan olingan, umummajburiy xulq-atvor qoidasi bo‘lib, u shaxslarning huquq va majburiyatlarini aniqlab beradi. Huquq normalari yakka holda emas, balki o‘zaro bog‘liq tarzda amal qiladi. Bir-biriga yaqin munosabatlarni tartibga soluvchi normalar huquq institutlarini tashkil etadi. Masalan, mulk huquqi instituti, nikoh instituti, javobgarlik instituti yoki saylov instituti muayyan turdagi munosabatlarni tartibga soladi. Huquq institutlari esa kengroq darajada huquq tarmoqlarini shakllantiradi.

Huquq tarmog‘i jamiyat hayotining muayyan sohasini tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuasidir. Masalan, konstitutsiyaviy huquq davlat tuzilishi, inson huquqlari, davlat hokimiyati organlari faoliyati bilan bog‘liq

munosabatlarni tartibga soladi. Fuqarolik huquqi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga solsa, jinoyat huquqi jinoyat deb topilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar va ularga nisbatan qo‘llaniladigan jazolarni belgilaydi. Ma’muriy huquq davlat boshqaruvi sohasidagi munosabatlarni, mehnat huquqi esa xodim va ish beruvchi o‘rtasidagi mehnat munosabatlarini tartibga soladi. Shuningdek, oila huquqi, moliya huquqi, ekologiya huquqi, xalqaro huquq, xalqaro xususiy huquq kabi tarmoqlar ham huquq tizimining muhim qismlaridir.

Huquq tizimi o‘z mohiyatiga ko‘ra obyektiv xususiyatga ega. Chunki u jamiyatda mavjud bo‘lgan real ijtimoiy munosabatlar asosida shakllanadi. Ya’ni huquq tizimi sun’iy ravishda emas, balki jamiyat ehtiyojlari, iqtisodiy taraqqiyot, siyosiy jarayonlar, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy hayotning rivojlanishi natijasida vujudga keladi. Jamiyatda yangi munosabatlar paydo bo‘lishi bilan huquq tizimida ham yangi institutlar va tarmoqlar shakllanadi. Masalan, raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida axborot huquqi, kiber huquq, elektron tijorat, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish kabi yo‘nalishlar alohida ahamiyat kasb eta boshladi.

Huquq tizimi bilan qonunchilik tizimi o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud bo‘lsa-da, ular bir xil tushunchalar emas. Huquq tizimi huquqiy normalarning ichki tuzilishi va mazmuniy bog‘liqligini ifodalasa, qonunchilik tizimi normativ-huquqiy hujjatlarning tashqi shakli va joylashuv tartibini anglatadi. Boshqacha aytganda, huquq tizimi huquqning ichki mazmunini, qonunchilik tizimi esa uning tashqi ifodasini aks ettiradi. Masalan, fuqarolik huquqi huquq tizimining tarmog‘i bo‘lsa, Fuqarolik kodeksi qonunchilik tizimining muhim hujjati hisoblanadi. Shu jihatdan, huquq tizimi va qonunchilik tizimini farqlash huquq nazariyasida muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Huquq tizimining rivojlanishi davlatning huquqiy siyosati, qonun ijodkorligi faoliyati va sud-huquq islohotlari bilan bevosita bog‘liqdir. Agar huquq tizimi izchil, mantiqiy va zamonaviy talablar asosida shakllangan bo‘lsa,

u jamiyatda qonun ustuvorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Aksincha, huquqiy normalar o‘rtasida ziddiyatlar, takrorlanishlar yoki bo‘shliqlar mavjud bo‘lsa, huquqni qo‘llash amaliyotida turli muammolar yuzaga keladi. Shu sababli huquq tizimini takomillashtirish, huquqiy normalarni uyg‘unlashtirish, qonunchilikdagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etish va huquqiy bo‘shliqlarni to‘ldirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston huquq tizimi ham mustaqillik yillarida bosqichma-bosqich shakllanib, rivojlanib kelmoqda. Mamlakatimizda Konstitutsiya huquqiy tizimning asosiy poydevori sifatida e’tirof etiladi. Unda inson huquq va erkinliklari, davlat hokimiyatining tashkil etilishi, jamiyat va davlat hayotining asosiy prinsiplari belgilangan. O‘zbekiston huquq tizimi milliy davlatchilik an’analari, xalqaro huquq normalari, demokratik tamoyillar va zamonaviy islohotlar asosida takomillashmoqda. Ayniqsa, so‘nggi yillarda inson qadrini ulug‘lash, sud mustaqilligini kuchaytirish, davlat organlari faoliyatida ochiqlikni ta’minlash, korrupsiyaga qarshi kurashish, fuqarolarning huquqiy himoyasini mustahkamlash kabi yo‘nalishlar huquq tizimi rivojida muhim o‘rin tutmoqda.

Huquq tizimining yana bir muhim jihati uning ijtimoiy adolatni ta’minlashdagi rolidir. Huquq faqat taqiqlovchi yoki majburlovchi vosita emas, balki inson manfaatlarini himoya qiluvchi, jamiyatda tenglik va adolat mezonlarini qaror toptiruvchi ijtimoiy institutdir. Huquq tizimi orqali fuqarolarning asosiy huquqlari kafolatlanadi, davlat organlarining vakolatlari chegaralanadi, shaxs, jamiyat va davlat manfaatlari o‘rtasida muvozanat ta’minlanadi. Shu sababli huquq tizimining samaradorligi bevosita inson huquqlarining amalda qay darajada ta’minlanishi bilan baholanadi.

Bugungi globallashuv sharoitida huquq tizimi faqat milliy chegaralar doirasida rivojlanib qolmaydi. Xalqaro huquq, xalqaro shartnomalar, xorijiy davlatlar tajribasi va xalqaro tashkilotlar standartlari milliy huquq tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, inson huquqlari, ekologik xavfsizlik,

korrupsiyaga qarshi kurashish, xalqaro savdo, investitsiyalar, migratsiya va raqamli xavfsizlik kabi sohalarda xalqaro huquqiy normalarning ahamiyati ortib bormoqda. Bu esa milliy huquq tizimini xalqaro huquqiy makon bilan uyg‘unlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shuningdek, huquq tizimi jamiyatning huquqiy madaniyati va huquqiy ong darajasi bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Qonunlar qanchalik mukammal bo‘lmasin, agar fuqarolar ularni bilmasa, hurmat qilmasa va amalda rioya etmasa, huquq tizimining samaradorligi pasayadi. Shu bois huquqiy ta’lim, huquqiy targ‘ibot, aholining huquqiy savodxonligini oshirish huquq tizimini mustahkamlashning muhim shartlaridan biridir. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat yuksak bo‘lgan jamiyatda qonunlarga hurmat kuchayadi, nizolarni qonuniy yo‘l bilan hal etish ko‘nikmasi shakllanadi va fuqarolik mas’uliyati ortadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, huquq tizimi davlat va jamiyat hayotining huquqiy asosini tashkil etuvchi muhim institutdir. U ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, inson huquqlarini himoya qilish, davlat hokimiyati faoliyatini qonuniy chegaralarda ushlab turish, jamiyatda barqarorlik va adolatni ta’minlashga xizmat qiladi. Huquq tizimining mukammalligi va izchilligi davlatning demokratik rivojlanishi, qonun ustuvorligi, fuqarolik jamiyati va huquqiy davlatni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Shu bois huquq tizimini doimiy ravishda takomillashtirish, uni zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarga moslashtirish, milliy va xalqaro huquqiy tajribani uyg‘unlashtirish, qonunchilikdagi ziddiyat va bo‘shliqlarni bartaraf etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Huquq tizimi qanchalik puxta, adolatli va samarali bo‘lsa, jamiyatda qonuniylik, ijtimoiy ishonch, inson huquqlariga hurmat va davlat boshqaruvi samaradorligi shunchalik yuqori bo‘ladi.

HUQUQ TIZIMI: TUZILMASI, ELEMENTLARI VA ISHLASH MEXANIZMI
Huquq tizimi — bu jamiyatdagi huquq normalarining ichki tuzilmasi bo'lib, u huquq sohalari, huquq institutlari va huquq normalaridan iborat.
Huquq tizimi huquqning mantiqiy tuzilishini, uning tarkibiy qismlarini va ularning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.
HUQUQ SOHALARI (ASOSIY)
1 Konstitutsiyaviy huquq
2 Fuqarolik huquqi
3 Jinoyat huquqi
4 Ma'muriy huquq
5 Mehnat huquqi
6 Oila huquqi
7 Moliya huquqi
8 Ekologiya huquqi
9 Xalqaro huquq
10 Axborot huquqi
11 Intellektual mulk huquqi
12 Boshqalar
HUQUQ TIZIMINING XUSUSIYATLARI
Tizimlilik – barcha elementlar o'zaro bog'langan va yaxlit tizimni tashkil etadi.
Ierarxik tuzilma – norma institutga, institut sohaga bo'ysunadi.
Dinamiklik – jamiyat rivojlanishi bilan huquq tizimi ham o'zgaradi.
Barqarorlik – asosiy prinsiplari va tuzilmasi nisbatan barqaror bo'ladi.
Maqsadga yo'naltirilganlik – ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi.
HUQUQ TIZIMINING TUZILMASI
1. HUQUQ NORMASI
Eng kichik huquqiy qoida.
Xulq-atvorning umumiy, majburiy qoidasini belgilaydi.
Misol: "Har bir shaxs mulkka egalik qilish huquqiga ega."
2. HUQUQ INSTITUTI
Bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi o'zaro bog'langan huquq normalari yig'indisi.
Misol: Mulk huquqi instituti,
Nikoh instituti, Mehnat shartnomasi instituti.
3. HUQUQ SOHASI
Muayyan tabaqadagi (toifadagi) ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari majmui.
Misol: Fuqarolik huquqi, Jinoyat huquqi, Mehnat huquqi, Ma'muriy huquq va boshqalar.
XULOSA:
Huquq normasi → huquq instituti → huquq sohasi shu tarzda huquq tizimi shakllanadi.
HUQUQ TIZIMINING ELEMENTLARI
Huquq normalari
Xulq-atvor qoidalarini belgilovchi asosiy element.
Huquq institutlari
O'zaro bog'langan normalar tizimi.
Huquq sohalari
Yirik ijtimoiy munosabatlar guruhini tartibga soladi.
Huquq prinsiplari
Huquq tizimining asosiy mafkurasini belgilaydi.
Huquq tushunchalari
Huquqiy atamalar va kategoriyalar tizimi.
Huquq manbalari
Huquq normalarining kelib chiqish shakllari.
HUQUQ MANBALARI (TIZIMI)
Konstitutsiya
Qonunlar
Kodekslar
Prezident farmonlari
Hukumat qarorlari
Xalqaro shartnomalar
Normativ-huquqiy hujjatlar
HUQUQ TIZIMI VA JAMIYAT O'RTASIDAGI ALOQA
HUQUQ TIZIMI
Davlat va jamiyat ehtiyojlarini ta'minlaydi
Ijtimoiy tartib va adolatni ta'minlaydi
Jamiyat rivojlanishiga xizmat qiladi
Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantiradi
HUQUQ TIZIMINING ISHLASH MEXANIZMI
Ehtiyoj
Jamiyatda muayyan ehtiyoj yuzaga keladi
Qoidalar yaratiladi
Davlat huquqiy qoidalarni (norma) yaratadi
Tartibga solish
Norma ijtimoiy munosabatni tartibga soladi
Huquqiy amaliyot
Norma amalda qo'llanadi (sud, organlar tomonidan)
Natija
Jamiyatda tartib, adolat va barqarorlik ta'minlanadi
Huquq normasi
Umumiy qoida belgilaydi
Huquq instituti
Bir guruh munosabatlarni tartibga soladi
Huquq sohasi
Muayyan turdagi munosabatlarni tartibga soluvchi normalar majmui
Huquq tizimi
Barcha sohalar yig'indisi bo'lib, yagona tizimni tashkil etadi
XALQARO TAQQOSLASH: HUQUQ TIZIMI MISOLLARI
Kontinental (roman-german)
Qonunlar ustuvor, yozma huquq asosiy (Germaniya, Fransiya, O'zbekiston va b.)
Umumiy huquq (anglo-sakson)
Sud amaliyoti (pretsedent) ustuvor. (Angliya, AQSH, Kanada va b.)
Islom huquqi
Qur'on, Hadis va fiqh qoidalariga asoslanadi. (Saudiya Arabistoni, Eron, Afg'oniston va b.)
An'anaviy huquq
Qabila va urf-odatlar asosidagi huquqiy qoidalar. (Afrika mamlakatlarida)
Aralash tizim
Turli tizim elementlarini o'zida birlashtiradi. (Hindiston, Janubiy Afrika, Filippin va b.)

HUQUQ NORMASI: SHAKLLARI, TURLARI, TASNIFLARI

Huquq normasi — bu davlat tomonidan o‘rnatilgan, umummajburiy bo‘lgan, aniq-huquqiy qoidalardir.
U shaxslar xulq-atvorini tartibga soladi va bajarsa davlat himoyasiga ega bo‘ladi.

HUQUQ NORMASI

1. HUQUQ NORMASI SHAKLLARI

1. QONUN
Oliy vakillik organi tomonidan qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjat. (Konstitutsiya, kodeks, qonunlar)

2. QONUN OSTI HUJJATLARI
Davlat organlari tomonidan qonunlarni ijro etish uchun qabul qilinadigan hujjatlar. (Farmon, qaror, nizom, yo‘riqnoma va b.)

3. XALQARO HUQUQIY HUJJATLAR
Davlatlar yoki xalqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilingan va davlat tomonidan ratifikatsiya qilingan hujjatlar.

4. ODAT (AN’ANA)
Tarixan shakllangan va jamiyatda umumiy qoidaga aylangan xulq-atvor qoidalari.

5. SUD PRETSEDENTI
Sudning muayyan ish bo‘yicha qabul qilgan qarori, keyinchalik shunga o‘xshash ishlar uchun namuna bo‘ladigan qoida.

2. HUQUQ NORMASI TURLARI
(mazmuniga ko‘ra)

1. Imperativr normasi (buyruq beruvchi)
Subyektlarga muayyan harakatni bajarishni buyuradi.
Masalan: “Soliqlar o‘z vaqtida to‘lanishi shart.”

2. Dispozitivе normasi (ixtiyoriy)
Subyektlarga muayyan harakatni bajarish yoki bajarmaslik huquqini beradi.
Masalan: “Shartnoma taraflarining kelishuvi bilan shakllantiriladi.”

3. Ta’sir etish (rag‘batlantiruvchi) normasi
Ijobiy xulq-atvor uchun mukofot yoki imtiyoz belgilaydi.
Masalan: “Namunali ishchilar rag‘batlantiriladi.”

4. Himoya (javobgarlik) normasi
Huquqbuzarlik uchun javobgarlik choralarini belgilaydi.
Masalan: “Qonunni buzganlar javobgarlikka tortiladi.”

3. HUQUQ NORMASI TASNIFLARI

1. Amal qilish doirasiga ko‘ra
- Umumiy — barcha subyektlarga tegishli.
- Maxsus — muayyan subyektlar guruhiga tegishli.

2. Amal qilish muddati bo‘yicha
- Doimiy — belgilangan muddatsiz amal qiladi.
- Vaqtinchalik — ma’lum muddat davomida amal qiladi.

3. Hududiy doirasiga ko‘ra
- Respublika miqyosida — butun davlat hududida amal qiladi.
- Mahalliy — ma’lum hududda (viloyat, tuman va b.) amal qiladi.

4. Subyektlar doirasiga ko‘ra
- Umumiy — barcha shaxslarga nisbatan.
- Xususiy — muayyan shaxslar yoki tashkilotlarga nisbatan.

5. Yuridik kuchiga ko‘ra
- Oliy yuridik kuchga ega — Konstitutsiya normalari.
- O‘rta yuridik kuchga ega — qonunlar.
- Past yuridik kuchga ega — qonun osti hujjatlar.

6. Huquqiy ta’siriga ko‘ra
- Moddiy — moddiy munosabatlarni tartibga soladi.
- Protsessual — tartib-taomillarni (protsessual munosabatlarni) tartibga soladi.

4. HUQUQ NORMASI TUZILMASI
Huquq normasi 3 ta o‘zaro bog‘langan qismdan iborat:

H	1. GIPOTEZA	Normaning qo‘llanish shart-sharoitini ko‘rsatadi. Savol: “Qachon? Qaysi sharoitda?”
D	2. DISPOZITSIYA	Subyektning huquqlari va majburiyatlarini belgilaydi. Savol: “Nima qilish kerak? Nima qilish mumkin?”
S	3. SANKSIYA	Qoidani buzganlik uchun javobgarlik choralarini belgilaydi. Savol: “Qoidani buzsa nima bo‘ladi?”

5. HUQUQ NORMASI XUSUSIYATLARI

- Davlat tomonidan o‘rnatiladi.
- Umummajburiy xarakterga ega.
- Yozma shaklda ifodalanadi (odatdan tashqari).
- Aniq, tushunarli va rasmiy ifodalanadi.
- Davlat kuchi bilan ta’minlanadi.
- Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

6. HUQUQ NORMASI TASNIFINING QO‘SHIMCHA KO‘RINISHLARI

Regulyatsiya usuliga ko‘ra	Ijtimoiy vazifasiga ko‘ra	Huquq sohasi bo‘yicha	Norma ichidagi qoidaning turi bo‘yicha	Normaning aniqlik darajasiga ko‘ra
• Majburiy-uslubda (imperativ)	• Asosiy (bazaviy)	• Konstitutsiyaviy huquq normalari	• Huquq beruvchi (ruxsat etuvchi)	• Aniqlanmis
• Ixtiyoriy-uslubda (dispozitiv)	• Qo‘shimcha (yordamchi)	• Fuqarolik huquqi normalari	• Huquq yuklovchi (majbur etuvchi)	• Nisbatan aniqlanmis
		• Jinoyat huquqi normalari va h.k.	• Ta’qiqlovchi	

7. HUQUQ NORMASI NAMUNALARI

Turi	Misol
Imperativ norma	“Har bir fuqaro soliqlarni to‘lashi shart.”
Dispozitiv norma	“Shartnoma taraflarining kelishuviga bog‘liq.”
Rag‘batlantiruvchi norma	“Yutuqlarga erishganlar mukofotlanadi.”
Himoya (javobgarlik) normasi	“Qonunni buzgan shaxs jarimaga tortiladi.”
Qonun shakli	O‘zbekiston Respublikasining “Mehnat kodeksi”
Qonun osti hujjati shakli	Vazirlar Mahkamasining Qarori
Xalqaro hujjat shakli	BMTning “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”
Odat (an’ana) shakli	Savdo-sotiqda shakllangan odat qoidalari
Sud pretsedenti shakli	Oliy sudning ma’lum ish bo‘yicha qarori

XULOSA

Huquq normasi jamiyatda tartib-intizom va adolatni ta’minlovchi asosiy huquqiy vositadir.
U turli shakllarda ifodalanadi, turli xususiyatlarga ega bo‘ladi va muayyan tasniflarga bo‘linadi.

HUQUQNING ASOSIY TURLARI

MODDIY HUQUQ

Moddiy huquq – jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning mazmunini belgilovchi huquqiy normalar majmuidir. Ya'ni, kimda qanday huquq va burchlar borligini belgilaydi.

XUSUSIYATLARI

- Ijtimoiy munosabatlarning mazmunini belgilaydi.
- Huquq va burchlarni aniqlaydi.
- Doimiy xususiyatga ega.
- Bevosita ijtimoiy munosabatlarga ta'sir qiladi.

MISOLLARI

- Fuqarolik huquqi normalari
- Mehnat huquqi normalari
- Jinoyat huquqi normalari
- Ma'muriy huquq normalari
- Oilaviy huquq normalari va boshqalar

MAQSADI

Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, shaxslarning huquq va burchlarini belgilash, adolat va tenglikni ta'minlash.

PROTSESSUAL HUQUQ

Protsessual huquq – moddiy huquq normalarini amalda qo'llash, ularni himoya qilish va huquqiy munosabatlarga oid ishlarni ko'rib chiqish tartibini belgilovchi huquqiy normalar majmuidir.

XUSUSIYATLARI

- Huquqni amalga oshirish tartibini belgilaydi.
- Ishlarni ko'rib chiqish va hal etish usullarini aniqlaydi.
- Vaptinchalik xususiyatga ega (jarayon davomida).
- Moddiy huquqni himoya qilishga xizmat qiladi.

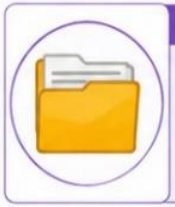

MISOLLARI

- Fuqarolik protsessual huquqi
- Jinoyat-protsessual huquqi
- Ma'muriy protsessual huquqi
- Iqtisodiy protsessual huquqi
- Konstitutsiyaviy sud protsessi va boshqalar

MAQSADI

Moddiy huquq normalarining to'g'ri va adolatli amalga oshirilishini ta'minlash, huquqlarni himoya qilish va nizolarni hal etish.

Moddiy huquq – **"NIMA"** degan savolga javob beradi,
Protesssual huquq esa – **"QANDAY"** degan savolga javob beradi.

OMMAVIY HUQUQ TIZIMI SOHALARI

Ommaviy huquq – davlat, jamiyat va shaxslar o‘rtasidagi teng bo‘lmagan (hokimiyat–bo‘ysunish) munosabatlarni tartibga soladigan huquq sohalari majmuidir.

1 KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ

- Davlat tuzumini, boshqaruv shakllarini va asoslarini belgilaydi.
- Fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklarini kafolatlaydi.
- Oliy yuridik kuchga ega – Konstitutsiya va konstitutsiyaviy normalarni o‘z ichiga oladi.

2 MA’MURIY HUQUQ

- Davlat boshqaruvi va ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini tartibga soladi.
- Fuqarolar va yuridik shaxslarning ma’muriy organlar bilan munosabatlarini belgilaydi.
- Ma’muriy huquqbuzarlik va javobgarlik masalalarini o‘z ichiga oladi.

3 MOLIYA HUQUQI

- Davlat moliyasi, budjet, soliqlar, bojxona va boshqa majburiy to‘lovlar munosabatlarini tartibga soladi.
- Davlatning daromad va xarajatlarini shakllantirish va ishlatish bilan bog‘liq munosabatlarni qamrab oladi.

4 JINOYAT HUQUQI

- Qaysi ijtimoiy xavfli qilmishlar jinoyat deb topilishini belgilaydi.
- Jinoyatlarning turlari va ularning javobgarligini belgilaydi.
- Jinoyat sodir etishning oldini olishga qaratilgan.

5 JINOYAT IJROIYA HUQUQI

- Jinoyatlar uchun tayinlangan jazolarni ijro etish tartibini belgilaydi.
- Jazoni ijro etish muassasalari va ularning faoliyatini tartibga soladi.
- Mahkumlarning huquq va majburiyatlarini belgilaydi.

6 JINOYAT PROTSESSUAL HUQUQI

- Jinoyat ishlarini sud va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlarda yuritish tartibini belgilaydi.
- Jinoyat protsessining bosqichlari, ishtirokchilari huquq va majburiyatlarini o‘z ichiga oladi.

7 EKOLOGIYA HUQUQI

- Atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni tiklash munosabatlarini tartibga soladi.
- Ekologik xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan qoidalarni belgilaydi.

8 XALQARO OMMAVIY HUQUQ

- Davlatlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.
- Xalqaro shartnomalar, xalqaro odat huquqi va boshqa manbalarni o‘z ichiga oladi.
- Tinchlik, xavfsizlik, inson huquqlari va xalqaro hamkorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

XUSUSIYATLARI

Davlat hokimiyati ishtirokida yuzaga keladi	Teng bo‘lmagan (hokimiyat–bo‘ysunish) munosabatlarni tartibga soladi	Umumiy manfaatlarni (qurmil davlat, jamiyat, xalq) himoya qiladi	Majburiy qoidalar bo‘lib, davlat ta’minlaydi	Qoidabuzarlik uchun huquqiy javobgarlik nazarda tutiladi

ESLATMA

Ommaviy huquq sohalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, davlatning boshqaruv, himoya va tartibga solish funksiyalarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

QISQA FORMULA: 1 Konstitutsiyaviy · 2 Ma’muriy · 3 Moliya · 4 Jinoyat · 5 Jinoyat ijroiya · 6 Jinoyat protesssual · 7 Ekologiya · 8 Xalqaro ommaviy

XUSUSIY HUQUQ TIZIMI SOHALARI

Xususiy huquq – fuqarolar va yuridik shaxslar o‘rtasidagi teng huquqlilik, mustaqlilik, mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan huquq sohalarining majmuidir.

1 FUQAROLIK HUQUQI

- Mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.
- Fuqarolar va yuridik shaxslarning mulk huquqi, shartnomalar, meros, majburiyatlar va boshqa munosabatlarni o‘z ichiga oladi.

Misollar: mulk huquqi, shartnoma tuzish, meros qoldirish, zarar yetkazish, qarz olish va boshqalar.

2 FUQAROLIK PROTSESSUAL HUQUQI

- Fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarini sudda himoya qilish tartibini belgilaydi.
- Sudga da’vo arizasi kiritish, ishni yuritish, sud qarorlarini qabul qilish va ijro etish jarayonlarini o‘z ichiga oladi.

Misollar: da’vo arizasi, isbot taqdim etish, sud qarori chiqarish, ijro varaqasi berish.

3 IQTISODIY PROTSESSUAL HUQUQI

- Yuridik shaxslar va tadbirkorlar o‘rtasidagi iqtisodiy nizolarni ko‘rib chiqish tartibini belgilaydi.
- Iqtisodiy sudlarda ishlarni yuritish, da’vo arizasi, dalillarni tekshirish va sud qarorlarini ijro etish jarayonlarini o‘z ichiga oladi.

Misollar: xo‘jalik nizolari, shartnoma nizolari, bankrotlik ishlari, sudda da’vo qilish.

XUSUSIY HUQUQ TIZIMI SOHALARI

4 MEHNAT HUQUQI

- Ishchi va ish beruvchi o‘rtasidagi mehnatga doir munosabatlarni tartibga soladi.
- Mehnat shartnomasi, ish vaqti, ta’til, ish haqi, mehnat intizomi va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Misollar: mehnat shartnomasini tuzish, ish haqi to‘lash, ta’til berish, ishdan bo‘shatish.

5 OILA HUQUQI

- Oila a’zolari o‘rtasidagi shaxsiy va mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.
- Nikoh, ajrim, aliment, farzandlikka olish, ota-onalik huquq va majburiyatlarini o‘z ichiga oladi.

Misollar: nikoh tuzish, ajrim, aliment undirish, farzandlikka olish, ota-ona huquqlari.

6 XALQARO XUSUSIY HUQUQ

- Turli davlatlarga mansub shaxslar o‘rtasidagi shaxsiy va mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.
- Qonun tanlash, yurisdiksiya, chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etish kabi masalalarni o‘z ichiga oladi.

Misollar: chet el fuqarosi bilan shartnoma tuzish, chet el sud qarorini tan olish, merosni taqsimlash.

XUSUSIY HUQUQNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Teng huquqlilik tamoyiliga asoslanadi	Tomonlarning ixtiyoriy asosda ishtirok etishi	Shartnoma va kelishuv erkinligiga tayanadi	Mulk va shaxsiy nomulkiy huquqlarni himoya qiladi	Nizo sud yoki arbitraj orqali hal etiladi

XUSUSIY HUQUQ VA OMMAVIY HUQUQ FARQI

XUSUSIY HUQUQ	OMMAVIY HUQUQ
Teng huquqlilik asosida	Bo‘ysunish munosabatiga asoslanadi
Tomonlar ixtiyoriga bog‘liq	Tomonlardan biri davlat vakolatiga ega
Mulk va shaxsiy manfaatlar ustuvor	Davlat va jamiyat manfaatlari ustuvor
Asosan shartnoma orqali vujudga keladi	Asosan qonun va ma’muriy aktlar orqali vujudga keladi

XUSUSIY HUQUQ SOHALARI: 1 Fuqarolik huquqi · 2 Fuqarolik protsessual huquqi · 3 Iqtisodiy protsessual huquqi · 4 Mehnat huquqi · 5 Oila huquqi · 6 Xalqaro xususiy huquq

KOMPLEKS HUQUQ TIZIMI SOHALARI

Kompleks huquq – turli sohalar bilim va texnologik rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan murakkab ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi maxsus huquq sohalaridir.

1 YER HUQUQI

- Yerga egalik qilish, foydalanish va uni muhofaza qilish munosabatlarini tartibga soladi.
- Yer uchastkalarini ajratish, qiymatini belgilash, yer bilan bog'liq bitimlar, yer monitoringi va nazoratini o'z ichiga oladi.
- Maqsad: yer resurslaridan oqilona va samarali foydalanishni ta'minlash.

2 TADBIRKORLIK (BIZNES) HUQUQI

- Biznes faoliyatini tashkil etish, ro'yxatdan o'tkazish, yuritish va tugatish munosabatlarini tartibga soladi.
- Kompaniyalar, shartnomalar, investitsiyalar, raqobat, soliq, litsenziyalash va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash masalalarini o'z ichiga oladi.
- Maqsad: biznes erkinligini va qonuniy himoyasini ta'minlash.

3 QISHLOQ XO'JALIGI HUQUQI

- Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi.
- Qishloq xo'jaligi yerlari, ekin va chorvachilik, agrotexnika, kooperatsiya, agrar islohotlar va davlat qo'llab-quvvatlashini o'z ichiga oladi.
- Maqsad: qishloq xo'jaligi rivojlanishini va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash.

4 BANK HUQUQI

- Banklar, bank faoliyati va bank munosabatlarini tartibga soladi.
- Banklarning tashkil etilishi, litsenziyalanishi, bank xizmatlari, kredit, depozit, to'lovlar, valyuta operatsiyalari va bank nazoratini o'z ichiga oladi.
- Maqsad: moliyaviy barqarorlik va bank tizimining ishonchliligini ta'minlash.

5 XALQARO KOSMIK HUQUQI

- Kosmik fazoni o'rganish va undan foydalanish bilan bog'liq xalqaro munosabatlarni tartibga soladi.
- Kosmik obyektlar, sun'iy yo'ldoshlar, kosmonavtlarni himoya qilish, kosmik resurslardan foydalanish hamda kosmik javobgarlik masalalarini o'z ichiga oladi.
- Maqsad: kosmik fazodan tinchlik va insoniyat manfaatlari yo'lida foydalanishni ta'minlash.

KOMPLEKS HUQUQ TIZIMI SOHALARI

6 HAVO HUQUQI

- Havo hududidan foydalanish va fuqaro hamda tijorat aviatsiyasi faoliyatini tartibga soladi.
- Parvozlar, aeroportlar, aviakompaniyalar, havo qatnovi xavfsizligi, yo'lovchi va yuk tashish, javobgarlik masalalarini o'z ichiga oladi.
- Maqsad: havo transportining xavfsiz, barqaror va samarali ishlashini ta'minlash.

7 DENGIZ HUQUQI

- Dengiz va okeanlardan foydalanish, dengiz transporti va dengiz resurslari bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi.
- Dengiz hududlari, kemalar huquqi, yuk tashish, dengiz ekologiyasini muhofaza qilish, dengizdagi javobgarlik masalalarini o'z ichiga oladi.
- Maqsad: dengizlardan oqilona foydalanish va dengiz xavfsizligini ta'minlash.

8 KIBER HUQUQ

- Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va internet muhitidagi munosabatlarni tartibga soladi.
- Axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, kiberjinoyatlar, elektron bitimlar, raqamli imzo, intellektual mulk (onlayn)ni o'z ichiga oladi.
- Maqsad: kiber makonda huquq va erkinliklarni himoya qilish hamda xavfsizlikni ta'minlash.

KOMPLEKS HUQUQ SOHALARINING XUSUSIYATLARI

- Bir nechta fan va sohalar bilan uzviy bog'liq
- Yangi ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqadi
- Maxsus uslub va metodlarga ega
- Xalqaro huquq me'yorlari bilan yo'lga qo'yilgan
- Tez rivojlanadigan va doimiy takomillashib boradigan soha

AHAMIYATI

- Zamonaviy jamiyat ehtiyojlarini qondiradi
- Iqtisodiy va ilmiy-texnik taraqqiyotga xizmat qiladi
- Xalqaro hamkorlik va global munosabatlarni rivojlantiradi
- Huquqiy bo'shliqlarni to'ldiradi va barqarorlikni ta'minlaydi

QISQA XULOSA

Kompleks huquq sohalari – zamonaviy hayotda yuzaga kelayotgan murakkab munosabatlarni tartibga soluvchi, o'ziga xos uslub, metod va prinsiplariga ega bo'lgan huquq tarmoqlaridir.

HUQUQ MANBALARI

NORMATIV-HUQUQIY HUJJAT

Davlat tomonidan qabul qilingan va umummajburiy xususiyatga ega bo‘lgan rasmiy yozma hujjatlar huquqiy normalarni belgilaydi.

Misol:
Konstitutsiya, qonunlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va boshqalar.

HUQUQIY ODAT

Uzoq vaqt davomida jamiyatda takrorlanib kelinadigan va davlat tomonidan tan olingan xulq-atvor qoidalari huquqiy norma sifatida qo‘llaniladi.

Misol:
Savdo-sotiqdagi urf-odatlar, ayrim marosimlar, mahalliy odatlar va an’analar.

HUQUQ PRETSIDENTI

Sud yoki boshqa vakolatli organ tomonidan qabul qilingan qaror keyingi shunga o‘xshash ishlar uchun huquqiy standart (namuna) bo‘lib xizmat qiladi.

Misol:
Oliy sud plenumining qarorlari, sud amaliyoti, precedential qarorlar.

XALQARO SHARTNOMA

Davlatlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasida tuziladigan, ularning huquq va majburiyatlarini belgilovchi hamda majburiy yuridik kuchga ega bo‘lgan bitimlar.

Misol:
BMT Nizomi, xalqaro konvensiyalar, ikki tomonlama yoki ko‘p tomonlama shartnomalar.

Huquq manbalari huquqiy tizimning asosini tashkil etadi va jamiyatdagi munosabatlarni tartibga solishda yuridik kuchga ega bo‘ladi.

O‘ZBEKISTONDA NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR IYERARXIYASI

1

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI

Eng oliy yuridik kuchga ega asosiy qonun.
Barcha normativ-huquqiy hujjatlar unga muvofiq bo‘lishi shart.

2

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNLARI VA KODEKSLARI

Konstitutsiyaviy qonunlar, qonunlar va kodekslar jamiyatning muhim munosabatlarini tartibga soladi.

3

OLIY MAJLIS PALATALARINING QARORLARI

Qonunchilik palatasi va Senatning qarorlari.

4

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI HUJJATLARI

Prezident farmonlari va qarorlari davlat boshqaruvi, islohotlar va boshqa sohalarni tartibga soladi.

5

VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORLARI

Qonunlar va Prezident hujjatlariini amalga oshirish uchun aniq tartib-qoidalarni belgilaydi.

6

VAZIRLIKLAR, DAVLAT QO‘MITALARI VA IDORALAR HUJJATLARI

Buyruqlar, qarorlar, nizomlar va yo‘riqnomalar.
Muayyan soha ichidagi tartib-qoidalarni belgilaydi.

7

MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARI QARORLARI

Viloyat, tuman va shahar hokimlarining qarorlari.
Hududiy masalalarni tartibga soladi.

Quyi turuvchi normativ-huquqiy hujjat yuqori turuvchi hujjatga zid bo‘lishi mumkin emas.
Agar zidlik yuzaga kelsa, yuqori yuridik kuchga ega hujjat qo‘llaniladi.

XALQARO SHARTNOMA TURLARI

Xalqaro shartnoma – davlatlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasida tuziladigan, xalqaro huquq bo‘yicha huquq va majburiyatlarni belgilovchi yozma hujjatdir.

1. ISHTIROKCHILAR SONIGA KO‘RA

- **Ikki tomonlama shartnoma**
  Ikki davlat o‘rtasida tuziladi.
- **Ko‘p tomonlama shartnoma**
  Uch va undan ortiq davlatlar yoki xalqaro tashkilotlar o‘rtasida tuziladi.

Misollar:
- O‘zbekiston – Turkiya o‘rtasidagi shartnoma
- BMT Nizomi

2. MAZMUNIGA KO‘RA

- **Siyosiy shartnomalar**
  Davlatlar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlarni tartibga soladi.
- **Iqtisodiy shartnomalar**
  Savdo, investitsiya, moliya, bojxona va boshqa iqtisodiy munosabatlarni tartibga soladi.
- **Madaniy, ilmiy-texnik va boshqa shartnomalar**
  Madaniy almashinuv, ta’lim, fan, texnika, sog‘liqni saqlash va boshqa sohalarni qamrab oladi.

Misollar:
- Do’stlik va hamkorlik shartnomasi (siyosiy)
- Savdo-iqtisodiy hamkorlik shartnomasi
- Madaniy hamkorlik shartnomasi

3. HUQUQIY KUCHIGA KO‘RA

- **Asosiy (institutsional) shartnomalar**
  Keng qamrovli, yangi huquqiy tartiblar yaratadi.
- **Oddiy (texnik) shartnomalar**
  Muayyan masalalar yoki texnik jihatlarni tartibga soladi.

Misollar:
- Yevropa Ittifoqi to‘g‘risidagi shartnoma (asosiy)
- Havo qatnovi to‘g‘risidagi shartnoma (oddiy)

4. AMAL QILISH MUDDATIGA KO‘RA

- **Muddatsiz shartnomalar**
  Belgilangan muddat ko‘zda tutilmaydi.
- **Muddatli shartnomalar**
  Muayyan muddatga yoki ma’lum voqea yuz berguniga qadar amal qiladi.

Misollar:
- BMT Nizomi (muddatsiz)
- 5 yil muddatga tuzilgan savdo shartnomasi (muddatli)

5. MOHIYATIGA KO‘RA (majburiyat tabiati)

- **Majburiy shartnomalar**
  Qat’iy huquqiy majburiyatlar yuklaydi.
- **Tavsiyaviy (soft law) shartnomalar**
  Huquqiy majburiyat yuklamaydi, tavsiya xarakteriga ega.

Misollar:
- Inson huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro pakt (majburiy)
- Atrof-muhit bo‘yicha deklaratsiyalar (tavsiyaviy)

6. TUZILISH SHAKLIGA KO‘RA

- **Yozma shartnomalar**
  Matn shaklida tuziladi va imzolanadi.
- **Og‘zaki shartnomalar**
  Og‘zaki kelishuv asosida tuziladi (hozirgi amaliyotda kam uchraydi).
- **Maxsus shaklli shartnomalar**
  Muayyan rasmiy tartib yoki hujjat almashinuvi orqali tuziladi.

Misollar:
- Parij bitimi (yozma)
- Diplomatik notalar almashinuvi orqali tuzilgan kelishuv (maxsus shaklli)

7. GEOGRAFIK QAMROVIGA KO‘RA

- **Mintaqaviy shartnomalar**
  Muayyan mintaqa davlatlari o‘rtasida tuziladi.
- **Umumjahon shartnomalar**
  Butun dunyo davlatlari yoki ochiq ishtirok uchun mo‘ljallangan.

Misollar:
- MDHning asos soluvchi shartnomasi (mintaqaviy)
- BMT Dengiz huquqi to‘g‘risidagi konvensiyasi (umumjahon)

Eslatma: Xalqaro shartnomalar xalqaro huquqning asosiy manbalaridan biri bo‘lib, davlatlar o‘z majburiyatlarini halollik bilan bajarishlari shart.

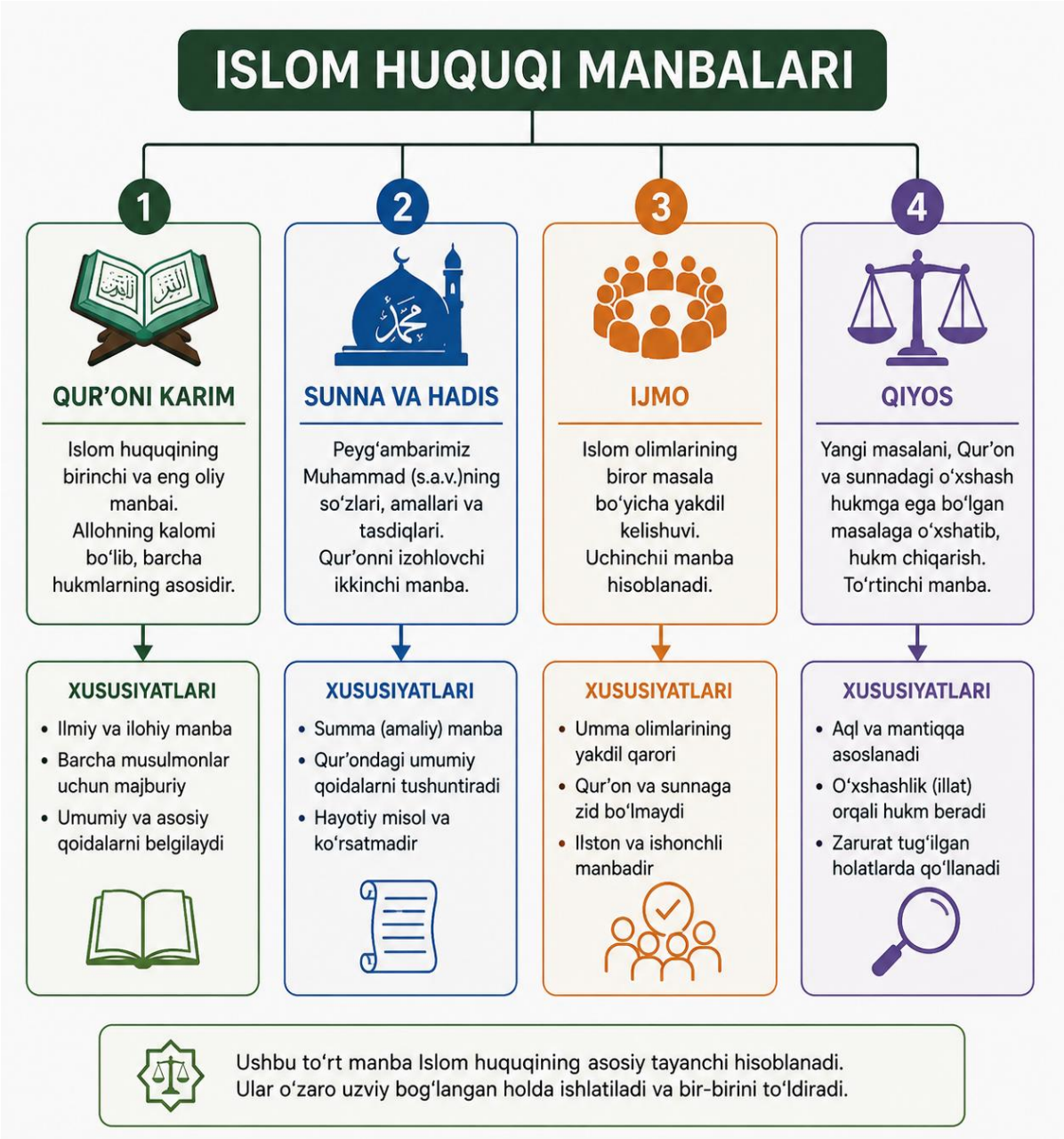
ISLOM HUQUQI MANBALARI
1
QUR'ONI KARIM
Islom huquqining birinchi va eng oliy manbai. Allohning kalomi bo'lib, barcha hukmlarning asosidir.
XUSUSIYATLARI
• Ilmiy va ilohiy manba
• Barcha musulmonlar uchun majburiy
• Umumiy va asosiy qoidalarni belgilaydi
2
SUNNA VA HADIS
Peyg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning so'zlari, amallari va tasdiqlari. Qur'onni izohlovchi ikkinchi manba.
XUSUSIYATLARI
• Summa (amaliy) manba
• Qur'ondagi umumiy qoidalarni tushuntiradi
• Hayotiy misol va ko'rsatmadir
3
IJMO
Islom olimlarining biror masala bo'yicha yakdil kelishuvi. Uchinchii manba hisoblanadi.
XUSUSIYATLARI
• Umma olimlarining yakdil qarori
• Qur'on va sunnaga zid bo'lmaydi
• Ilston va ishonchli manbadir
4
QIYOS
Yangi masalani, Qur'on va sunnadagi o'xshash hukmga ega bo'lgan masalaga o'xshatib, hukm chiqarish. To'rtinchi manba.
XUSUSIYATLARI
• Aql va mantiqqa asoslanadi
• O'xshashlik (illat) orqali hukm beradi
• Zarurat tug'ilgan holatlarda qo'llanadi
Ushbu to'rt manba Islom huquqining asosiy tayanchi hisoblanadi.
Ular o'zaro uzviy bog'langan holda ishlatiladi va bir-birini to'ldiradi.

HUQUQ OILALARI: DAVLATLAR VA ULARNING HUQUQIY TIZIMLARI

1 kontinental (roman-german) huquq oilasi

Germaniya, Fransiya, Italiya, Ispaniya, Belgiya, Niderlandiya, Avstriya, Shveysariya, Polsha, Rossiya, Ukraina, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkiya, Xitoy (asosiy qismi), Yaponiya (ba'zi qismlari), Janubiy Koreya, Misr, Marokash, Efiopiya va boshqalar.

2 umumiy (anglo-sakson) huquq oilasi

AQSH (ba'zi shtatlar), Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Singapur, Malayziya, Janubiy Afrika, Nigeriya, Gana, Keneya, Tanzaniya, Zambiya, Barbados, Yamayka va boshqalar.

3 Skandinaviya mamlakatlarining huquqiy tizimlari

Daniya, Shvetsiya, Norvegiya, Finlyandiya, Islandiya.

4 Lotin Amerikasi mamlakatlarining huquqiy tizimlari

Argentina, Braziliya, Meksika, Chili, Kolumbiya, Peru, Venesuela, Ekvador, Kuba, Dominikan Respublikasi, Urugvay, Paragvay, Boliviya, Kosta-Rika, Panama, Gvatemala, Gaiti va boshqalar.

5 Uzoq Sharq mamlakatlarining huquqiy tizimlari

Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Tayvan, Vetnam, Tailand, Indoneziya, Malayziya, Filippin, Kambodja, Laos, Myanma.

Izoh: Ma'lumotlar 2024-yil holatiga ko'ra umumlashtirilgan.
Davlatlar huquqiy tizimida turli elementlar birgalikda mavjud bo'lishi mumkin.

6 diniy-an'anaviy huquq oilasi

Saudiya Arabistoni, Eron, Afg'oniston, BAA, Qatar, Quvayt, Bahrayn, Ummon, Sudan, Somali, Pokiston (Islom huquqi qismlarida), Marokash (an'anaviy huquq elementlari bilan), Isroil (yahudiy diniy huquqi), Hindiston (Hindu huquqi), Nepal.

7 sotsialistik huquq oilasi

Xitoy (ba'zi qismlari), Vetnam, Laos, Kuba, Shimoliy Koreya.

8 aralash huquqiy tizimlar

Hindiston, Isroil, Janubiy Afrika, Filippin, Indoneziya, Tailand, Senegal, Kamerun, Gretsiya, Turkiya.

HUQUQ OILALARIGA AMAL QILADIGAN DAVLATLAR (RO'YXAT)

1 **kontinental (roman-german) huquq oilasi**
Germaniya, Fransiya, Italiya, Ispaniya, Belgiya, Niderlandiya, Avstriya, Shveysariya, Polsha, Rossiya, Ukraina, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkiya, Xitoy (asosiy qismi), Yaponiya (ba'zi qismlari), Janubiy Koreya, Misr, Marokash, Efiopiya va boshqalar.

2 **umumiy (anglo-sakson) huquq oilasi**
AQSH (ba'zi shtatlar), Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Singapur, Malayziya, Janubiy Afrika, Nigeriya, Gana, Keneya, Tanzaniya, Zambiya, Barbados, Yamayka va boshqalar.

3 **Skandinaviya mamlakatlarining huquqiy tizimlari**
Daniya, Shvetsiya, Norvegiya, Finlyandiya, Islandiya.

4 **Lotin Amerikasi mamlakatlarining huquqiy tizimlari**
Argentina, Braziliya, Meksika, Chili, Kolumbiya, Peru, Venesuela, Ekvador, Kuba, Dominikan Respublikasi, Urugvay, Paragvay, Boliviya, Kosta-Rika, Panama, Gvatemala, Gaiti va boshqalar.

5 **Uzoq Sharq mamlakatlarining huquqiy tizimlari**
Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Tayvan, Vetnam, Tailand, Indoneziya, Malayziya, Filippin, Kambodja, Laos, Myanma.

6 **diniy-an'anaviy huquq oilasi**
Saudiya Arabistoni, Eron, Afg'oniston, BAA, Qatar, Quvayt, Bahrayn, Ummon, Sudan, Somali, Pokiston (Islom huquqi qismlarida), Marokash (an'anaviy huquq elementlari bilan), Isroil (yahudiy diniy huquqi), Hindiston (Hindu huquqi), Nepal.

7 **sotsialistik huquq oilasi**
Xitoy (ba'zi qismlari), Vetnam, Laos, Kuba, Shimoliy Koreya.

8 **aralash huquqiy tizimlar**
Hindiston, Isroil, Janubiy Afrika, Filippin, Indoneziya, Tailand, Senegal, Kamerun, Gretsiya, Turkiya.

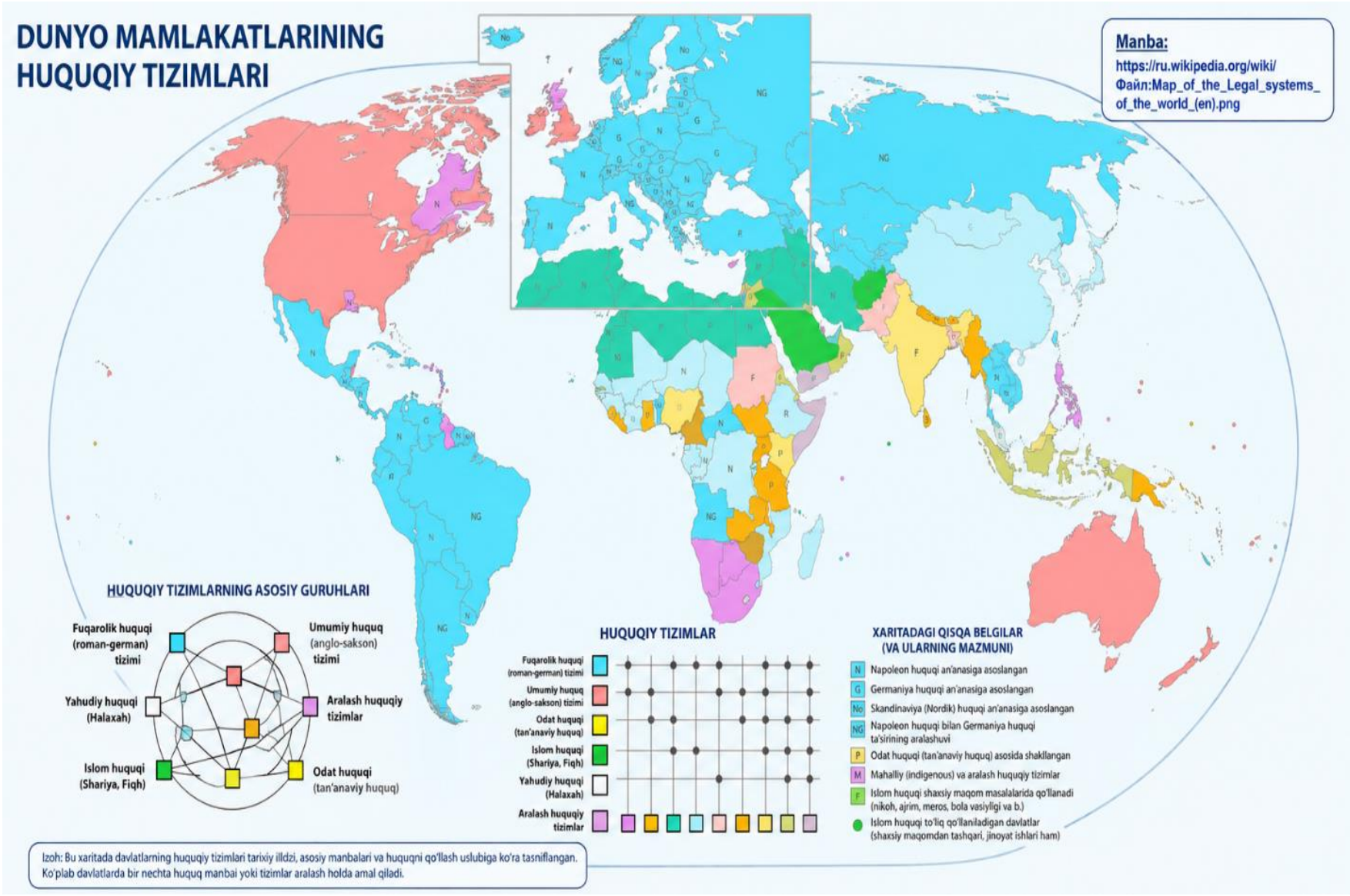
DUNYO MAMLAKATLARINING
HUQUQIY TIZIMLARI
Manba:
https://ru.wikipedia.org/wiki/
Файл:Map_of_the_Legal_systems_
of_the_world_(en).png
HUQUQIY TIZIMLARNING ASOSIY GURUHLARI
Fuqarolik huquqi (roman-german) tizimi
Umumiy huquq (anglo-sakson) tizimi
Yahudiy huquqi (Halaxah)
Aralash huquqiy tizimlar
Islom huquqi (Shariya, Fiqh)
Odat huquqi (tan'anaviy huquq)
HUQUQIY TIZIMLAR
Fuqarolik huquqi (roman-german) tizimi
Umumiy huquq (anglo-sakson) tizimi
Odat huquqi (tan'anaviy huquq)
Islom huquqi (Shariya, Fiqh)
Yahudiy huquqi (Halaxah)
Aralash huquqiy tizimlar
XARITADAGI QISQA BELGILAR (VA ULARNING MAZMUNI)
N Napoleon huquqi an'anasiga asoslangan
G Germaniya huquqi an'anasiga asoslangan
No Skandinaviya (Nordik) huquqi an'anasiga asoslangan
NG Napoleon huquqi bilan Germaniya huquqi ta'sirining aralashuvi
P Odat huquqi (tan'anaviy huquq) asosida shakllangan
M Mahalliy (indigenous) va aralash huquqiy tizimlar
I Islom huquqi shaxsiy maqom masalalarida qo'llanadi (nikoh, ajrim, meros, bola vasiyligi va b.)
Islom huquqi to'liq qo'llaniladigan davlatlar (shaxsiy maqomdan tashqari, jinoyat ishlari ham)
Izoh: Bu xaritada davlatlarning huquqiy tizimlari tarixiy illdzi, asosiy manbalari va huquqni qo'llash uslubiga ko'ra tasniflangan. Ko'plab davlatlarda bir nechta huquq manbai yoki tizimlar aralash holda amal qiladi.

DUNYO MAMLAKATLARIDA HUQUQIY TIZIMLARNING TARQALISHI

(Huquqiy tizim turlari bo‘yicha xarita)

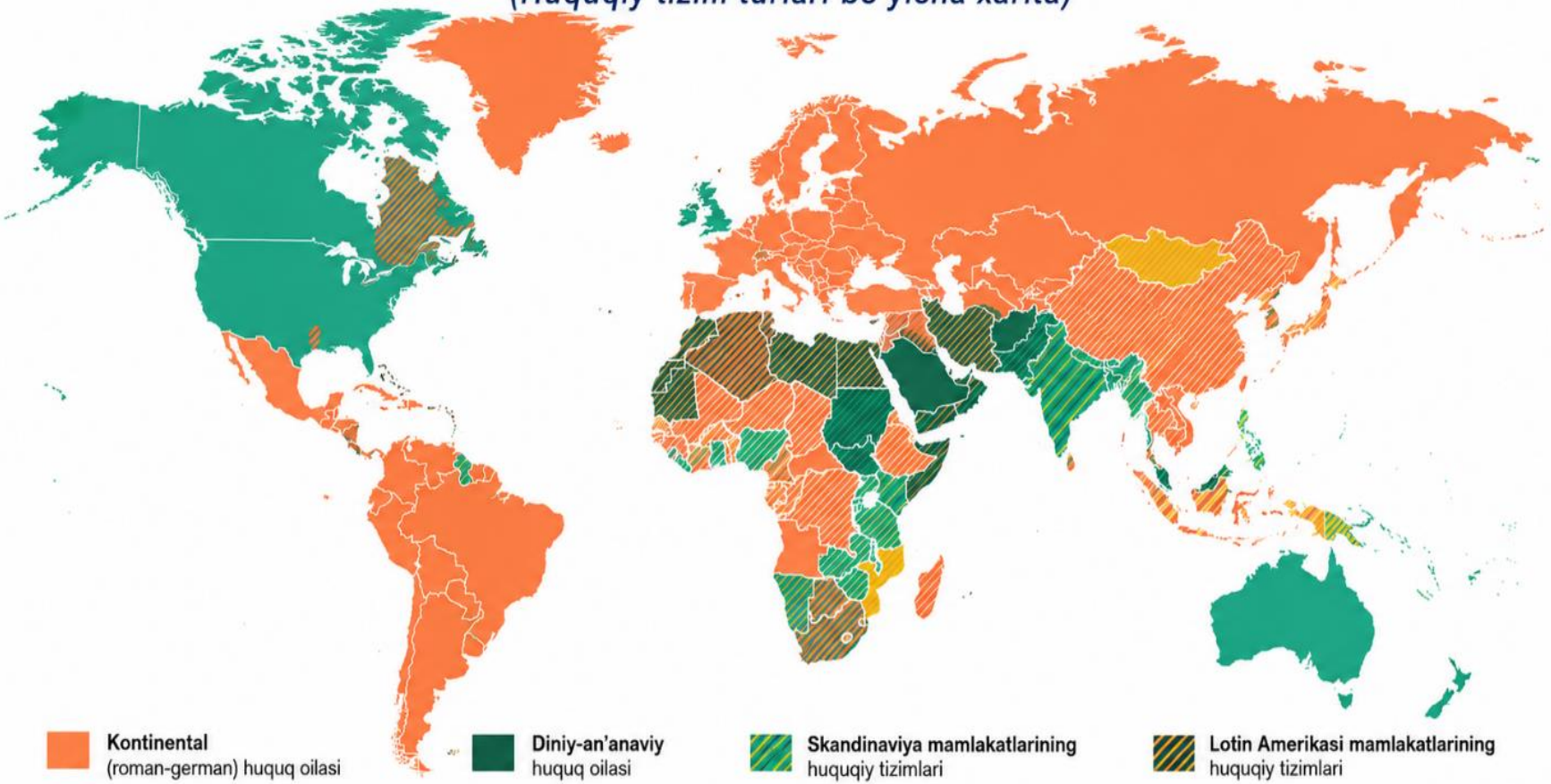

Manba: OpenStax, Introduction to Political Science, 2e.
https://openstax.org/books/introduction-political-science/pages/11-3-types-of-legal-systems-around-the-world

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR

I. Mahalliy adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 26.12.2025. https://president.uz/oz/lists/view/8834. Qaraldi: 21.03.2026.
2. Karimov I. A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. Demokratiya islohotlarini yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish — mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir. T., 19–T.: “O‘zbekiston”, 2011.
3. Saydullayev Sh. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent: TDYU, 2024.
4. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent: Adolat, 2018.
5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 1-juz. Tuzatilgan va to‘ldirilgan qayta nashr. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2023.
6. Xalidov A.B. Az-Zamaxshariy // Islam: ensiklopedicheskiy slovar / Otv. red. S.M. Prozorov. – Moskva: Nauka, GRVL, 1991.
7. Odilqoriyev X.T., Yakubov Sh.U. Milliy huquq tizimi va huquqiy qadriyatlar. Monografiya. – Toshkent: SMI-ATSIA, 2010.
8. Rahmonqulov X. O‘zbekiston Respublikasining milliy huquq tizimi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TDYU, 2005.
9. Ochilov X.R. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar Publish, 2022.
10. Saidov A.X. Davlat va huquq nazariyasi. Akademik darslik. Birinchi jild. – Sirdaryo: Ziyo nashr-matbaa, 2024.
11. Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. To‘ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashr. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar Publish, 2020.

12. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik / Mualliflar jamoasi. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2023.

13. Dadasheva A.A., Egamberdiyeva N.X. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. – Toshkent: Lesson Press, 2024.

14. Ikramov Sh.T., Xamedov I.A. Ma’muriy huquq. Darslik. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2021.

15. Nematov J.N. Ma’muriy huquq: umumiy qism (I). Darslik. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2026.

16. Rustamovich I.T. Ma’muriy huquq sohasining konstitutsiyaviy asoslari // “ZA NAIVЬISSHIE ZASLUGI”. – 2024. – T. 1. – № 1.

17. Malikov T.S., Olimjonov O.O. Moliya. Darslik. – Toshkent: Toshkent Moliya instituti, 2019.

18. Hojiyev E., Kamalov O., Artikov B. Moliya huquqi. Ma’ruzalar kursi. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012.

19. Normuratov A.T. Soliq huquqiy munosabatlarni tartibga solishning o‘ziga xos xususiyati // ORIENSS. – 2023. – № 8.

20. Axmedova M.T., Urmonov J.J., Usmonova M.A., Said-Gaziyeva N.Sh., Suyunova D.J., Bozorov A.A., Gaziyev Sh.M., Isayeva F.B. Soliq huquqi. Darslik. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022.

21. Isayeva F.B. Soliq huquqi. Darslik / Mas’ul muharrir: X.S. Islamxodjayev. – Toshkent: TDYU, 2017.

22. Rustambayev M.X. O‘zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 1. Jinoyat haqida ta’limot. Darslik. 2-nashr, to‘ldirilgan va qayta ishlangan. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2018.

23. Ochilov X.R. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar Publish, 2022.

24. Jinoyat huquqi. Maxsus qism / Mas’ul muharrir Sh.T. Ikramov. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2016.

25. Kabulov R., Otajonov A. va boshq. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. Darslik. To‘ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashr. – Toshkent, 2012.

26. Jinoyat-protsessual huquqi. Umumiy qism. Darslik / Mualliflar jamoasi. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2016.

27. Ismailov I., Yuldashev M., Mirzaraimov I. Jinoyat-ijroiya huquqi. Darslik. – Toshkent, 2010.

28. Ismailov I., Abdurasulova Q.R., Muxtorov J.S., Usmonov D.M., Raxmanov R.N., Saitqulov Q.A. Jinoyat-ijroiya huquqi. Darslik / Mas’ul muharrir Sh.T. Ikramov. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2016.

29. Lukashuk I.I., Saidov A.X. Xalqaro huquq nazariyasi asoslari. Darslik. – Toshkent: Sharq, 2004.

30. Fuqarolik huquqi. I qism. Darslik / Mualliflar jamoasi. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2016.

31. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi. I qism. Darslik / Mas’ul muharrir H. Rahmonqulov. Qayta ishlangan va to‘ldirilgan beshinchi nashr. – Toshkent: TDYUI nashriyoti, 2009.

32. Yuldashev J.I. Vorislik va oila huquqi. Darslik. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2024.

33. Babajanova D.I. Oila huquqi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2024.

34. Tursunov Y., Usmanova M.A. Mehnat huquqi. Darslik. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2006.

35. Mehnat huquqi. Darslik / Mualliflar jamoasi. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021.

36. Mamasiddiqov M.M., Esanova Z.N., Habibullayev D.Y. Fuqarolik protsessual huquqi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2012.

37. Iqtisodiy protsessual huquq. Darslik / Mualliflar jamoasi. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar Publish, 2022.

38. Xalqaro xususiy huquq. Darslik / Mualliflar jamoasi; I. Rustambekov umumiy tahriri ostida. – Toshkent: TDYU, 2019.

39. Uzakova G.Sh. Yer huquqi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma / Mas’ul muharrir M.R. Mirzaabdullayeva. – Toshkent: TDYUU, 2018.

40. Yer huquqi. Darslik / Mualliflar jamoasi; mas’ul muharrir J.T. Xolmo‘minov. – Toshkent: TDYU, 2018.

41. Tadbirkorlik (biznes) huquqi. Darslik / Mualliflar jamoasi; mas’ul muharrir X. Azizov. – Toshkent: TDYU, 2019.

42. Usmonov M.B., Fayziyev Sh.H., Oqyulov O.Y., Bozorov U.B. Qishloq xo‘jaligi huquqi. Darslik. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2011.

43. Nishonov A.U. Ekologiya huquqi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2025.

44. To‘xtashev H.I. Ekologiya huquqi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TDYU nashriyoti; Lesson Press, 2022.

45. Abdullayeva Sh., Yo‘ldoshev M. Bank huquqi. Darslik. – Toshkent: Toshkent moliya instituti; O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi, 2020.

46. Shakurov R.R., Vohidov M.M. Kiber huquq – huquq sohasi sifatida. Risola. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi Yuristlar malakasini oshirish markazi, 2022.

47. Abdixakimov I.B. Kiber huquq. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2025.

48. Raxmanov H., Yunusov M., Qarotash M. Islom huquqi. Darslik. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2023.

II. Xorijiy adabiyotlar

1. Kelsen, The Pure Theory of Law, transl. M. Knight (Berkeley, 1967).

2. Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений: в 4 т. / общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – Т. 3. – С. 79–420.

3. Aristotle. Politics / translated by Benjamin Jowett. – The Internet Classics Archive, Massachusetts Institute of Technology. – Book III, Part XVI.

4. Grotius H. *The Rights of War and Peace* / Hugo Grotius; ed. by Richard Tuck. – Indianapolis: Liberty Fund, 2005. – 3 vols.

5. Locke J. Two Treatises of Government / John Locke. – London, 1690. – Second Treatise.

6. Rousseau J.-J. *The Social Contract; or, Principles of Political Right* / Jean-Jacques Rousseau. – 1762.

7. Montesquieu Ch. de. *The Spirit of Laws* / translated by Thomas Nugent. – London, 1752. – Book XI, Chapter 6.

8. Picozza E. Public law and private law issues //Neurolaw: An Introduction. – Cham : Springer International Publishing, 2016. – S. 119-165.

9. Pereira Fredes E. Philosophy of private law //Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy, Dordrecht, Springer. – 2023.

10. Ulpianus D. Digesta Iustiniani Augusti. – Weidmann, 1870. – T. 1.

11. Grünberg E. et al. Private Law //The Law of the Baltic States. – Cham : Springer International Publishing, 2017. – S. 101-148.

12. Ribeiro M. C. C. M., Bastos F. L., Henriksen T. (ed.). Global Challenges and the Law of the Sea. – Springer, 2020. – T. 467.

13. Лазарев, В. В. Теория государства и права : учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липен. — 5-е изд., испр. и доп. — Москва : Издателство Юрайт, 2025. — 521 с. — (Высшее образованийе). — ISBN 978-5-534-06539-8.

14. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права. – Изд. Казан. Ун-та, 1987. – 189–192-betlar.

15. Glenn, H. Patrick. Legal Traditions of the World : Sustainable Diversity in Law. Fifth edition., Oxford University Press, 2014.

16. Рубен М. The genesis of the concept and essence of the legal status of an individual in the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal families: Comparative analysis of Ukrainian and US legislation. Генеза поняття і сутність правового статусу фізичної особи в романо-германській та англосаксонській правових сім'ях: порівняльний аналіз законодавства України й США. – 2024.

17. See e.g. Malcolm N. Shaw. International law. Sixth edition. Development of International law. Cambridge University Press. New York. 2008. P 169. This term was first used by J. Bentham: see Introduction to the Principles of Morals and Legislation, London, 1780.

18. Bonizzoni P., Fresnoza-Flot A. Membership intermediaries: a study of pluri-generational mixed-status families in Italy and France //Comparative Migration Studies. – 2023. – Т. 11. – №. 1. – С. 13.

19. Muhametgalieva S. H., Muhametgaliev I. G., Kuzmenko V. I. Influence of the Roman law on formation of the Romano-Germanic legal family //Rev. Eur. Stud. – 2015. – Т. 7. – С. 186.

20. Erlangga A. S., Poespasari E. D. Comparison of Civil Law and Common Law Legal Systems in the Application of Jurisprudence //Journal of Law, Politic and Humanities. – 2024. – Т. 4. – №. 6. – С. 2229-2235.

21. Ionescu S., Miu T. A. Judicial systems in anglo-saxon law family. Basic elements //Valahia University Law Study. – 2018. – Т. 32. – №. 2.

22. Bech E. C., Borevi K., Mouritsen P. A 'civic turn'in Scandinavian family migration policies? Comparing Denmark, Norway and Sweden //Comparative migration studies. – 2017. – Т. 5. – №. 1. – С. 7.

23. Lund-Andersen I., Kronborg A. Marriage and family relations //Nordic law in European context. – Cham : Springer International Publishing, 2018. – С. 97-113.

24. Umaña-Taylor A. J., Updegraff K. A. Latino families in the United States //Handbook of marriage and the family. – Boston, MA : Springer US, 2013. – C. 723-747.

25. Blofield M. et al. Beyond states and markets: families and family regimes in Latin America //Latin American social policy developments in the twenty-first century. – Cham : Springer International Publishing, 2021. – C. 255-285.

26. Wang W. Y., Agnes Chiu Y. L. The defining characteristics of the legal family in East Asia //Codification in East Asia: Selected Papers from the 2nd IACL Thematic Conference. – Cham : Springer International Publishing, 2014. – C. 3-18.

27. Sasaki S. The Legal Order in East Asian Family Law //Japanese Society and Culture. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 11.

28. Prof. Dr Wahbah az-Zuhaili. Fiqih Islam wal Adillatuhu. Jilid 6. Darulfikir. – P. 591-94. (arab tilida).

29. Moradipoor S. Comparative Study of Family Law Systems in East and West //Advanced Journal of Management, Humanity and Social Science. – 2025. – T. 1. – №. 8. – C. 497-505.

30. Shehada N. The asymmetrical representation of gender in Islamic family law //Women, Law and Culture: Conformity, Contradiction and Conflict. – Cham : Springer International Publishing, 2016. – C. 69-87.

31. Hussain M., Akhtar J. Recent debates on wife's right to judicial separation: an analysis of the traditional and modern interpretations of Muslim family laws in Pakistan //Contemporary Islam. – 2025. – T. 19. – №. 1. – C. 195-217.

32. Juviler P. H. Soviet marxism and family law //Colum. J. Transnat'l L. – 1984. – T. 23. – C. 385.

33. Himsworth C. Scotland: The Constitutional Protection of a Mixed Legal System //One Country, Two Systems, Three Legal Orders-Perspectives of Evolution. – Berlin, Heidelberg : Springer Berlin Heidelberg, 2009. – C. 119-141.

III. Internet manbalar

1. Results of the activitiyes of the Uzbekcosmos agency for 2024. https://gov.uz/en/uzspace/news/view/70563.

2. Uzbekistan intends to send first astronaut, satellite into space — president. https://www.gazeta.uz/en/2025/12/26/cosmos/.

3. Uzbekistan to develop a national space program until 2035. https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistan-to-develop-a-national-space-program-until-2035/.

4. Havo huquqi. https://advice.uz/oz/document/3740.

MUNDARIJA

KIRISH..... 5
I. Huquqiy tizim va Huquq tizimi tushunchasi..... 12
II. Ommaviy huquq tizimi sohalari..... 32
III. Xususiy huquq tizimi sohalari 57
IV. Kompleks (majmuaviy) huquq sohalari 77
V. Huquq manbalari (shakllari)..... 102
VI. Huquqiy tizim oilalari (global tasnif)..... 125
XULOSA..... 142
ILOVALAR..... 146
FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR..... 159

ZOKIROV SHOXRUXBEK ZOHIDJON O‘G‘LI

HUQUQ TIZIMI

Monografiya

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
Sarbon universiteti
Toshkent-2026

Bosishga ruxsat etildi 21.05.2026-y. Bichimi 60×84/16.
“Cambia” garniturasi, 10,3 nashriyot hisob tabag‘i, 10,4
shartli bosma taboq.
Bahosi shartnoma asosida.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
Sarbon universiteti
100111, Toshkent, Olmazor tumani, Sagban ko‘chasi, 290-uy.